

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

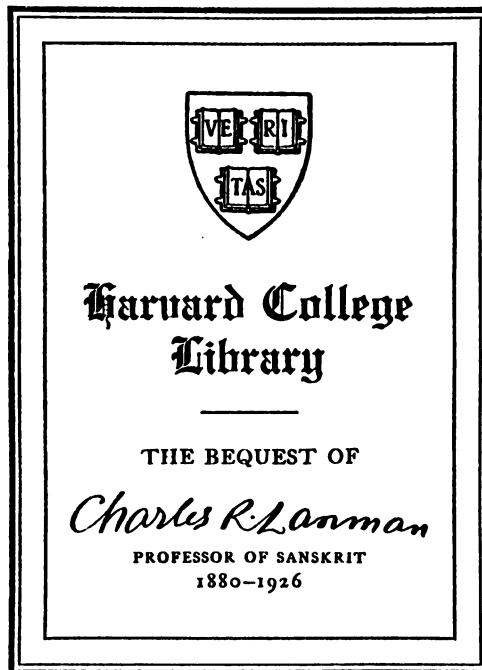
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

~~End L. 1519. 1. 1.~~

EXHAUSTIVE NOTES
ON
THE MEGHADUTA
OF
KALIDAS

COMPRISING

VARIOUS READINGS, THE TEXT WITH THE
COMMENTARY OF MALLINATH, LITERAL
TRANSLATION IN ENGLISH, LIFE OF
KALIDAS, &c., &c.

Registered under Act XXV. of 1867

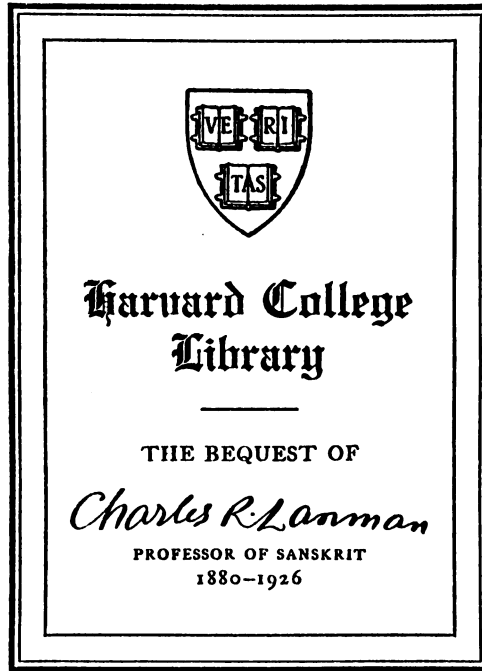
BOMBAY:

D. V. SADHALE & Co.,
BOOKSELLERS AND PUBLISHERS,
KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

INDIAN PRINTING PRESS.

1894.

~~Indt. 15-18-1926~~

EXHAUSTIVE NOTES
ON
THE MEGHADUTA
OF
KALIDAS

COMPRISING

VARIOUS READINGS, THE TEXT WITH THE
COMMENTARY OF MALLINATH, LITERAL
TRANSLATION IN ENGLISH, LIFE OF
KALIDAS, &c., &c.

Registered under Act XXV. of 1867

BOMBAY :

D. V. SADHALE & Co.,
BOOKSELLERS AND PUBLISHERS,
KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

INDIAN PRINTING PRESS.

1894.

Ind L 1500.7.2

~~Ind L 1500.7.2~~

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE ESTATE OF
CHARLES ROOSEWELL LANMAN
MARCH 15, 1941

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY

OCT 5 1996

F

P R E F A C E.

“History in the ordinary sense of the word is,” as Professor Max Muller says, “almost unknown to Indian literature.” It is, therefore, no wonder if the author of this poem, Kalidas, justly called the Shakespeare of India has, like other Indian renowned authors, lived, so to say in the dark as far as chronology is concerned. Sanskrit Scholars, however, have tried to prove, though not conclusively, that the author of Meghaduta and other excellent and productions must have flourished in the middle of the sixth century, and this doctrine is supported by the following reasons :—

(1) The earliest known authentic reference to him is in the inscription dated 556 Saka or 634 A.D. in which he and Bhâravi are spoken of as being renowned poets; The verse runs thus :—

येना योजिन वेदम स्थिरमर्थविधौ विवेकिनजिनवेदम ।
संविजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

(2) Bāna in the beginning of his work, Shriharshacharita, speaks of him as the author of Setukavya, and as Bana flourished in the first half of the seventh century it cannot but be presumed that the poet must have lived earlier i. e. before the seventh century, but how long before this date cannot positively be ascertained from this.

(3) Another argument pointing to the same fact is that our poet is quoted by the celebrated commentator of Amarkosa and eminent grammarian, Kshirswami in his works with great awe and respect. As this great writer flourished in the eighth century, we can conclude that Kalidas must have lived before him.

(4) Another and better argument adduced is that our poet had a thorough knowledge of Astro-nomy and Judicial Astrology to which he makes reference in his works every now and then. Instances of this are too numerous to be quoted here, but the most prominent of them may be noticed here with advantage :

- (a.) Rughu. 1.46 काप्यभीत्यातयो रासीचित्राचन्द्रमसीरिव.
 (b.) „ 2.59 उपस्थिता शोणितपारणामे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव.
 (c.) „ 12.28 विरोधनामाराक्षसः । अतिष्ठन्मार्गमावृण्य रामस्येन्दो
 रिवग्रहः .
 (d.) „ 7.30 तस्मादपावर्ततकुण्डिनैः पर्वान्यथे सीम इवोष्टरद्वेः
 (e.) „ 14.40 छायाहि भूमैः शशिनी मल-वेनारोपिता शुद्धिमता
 प्रज्ञाभिः
 (f.) Kumar, 7.1 अथैषधीना मधिपस्यवृद्धौ त्रिथौष जामित्रगुणान्त्रि-
 तार्याम् ।
 समतबन्धुहिमवन्सुतायाविवाहदिक्षाविधिमन्त्रतिष्ठत् ।
 (g.) „ 7.6 मैत्रे सुहृते शशालञ्जनेनयोगंगतासूनरफल्युनीषु

Now Indian Astrology contains many Greek terms and these have led several scholars to believe that it is borrowed from the Greek Astrology. O the authenticity of this theory, which is however very questionable and on the fact that the Greek

Astrology received its perfection after the time of Plato i. e. after the second or the third century of the Christian Era, we can base our argument that our poet flourished after these dates.

(5) There is also one internal evidence which if Mallinath's explanation be taken as correct (but this is very doubtful) would fix his dates. In the commentary to verse 14 part I he explains विभुल and दिङ्नाम as being contemporaries of Kalidas and as the date usually assigned to दिङ्नाम is the middle of the sixth century, the date when our poet flourished cannot but be the same.

(6) Another date and the one generally accepted by Scholars in this country is the time when Vikrama, the founder of the Sauvat Era flourished, i. e. one century previous to the Christian Era. It is an undisputed fact that he flourished at the court of Vikrama at Ujjaini, and tradition too has handed him down as patronized by Vikramaditya. To contend against this is rather difficult, because all other accounts save that of Bhoja Prabandha which places him at Dhara the capital of Bhoja, agree in this. This latter theory is supported by Professor Weber, who thinks that our poet was patronized by the Raja Bhoja, whose family and race are, therefore, spoken of in his poem Rughu with special regard. But this is open to doubt, as the Raja Bhoja, the ruler of Kundinapur, the capital of the country of Vidarbha spoken of in Rughu, is quite different from Bhoja, the Raja of Dhara, with respect to whom and his capital, Kalidas has not

IV

said a word in any of his works which would not have been the case had he been patronized by him. There is, moreover, nothing that can bespeak his special regard to the Raja in return for the latter's patronage. Besides, the simple love of Urvashi and Sakuntala could not have found favour at the Court of Bhoja of the eleventh century. On the other hand we can find good internal evidence derived from his works in favour of his being patronized by Vikrama. His great love to dwell upon Ujjayini, Mahakala and Shipra becomes clear from verses 30-37. Similar descriptions of the same objects may also be found in his other works. In verses 30 and 31 he describes the city itself, with its cool breezes blowing over the Shipra. He seems to have been so much charmed with the city that he calls it the best part of heaven and believes that it contains all the jewels of the ocean. His fine description of Mahakala in verses 34-36 is inimitable. This clearly shows his long acquaintance with the objects described in his poem and his reference to his patron in his well-known drama of Vikramarvasi was undoubtedly intended to immortalize his name, though the title is variously explained by several scholars.

But Mr. Pandits explanation &c. in his preface to Raghuvansh as "Urvashi of Vikrama i. e. a drama of Urvashi dedicated to Vikrama" appears better. Now all this clearly proves that Kalidas lived in the court of Vikrama, though who this Vikrama was, is not yet ascertained. An attempt has recently been

made to show that what is called the Era of Vikrama, 56 B. C., was arrived at by taking the date of the great battle of Korur in which Vikrama finally defeated the Mlechhas, i. e. 544 A. D., and then by throwing back the beginning of the new Era 600 years before that date i. e. 56 B.C. But this theory is not unanimously accepted.

It is this conclusion as well suggestion of Mallinath in his commentary on verse 14 that we can depend upon as the only available evidence for the proposition that our poet did flourish in the middle of the sixth century.

Kalidas flourished at the court of Vikramaditya, king of Ujjayini and Pravarsena king of Kashmere. By some he is identified with the poet Mitrugupta noticed in the third book of Rajatarangini (history of Kashmere). He was appointed Governor of Kashmere by Vikrama, over which he is supposed to have ruled for about four years. During his stay there he seems to have pleased both the Jains and the Vaishnavas by favouring their tenets. He seems to be a devoted worshipper of Shiva and his wife Parvati as will be apparent from his invoking those dieties at the commencement of most of his works. That he invokes Vishnu in some of his works may be attributed to the above mentioned cause. We also find him though rarely invoking the god Brahman. He is usually believed to belong to the class of Brahmins called Saraswats who to the present day use animal food as his "Brahman

bufoon," in attendance on the king finds no objection to the roasted meat. Cf. Sakuntala Act 2. विदूषकः—अनियतयेलं कृत्यमांसभूयिष्ठं अहारी भुङ्गते. He appears to have been an admirer of field sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman. cf. Sakuntala Act 2. 4. अनवरतधनुर्द्व्यास्तालनाम्नूरं पूर्वं, रविकिरणं मसहिष्णुस्येदले शैरभिन्नम् । अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं, गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति॥ From his love of describing Ujjayini and its surroundings though it is evident that he must have passed the greater part of his life there yet it equally appears as probable that he must have been a native of Kasumere, 'for his description of the Himalaya mountains and the objects thereon is no less striking and exact. He was a great observer and ardent lover of nature. Though the various birds, beasts and flowers alluded to by him in his poems being nearly common to the whole of India, do not assist us much in discovering his birth place, from some of his descriptions of the Himalayan objects we are inclined to think it must, if it is ever to be found, be found in Khasmere. Besides this shows that he must have travelled a good deal. His acquaintance with the court life appears to be thorough. His kings are attended by Yavana women with bows in hands. In accordance with the generally accepted maxim that "Wealth and learning rarely go hand in hand," our poet seems to have suffered from the pangs of poverty and neglect—a fact which we can fairly conclude from his devout prayer at the conclusion of Vikramorvasi that 'may Fortune and learning, the natural rivals be wedded in that union which (at present), seems

impracticable for the welfare of the good. cf. Vikramorvasi. 5. 24. परस्परविरागिन्योरिकसंश्रयदुर्लभम् । संगतं श्रीसरस्वत्यो-
भूतये स्तुतदासताम् ॥

“That poetry which relates to kalidas as a poet in beings of an other world must” as Macaulay says, “be at once mysterious and picturesque.” Besides nature must be the life and essence of poetry. That it was our “poet’s all in all” can hardly be refuted. In this respect he may be justly compared to the great poet Wordsworth. He was so very minute and accurate an observer of nature that we might safely ask what reader would not be charmed and his mind carried away with the subject before him while he is reading his description of the towery summits of Himalaya decked with the diadems of snow, the Peaks of Kailas reflected in the waters of the dark Yamuna, the rippling Ganges laving on the mountain Pine, the musky breezes sending forth their balmy odours over eternal snow, the wilds, where eager hunters roam tracking the lion to his dreary home, the peaks where sunshine ever reigns, the musk deer, that spring ever and anon from their caves, the magic herbs that pour their streamy light from mossy caverns through the darksome night, the wild kine with her busy streaming hair, the fierce elephant, the startled deer, the lotuses that lave their beauties in the heavenly Ganges’ wave, the mountain lake, the clefts from which bitumen flowed, the melting snow and the cool gale. Besides this shows so great an observation and familiarity with the gorgeous scenery of the Himalaya. Mountains that

VIII

we have every reason to suppose that he must have spent the greater part of his life in their neighbourhood. We find the idea of a living saffron flower only in his work. Pomegranate and rose, the usual subjects of comparison with other poets, are nowhere found in his works. Usually he compares women's parts with the following objects :—

(a) Their lips with coral hue, the petals of the Nelumbeun, the ripe Bimba, or the Patala flower, or the budding leaves,

(b) Their teeth with pearls,

(c) their eyes with deer or wine (in brightness) and with lotus (in beauty),

(d) Their faces with the moon,

(e) Their thighs with the plantain,

(f) Their knitting of the eyebrows with waves, and has their teeth pointed, button heavy, waist emaciated, navel deep, breast projecting, and gait slow. He generally makes them write their love letters on the rind of the birch with mineral dyes or on leaves with their nails. His language is simple and flowing and rich in unparalleled similes and general truths. His metres and grammatical constructions are plain and generally known. He is justly praised for the happy choice of subjects and the complete attainments of his poetical intentions, for the beauty of his representations, the tenderness of the feelings and the richness of his imagination. He shows his acquaintance with the Chinese pottery

IX

and silk, and refers in one place to the true cause of Eclipses, and the influence of the moon over tides.

Among the poems that have ever been composed in sanskrit, Meghaduta stands first. Short as it is, it transcends every other poem in its completeness, its simplicity of plot and its exact delineation of the softer and nobler, sentiments. As regards the flight of imagination tenderness and delicacy of sentiments, profusion of poetic imagery, grandeur of description, abundance of pathos and smoothness and felicity of expression as found combined in a single work, it has, we have no hesitation in saying, not only no superior, but indeed no equal in the whole range of Sanskrit literature. There may be poems or detached pieces of composition which may equal it in one or another of the above mentioned respects separately. But this is the only poem which outdoes all others by a happy combination of all these and thus stands unique and matchless as a product of literature. In this poem the poet touches with a master hand and portrays with an uncommon skill such a complex character as the cloud in the form of an intelligent messenger—a character partaking of the qualities of both the animate and the inanimate objects. He keeps up this double character with remarkable exactness even in minute details. And we are by no means far from truth when we say that in the whole poem not a single discrepancy concerning the twofold character could be found which mars the beauty of a connected whole.

Moreover, of all poems written by Kalidas Meghaduta is the best and the sweetest. Here the poet takes a bold flight and gives a full scope to his imagination which rising higher and higher ends in all that is truly beautiful, glorious, tender, lovely and sweet. His descriptions are not only true to nature and thus possess more than a life-like interest, but being clothed with the lovely and gorgeous poetic garb are singularly striking and lull the reader's mind into a genuine pleasure which nothing but the unique power which the poet possessed can produce. The style of Meghaduta is flowing, vivid and forcible, and is full of pathos and passion in the delineation of which the poet excelled. We do not pass a single verse—nay a single line, that does not contain a strong and conclusive proof of either the poet's love and minute observation of nature or his thorough acquaintance with the human feelings or his keen sense of the sublime and the beautiful or his versatile mind and profound erudition.

The poem as a special feature abounds in pithy and pregnant generalizations which strike with their vivid and impressive truths the mind of even manuscript? even the most superficial reader and thus render it highly interesting and instructive. What man is there who will not be touched and cheered with the universal truths contained in such lines as the following :—

(a) कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकांतताया । नीचैर्गच्छन्त्युपादेच दशा
चक्रनैमिकमेण ॥ (b) नक्षुद्रोऽपि प्रथमसुरुता पेक्षया संश्रयाय । प्राप्तिं मित्रे भवति

विमुखः किंपुनर्यस्तथैवैः ॥ (c) मन्दायन्ते नखलुसुहृदामभ्युपेतार्थक्याः (d)
प्रायः सर्वोभवति कर्हणावृत्तिराद्रान्तरात्मा.

What man is there who will not be enlightened
by :—

(a.) रिक्तः सर्वो भवति हिलुः पूर्णता गौरवाय “ All void of es-
sence are neglected. Fullness tends to greatness.”

(b) याच्वा मोघावरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा “ It is better if
the request to the good turns out fruitless than it
be made to a mean person with success.” .

(c.) कैवानस्युः परिभवपदं निष्कलारम्भयन्ताः “ What persons,
that attempt fruitless undertaking do not become
the object of contempt.”

His famous works are :—रघुवंश, कुमारसंभव, मेघदूत, कतुसं
हार. अभिज्ञान शाकुंतल, विक्रमोर्वशी, मालविकाग्निमित्र, Poems of नलोदय
and some others.

The fame of the poet is so great that even the
short review of one of his best productions which
we have taken above may appear to some as super-
fluous or unnecessary. Yet regard being had to the
class of readers for whom his little volume is mostly
intended, we trust it will not be found altogether
out of place.

अथ

मेघदूतम् संजीविन्या समेतम् ।

पूर्वमेघः

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदक्षपातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः॥

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम्॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

“आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति
शास्त्रात्काव्यादौ वस्तुनिर्देशात्कथां प्रस्तौति—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥ १॥

कश्चिदिति ॥ स्वाधिकारात्स्वनियोगात्प्रमत्तोऽनबहितः॥

१ स्वाधिकारप्रमत्तः इति पाठान्तरम् ।

“प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः । “जुगुप्साविरामप्रमा-
 दार्थानामुपसंख्यानम्” इत्युपादानत्वम् । तस्मात्पञ्चमी ॥
 अतएवापराधाद्धेतोः । कान्ताविरहेण गुरुणा दुर्भरेण ।
 दुस्तरेणेत्यर्थः ॥ “गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे”
 इति शब्दार्णवे ॥ वर्षभोग्येण संवत्सरभोग्येण ॥ “का-
 लाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । “अत्यन्तसंयोगे
 च” इति समासः । “कुमाति च” इति णत्वम् । भर्तुः
 स्वामिनः शापेन । अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य
 सोऽस्तंगमितमहिमा ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् ।
 तस्य “द्वितीया-” इति योगविभागात्समासः ॥ कश्चिद-
 निर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः ॥ “विद्याधराप्सरोयक्ष-
 रक्षोगन्धर्वकिनराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽपी देव-
 योनयः” इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः स्नानै-
 रवंगाहनैः पुण्यानि पवित्राण्युदकानि येषु तेषु । पावने-
 ष्वित्यर्थः ॥ छायाप्रधानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थि-
 षादित्वात्समासः ॥ स्निग्धाः सान्द्राश्छायातरवो नमेरुवृक्षा
 येषु तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ “स्निग्धं तु मसृणे
 सान्द्रे” इति । “छायावृक्षो नमेरुः स्यात्” इति च
 शब्दार्णवे ॥ रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् ॥ “बहि-
 वस्यार्तिभ्यश्च” इत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतवान् ॥
 अत्र रसो विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था ।
 अतएवैकत्रानवस्थानं स्रचितमाश्रमेष्विति बहुवचनेन ॥
 सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेवसंदेशं
 कविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्ता

इत्तम् । तदुक्तम्—“मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्मौ नतौ
तादुरुचेत्” इति ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमादिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ । अबलाविप्रयुक्तः
क्रान्ताविरही । कनकस्य वलयः कटकम् ॥ “कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः
शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परादधःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः ॥ “कः
क्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परादधः” इति शाश्वतः ॥
विरहदुःखात्कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः ।
कतिचिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । “शेषान्मासा-
न्गमय चतुरः” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा ।
आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमास्याषाढी ॥ “नक्षत्रेण युक्तः
कालः” इत्यण् । “टिङ्काणञ्—” इत्यादिना ङोप् ॥
साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ “सास्मिन्पौर्णे-
मासीति संज्ञायाम्” इत्यण् ॥ तस्य प्रथमादिवस आश्लि-
ष्टसानुमक्रान्तकूटम् । वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः ॥ “उ-
त्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवे ॥
तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारः ॥ “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः
परिणतो मतः” इति हलायुधः ॥ स चासौ गजश्च तमिव
प्रेक्षणीयं दर्शनीयं मेघं ददर्श ॥ गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेलो-
पालुप्तोपमा ॥ केचित् “आषाढस्य प्रथमादिवसे” इत्यत्र

“प्रत्यासन्नेनभसि” इति वक्ष्यमाणनभोमासस्य प्रत्यास-
 स्यर्थं “प्रथमदिवसे” इति पाठं कल्पयन्ति तदसंगतम् ।
 प्रथमातिरेके कारणाभावान्नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थमित्यु-
 क्तमिति चेन्न । प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथम-
 दिवसस्याप्युपपत्तेः । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनावि-
 वक्षितत्वात् । विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्र-
 मेण मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात् ।
 प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशलसंदेशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य
 पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः ॥ ननून्मत्तस्य
 नार्यं विवेक इति चेन्न । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं
 प्रवृत्तिरपीति संदेश एव मा भूत् ॥ तथा च काव्यारम्भ
 एवाप्रसिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः ।
 कथं तर्हि “शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ”
 इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टया-
 वशिष्टस्योक्तिः । दशदिवसाधिक्यादिति चेत्स्वपक्षेऽपि कथं
 सा विंशतिदिवसैर्यूनत्वादिति संतोष्यम् । तस्मादीषद्वै-
 षम्यमविवक्षितमिति सुष्ठुक्तं “प्रथमदिवसे” इति ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत्तः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥३॥

तस्येति ॥ राजानो यक्षाः ॥ “राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे

यक्षे क्षत्रियशक्रयोः” इति विश्वः ॥ राज्ञां राजा राजराजः

कुबेरः ॥ “राजराजो धनाधिपः” इत्यमरः । “राजाहः

सखिभ्यष्टच् ” इति टच्प्रत्ययः ॥ तस्यानुचरो यक्षः ।
 अन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वादन्तःस्तम्भिताश्रुः सन् । कौतु-
 काधानहेतोरभिलाषोत्पादकारणस्य ॥ “ कौतुकं चाभि-
 लाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः ” इति विश्वः ॥ तस्य मेघस्य
 पुरोऽग्रे कथमपि । गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ “ ज्ञानहे-
 तुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं
 यत्नगौरवबाढयोः ” इत्युज्ज्वलः ॥ स्थित्वा चिरं दधौ
 चिन्तयामास ॥ “ ध्यै चिन्तायाम् ” इति धातोर्लिट् ॥
 मनोविकारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः ॥ विकारहेतुमाह-
 मेघालोक इति ॥ मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि
 प्रियादिजनसंगतस्यापि चेत्तश्चित्तमन्यथाभूता वृत्तिर्व्या-
 पारो यस्य तदन्यथावृत्ति भवति । विकृतिमापद्यत इत्यर्थः
 कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने । दूरे संस्था
 स्थितिर्यस्य तस्मिन्दूरसंस्थे सति किं पुनः । विरहिणः
 किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । विरहिणां मेघसंदर्शनमुद्दीपनं
 भवतीति भावः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तं द-
 ण्डिना-“ ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।
 तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ” इति ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन्निक कृतवानित्यत आह-

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।

स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥

प्रत्यासन्न इति ॥ स यक्षः । यश्चिरं दधौ स इत्यर्थः ।

नमसि श्रावणे ॥ “नमः खं श्रावणो नभाः” इत्यमरः ॥
 प्रत्यासन्ने आषाढस्यानन्तरं संनिकुष्टे । प्राप्ते सतीत्यर्थः ।
 दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् । वर्षाकालस्य विरहदुः-
 खजनकत्वात् “उत्पन्नानर्थप्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
 एव वरम्” इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं
 चिकीर्षुरित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मृतः पटबन्धो वस्त्र-
 बन्धो जीमूतः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः । “मृतः स्यात्प-
 टबन्धेऽपि” इति रुद्रः ॥ तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयो-
 ज्येन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ “वार्ता
 प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः ॥ हारयिष्यन्प्रापयिष्यन् ॥
 “लृट् शेषे च” इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपपदालृट्प्र-
 त्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥
 “तद्क्रौरन्यतरस्याम्” इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् । पक्षे
 कर्तरि तृतीया ॥ प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लि-
 काभिः ॥ “कुटजो गिरिमल्लिका” इति हलायुधः ॥
 कल्पितार्त्राय कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्थः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै ॥
 “मूल्ये पूजाविधावर्थः” इत्यमरः ॥ तस्मै जीमूताय ॥
 “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
 प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि
 तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा । शोभनमागतं स्वागतं
 स्वागतवचनं प्रीतः सन्व्याजहार । कुशलागमनं पप्रच्छे-
 त्यर्थः ॥ नाथेन त्वत्र “प्रत्यासन्ने मनसि” इति साधी-
 यान्पाठः कल्पितः । प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः ।
 यस्तु तेनैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः सोऽस्माभिः “आ-

षाढस्य प्रथमादिवसे ” इत्येतत्पाठविकल्पसमाधानेनैव समाधाय परित्ठतः ॥

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क मेघः

संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगुणयन्गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

धूमेति ॥ धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुद्वायुश्च तेषां संनिपातः संघातो मेघः क । अचेतनत्वात्संदेशानहं इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ॥ “ करणं साधकतमं क्षेत्रगान्धेन्द्रियेष्वपि ” इत्यमरः ॥ प्राणिभिश्चेतनैः ॥ “ प्राणी तु चेतनो जन्मी ” इत्यमरः ॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः । संदिश्यन्त इति संदेशास्त एवार्थाः क । इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात् ॥ “ इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ” इत्यमरः ॥ संप्रदानत्वात्कुशलप्रश्नेनाभिमुखीचकारेत्यर्थः । अपरिगुणयन्नविचारयन्गुह्यको यक्षस्तं मेघं ययाचे याचितवान् ॥ “ याचू याच्नायाम् ” ॥ तथाहि । कामार्ता मदनातुराश्चेतनाश्चाचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः । कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाद्चेतनयाच्ना न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अत्र मेघसंदेशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालंकारः । तदुक्तम्—“ विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरुपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा ” ॥ इति । सा चार्थान्तरन्यासानु-

प्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

संप्रति याच्याप्रकारमाह—

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं

याच्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

जातमिति ॥ हे मेघ, त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते ॥ “निष्ठा” इति भूतार्थे क्तः । “मतिबुद्धि—” इत्यादिना वर्तमानार्थत्वेऽपि “क्तस्य च वर्तमाने” इति भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्ततानियमात्समासो न स्यात् । “क्तेन च पूजयाम्” इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम् । महाकुलप्रसूतमित्यर्थः । कामरूपमिच्छाधीनविग्रहम् । दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः । मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि । तेन महाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशादैवायत्तत्वात् ॥ “विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः ॥ वशमायत्ते ॥ “वशमिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः ॥ दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं त्वय्यर्थित्वं गतः ॥ ननु याचकस्य याच्यायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य दैवाद्याच्यामङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एवोपयोग इत्याह—याच्योति ॥ तथाहि । अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याच्या मोघा निष्फलापि वरमीषत्प्रियम् । दातुर्गुणाढ्यत्वात्प्रियत्वं याच्यावैफल्यादाषत्प्रियत्वमिति भावः ॥ अधमे निर्गुणे याच्या लब्ध-

कामापि सफलापि न वरम् । ईषत्प्रियमपि न भवती-
त्यर्थः ॥ “ देवाहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ”
इत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः प्रेयोऽलंकारः ।
तदुक्तं ऋण्डिना—“ प्रेयः प्रियतराख्यानम् ” इति ॥ एत-
दाद्ये पादत्रये चतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्यासेनोपजीवितमिति
मुव्यक्तमेतत् ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

संतप्तानामिति ॥ हे पयोद, त्वं संतप्तानामातपेन वा
प्रवासविरहेण वा संज्वरितानाम् ॥ “संतापः संज्वरः समौ”
इत्यमरः ॥ शरणं पयोदामेनातपस्विन्नानां प्रेषितानां
स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ॥ “ शरणं गृहरक्षित्रोः”
इत्यमरः ॥ तत्तस्मात्कारणाद्धनपतेः कुबेरस्य क्रोधेन वि-
श्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम संदेशं वार्तां प्रि-
याया हर । प्रियां प्रति नयेत्यर्थः ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥
संदेशहरणेनावयोः संतापं नुदेत्यर्थः ॥ कुत्र स्थाने सा
स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्तकं तत्राह—गन्तव्येति ॥
बाहिर्भवं बाह्यम् ॥ “बाहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च” इति यञ् ॥
बाह्य उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तथा
धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा
तथोक्ता ॥ “ हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः ॥ अनेन
व्यावर्तकमुक्तम् ॥ अलका नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्व-

राणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या । त्वया गन्तव्येत्यर्थः ॥

“कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी ॥

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजमाश्वासमानुषङ्गिकं
फलमित्याह—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः

प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वासन्त्यः ।

कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः परार्थानवृत्तिः ॥८॥

त्वामिति ॥ पवनपदवीमाकाशमारूढं त्वाम् । पन्थानं

गच्छन्ति ते पथिकाः ॥ “पथः षक्त्” इति षक्त्प्रत्ययः ॥

तेषां वनिताः प्रोषितमर्तुकाः । प्रत्ययात्प्रियागमनविश्वासा-

त् ॥ “प्रत्ययोऽर्थांशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः ॥

आश्वासन्त्यो विश्वसिताः ॥ आसिद्धातोः शत्रन्तात् “उगि-

तश्च” इति ङीप् ॥ तथोद्गृहीतालकान्ता दृष्टिमसारार्थ-

मुखमय्य धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते । अत्युत्कण्ठ-

तया द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ मदागमनेन पथिकाः कथमागमि-

ष्यन्तीत्यत्राह—तथाहि । त्वयि संनद्धे व्यापृते सति

विरहेण विधुरां विवशां जायां क उपेक्षेत । न कोऽपीत्यर्थः ।

अन्योऽपि मद्यतिरिक्तोऽपि यो जनोऽहमिव परार्थानवृत्तिः

प्राप्यत्तजीवनको न स्यात् । स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति

भावः ॥ अप्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तम्—“कार्य-

कारणसामान्यविशेषाणां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्थो-

न्तरन्यास उदाहृतः ॥” इति लक्षणात् ॥

निमित्तान्यापि ते शुभानि दृश्यन्त इत्याह—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
 वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
 गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमावद्धमालाः
 सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥
 मन्दं मन्दमिति ॥ अनुकूलः पवनो वायुस्त्वां मन्दं
 मन्दम् । अतिमन्दमित्यर्थः ॥ अत्र कथंचिद्वीप्सायामेक-
 द्विरुक्तिर्निर्वाह्या । “प्रकारे गुणवचनस्य ” इत्येतदाश्रयणे
 तु कर्मधारयवद्भावे मुञ्चुकि मन्दमन्दमिति स्यात् । तदे-
 वाह वामनः—“मन्दमन्दमित्यत्र प्रकारार्थे द्विर्भावः ”
 इति ॥ यथा सदृशम् । भाविफलानुरूपमित्यर्थः ॥ “यथा
 सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वर्थानतिक्रमे ” इति यादवः ॥
 नुदति प्रेरयति । अयं सगन्धः सगर्वः । संबन्धीति के-
 चित् ॥ “गन्धो गन्धक आभोदे लेशे संबन्धगर्भवयोः ”
 इत्युभयत्रापि विश्वः ॥ ते तव वामो वामभागस्थः ॥ “वामस्तु
 वक्त्रे रम्भे स्यात्सव्ये वामगतेऽपि च ” इति शब्दार्णवे ॥
 चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं श्राव्यं नदति व्याहरति ॥
 इदं निमित्तद्वयं वर्तते वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह—
 गर्भेति ॥ गर्भः कुक्षिस्थो जन्तुः ॥ “गर्भोऽपकारके
 ह्यभौ मुखे पनसकण्टके । कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तौ च ” इति
 यादवः ॥ तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षण उत्सवः । मुख-
 हेतुत्वादिति भावः ॥ “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषो-
 त्सवयोः क्षणः ” इत्यमरः ॥ तस्मिन्परिचयादभ्यासाद्धेतोः
 खे व्योम्नि । आबद्धमालाः ॥ गर्भाधानमुखार्थं त्वत्समीपे
 बद्धपङ्क्तय इत्यर्थः ॥ उक्तं च कर्णोदये—“गर्भ-बला-

का दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात् ” इति ॥
 बलका बलाकाङ्गना नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं
 सेविष्यन्ते ॥ अनुकूलमारुतचातकशब्दितबलाकादर्श-
 नानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं तद्विस्तरमयान्नालेखि ॥
 न च तस्या नाशाद्ब्रतस्खलनाद्वा निरर्थकस्त्वत्प्रयास
 इत्याह—

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि १०

तां चेति ॥ हे मेघ, दिवसानामवशिष्टदिनानां गण-
 नायां संख्याने तत्परामासक्ताम् ॥ “तत्परे प्रतितासक्तौ”

इत्यमरः ॥ अतएवाव्यापन्नाममृताम् । शापावसाने मदा-

गमनप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः । एकः पतिर्यस्याः सै-

कपत्नी ताम् । पतिव्रतामित्यर्थः ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु”

इति ङीप् नकारश्च ॥ भ्रातुर्मे जायां भ्रातृजायाम् ।

मातृवन्निःशङ्कदर्शनीयामित्याशयः । तां मत्प्रियामविह-

तगतिरविच्छिन्नगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि चालोक्यिष्यस

एव ॥ तथाहि । आशातितृष्णा ॥ “आशा दिगतिवृष्ण-

योः” इति यादवः ॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनम् ।

वृन्तमिति यावत् । आशैव बन्ध आशाबन्धः कर्ता ॥ प्र-

णयि प्रेमयुक्तमत एव कुसुमसदृशम् । सुकुमारमित्यर्थः ।

अत एव विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलमङ्ग-

नानां हृदयं जीवितम् ॥ “हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्या-

कृतयोः” इति शब्दार्णवे ॥ प्रायशः प्रायेण रुणद्धि प्राति-
बभाति ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति सहायसंपत्तिश्चास्तीत्याह—

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणमुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आ कैलासाब्दिसाकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥११

कर्तुमिति ॥ यद्गर्जितं कर्तुं महीमुच्छिलीन्ध्रामुद्धूतक-
न्दलिकाम् ॥ “कन्दल्यां च शिलीन्ध्रा स्यात्” इति
शब्दार्णवे ॥ अत एवावन्ध्यां सफलां कर्तुं प्रभवति शक्नोति ।
शिलीन्ध्राणां भाविसस्यसंपत्तिसूचकत्वादिति भावः । तदुक्तं
निमित्तनिदाने—“कालाभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः संपन्न-
सस्यां कथयन्ति धात्रीम्” इति ॥ तच्छ्रवणमुभगं श्रोत्र-
मुखम् । लोकस्येति शेषः । ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्का
मानसे सरस्युन्मनसः । उत्सुका इति यावत् ॥ “उत्क
उन्मनाः” इति निपातनात्साधु ॥ कालान्तरे मानसस्य
हिमदुष्टत्वाद्धिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्र गता हंसाः
पुनर्वर्षासु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ विसाकिस-
लयानां मृणालाग्राणां छेदैः शकलैः पाथेयवन्तः । पथि
साधु पाथेयं पथि भोज्यम् ॥ “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्हञ्” ॥
तद्वन्तः । मृणालकन्दशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः । राज-
हंसा हंसविशेषाः ॥ “राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः
सिताः” इत्यमरः ॥ नभसि व्योम्नि भवतस्तव । आ
कैलासात्कैलासपर्यन्तम् ॥ पदद्वयं चैतत् ॥ सहायाः

सयात्राः ॥ “सहायस्तु सयात्रः स्यात्” इति शब्दार्णवे ॥
संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैराङ्कितं मेखलापु ।

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् १२

आपृच्छस्वेति ॥ प्रियं सखार्यं प्रियसखम् ॥ “राजाहः-

सखिभ्यष्ट्व” इति टच् समासान्तः ॥ तुङ्गमुन्नतं पुंसां

वन्द्यैर्नाराधनीयै रघुपतिपदै रामपादन्यासैर्मेखलासु कट-

केषु ॥ “अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिब-

न्धेऽथबन्धने” इति यादवः ॥ अङ्कितं चिह्नितम् । इत्थं

सखित्वान्महत्त्वात्पवित्रत्वाच्च संभावनार्हम् । अमुं शैलं

चित्रकूटाद्रिमालिङ्ग्यापृच्छस्व साधो यामीत्यामन्त्रणेन

समाजय ॥ “आमन्त्रणसमाजने । आपृच्छन्नम्” इत्य-

मरः ॥ “आङि नुप्रच्छचोरूपसंख्यानम्” इत्यात्मनेप-

दम् ॥ सखित्वं निर्वाहयति—काल इति ॥ काले काले

प्रतिप्रावृट्कालम् । सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्देनो-

च्यते ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ भवतः संयोगं संपर्कमेत्य

चिरविरहजमुष्णं बाष्पमूष्माणं नेत्रजलं च ॥ “बाष्पो

नेत्रजलोष्मणोः” इति विश्वः ॥ मुञ्चतो यस्य शैलस्य

स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति । स्निग्धानां हि चिरविर-

हसंगतानां बाष्पपातो भवतीति भावः ॥

संप्रति तस्य मार्गं कथयति—

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यासि श्रोत्रपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य १३

मार्गमिति ॥ हे जलद, तावदिदानीं कथयतः । मत्तं
इति शेषः । त्वत्प्रयाणस्यानुरूपमनुकूलं मार्गमध्वानम् ॥
“मार्गो मृगपदे मासि सौम्यर्क्षेऽन्वेषणेऽध्वनि” इति या-
दवः ॥ शृणु । तदनु मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं
पानार्हम् । अतितृष्णया श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ पेयग्रहणात्सं-
देशस्यामृतसाम्यं गम्यते ॥ मे संदेशं वाचिकम् ॥ “संदे-
शवाग्वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ॥ श्रोष्यासि । यत्र मार्गे
खिन्नः खिन्नोऽभीक्ष्णं क्षीणबलः सन् ॥ “नित्यवीप्सयोः”
इति नित्यार्थे द्विर्भावः ॥ शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य
निक्षिप्य । पुनर्बललाभार्थं कचिद्विश्रम्येत्यर्थः । क्षीणः
क्षीणोऽभीक्ष्णं कृशाङ्गः सन् ॥ अत्रापि कृदन्तत्वात्पूर्वव-
द्विरुक्तिः ॥ स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपला-
स्फालनखेदितत्वात्पथ्यामित्यर्थः ॥ तथा च वाग्भटः—
“उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिमवन्मल-
योद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूः ॥ ” इति ॥ पयः पानी-
यमुपभुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च गन्तासि गमि-
ष्यासि ॥ गमेलुट् ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
 दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् १४
 अद्वेरिति ॥ पवनो वायुरद्रेश्चित्रकूटस्य शृङ्गं हरति
 किंसित् ॥ किंस्विच्छब्दो विकल्पवितर्कार्थादिषु पठितः ॥
 इति शङ्क्योन्मुखीभिरुन्नतमुखीभिः ॥ “स्वाङ्गाच्चोपसर्जना-
 दसंयोगोपधात्” इति ङीप् ॥ मुग्धाभिर्मूढाभिः “मुग्धः
 मूढरमूढयोः” इत्यमरः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणाम-
 ङ्गनाभिश्चकितचकितं चकितप्रकारं यथा तथा ॥ “प्रकारे
 गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः ॥ दृष्टोत्साहो दृष्टोद्योगः सन्
 सरसा आर्द्रा निचुलाः स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मात् ॥ “वा-
 नीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे ” इति शब्दार्णवे ॥
 अस्मात्स्थानादाश्रमात्पथि नभोमार्गे दिङ्गागानां दिग्ग-
 जानां स्थूला ये हस्ताः करास्तेषामवलेपानाक्षेपान्परिहरन् ॥
 “हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि” इति । “अवले-
 पस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च” इति च विश्वः ॥
 उदङ्मुखः सन् । अलकाया उदीच्यत्वादित्याशयः ॥
 खमाकाशमुत्पतोद्गच्छ ॥ अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति —
 रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः
 परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मि-
 न्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्पथि
 सारस्वतमार्गे दिङ्गागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्गा-
 गाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यास-
 पूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ “अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षे-
 पणे दूषणेऽपि च” इति विश्वः ॥ अद्वेरादिकल्पस्य दिङ्गा-

गाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् ॥ “शृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोश्च”
इत्यमरः ॥ हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धै-
र्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्खमुत्पतोच्चैर्भवति स्व-
प्रबन्धमात्मानं वा प्राप्ते कवेरुक्तिरिति ॥ “संसर्गतो दोष-
गुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानु-
कूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥” इत्ये-
तच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५

रत्नेति ॥ रत्नच्छायानां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्य-
तिकरो मिश्रणमिव प्रेक्ष्य दर्शनीयमाखण्डलस्येन्द्रस्यैतद्व-
नुःखण्डम् ॥ एतदिति हस्तेन निर्देशो विवक्षितः ॥ पुर-
स्तादग्रे वल्मीकाग्राद्वामलूरविवरात् ॥ “वामलूरश्च नाकुश्च
वल्मीकं पुंनपुंसकम्” इत्यमरः ॥ प्रभवत्याविर्भवति ।
येन धनुःखण्डेन ते तव श्यामं वपुः । स्फुरितरुचिनो-
ज्ज्वलकान्तिना बर्हेण पिच्छेन ॥ “पिच्छबर्हे नपुं-
सके” इत्यमरः ॥ गोपवेषस्य विष्णोर्गोपालस्य कृष्णस्य
श्यामं वपुरिव । अतितरां कान्तिं शोभामापत्स्यते प्राप्स्यते ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति श्रुविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं

किंचित्पश्चादत्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वयीति ॥ कृषेर्हलकर्मणः फलं सस्यं त्वयि ॥
 अधिकरणविवक्षायां सप्तमी ॥ आयत्तमधीनम् ॥ “अ-
 धीनो विघ्न आयत्तः” इत्यमरः ॥ इति हेतोः प्रीत्या
 स्निधेः । अकृत्रिमप्रेमोद्गिरित्यर्थः । भ्रूविलासामां भ्रूविका-
 राणाग्रनभिज्ञैः । पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां
 पत्नीयोषितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् ।
 मालं मालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायमुन्नतस्थलम् ॥ “मालमु-
 न्नतभूतलम्” इत्युत्पलमालायाम् ॥ सद्यस्तत्कालमेव
 सीरैर्हलैरुत्कर्षणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा तथा-
 रुह्य ॥ तत्रामिदृष्येत्यर्थः ॥ “सुरभिघ्राणतर्पणः” इत्य-
 मरः ॥ किञ्चित्पश्चाल्लघुगतिस्तत्र निर्वृष्टत्वात्क्षिप्रगमनः सन्
 “लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्” इत्यमरः ॥ भूयः पुनरप्युत्तरेणै-
 वोत्तरमार्गेणैव व्रज गच्छ ॥ तृतीयाविधाने “प्रकृत्या-
 दिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥ यथा कश्चिद्बहुव-
 ल्भः पतिः कुत्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य ॥ “क्षेत्रं
 शरीरेकेदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति विश्वः ॥ दाक्षि-
 ण्यमङ्गभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्ष इव
 संचरति तद्वदिति ध्वनिः ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाघ्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥१७

त्वामिति ॥ आम्राश्रूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स
 आम्रकूटो नाम सानुमान्पर्वतः ॥ “आम्रश्रूतो रसालोऽ

सौ ” इति । “ कूटोऽस्त्रो शिखरं शृङ्गम् ” इति चामरः ।
 आसारो धारादृष्टिः ॥ “ धारासंपात आसारः ” इत्यमरः ॥
 तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्येन तम् । कृतोपकास्-
 मित्यर्थः । अध्वश्रमेण परिणतं व्याप्तं त्वां साधु सम्य-
 द्भूषां वक्ष्यति वोढा ॥ बहेर्लट् ॥ तथाहि । क्षुद्रः कृप-
 णोऽपि ॥ “ क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे ” इति यादवः ॥
 संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे मुहृदि ॥ “ अथ मित्रं सखा
 मुहृत् ” इत्यमरः ॥ प्राप्त आगते सति । प्रथममुकृतापे-
 क्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति । यस्तथा
 तेन प्रकारेणोच्चैरुन्नतः स आम्रकूटः किं पुनर्विमुखो न
 भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ एतेन प्रथमावसथे
 सौख्यलाभात्ते कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं नि-
 मित्तनिदाने-“ प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽ-
 ध्वनि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवम् ” ॥ इति ।
 छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाग्नै-

स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।

नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८

छन्नेति ॥ हे मेघ, परिणतैः परिपक्वैः फलैर्द्योतन्त
 इति तथोक्तैः । आषाढे वनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च
 मेघवातेनेत्याशयः । काननाग्नैर्वनचूतैश्छन्नोपान्त आहत
 पार्श्वोऽचल आम्रकूटाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशब-
 न्धच्छाये । श्यामवर्ण इत्यर्थः ॥ “ वेणी तु केशबन्धे ज-
 लसूतौ ” इति यादवः ॥ त्वयि शिखरं शृङ्गमारूढे सति ॥

“ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ” इति सप्तमी ॥ मध्ये
 श्यामः शेषे मध्यादन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुर्हरिणः ॥
 “ हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः ” इत्यमरः ॥ भुवः स्तन
 इव । अमरमिथुनानाम् । खेचराणामिति भावः । प्रेक्षणी-
 यां दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति । मिथुनग्रहणं कामिना-
 मेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा संभवतीति कृतम् । यथा परिश्रान्तः
 कश्चित्कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः सन्स्वपिति
 तद्वद्वानपि भुवो नायिकायाः स्तन इति ध्वनिः ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं

तोयोत्सर्गद्वुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

स्थित्वेति ॥ हे मेघ, वने चरन्ति ते वनचराः ॥ “ त-
 त्पुरुषे कृति बहुलम् ” इति बहुलग्रहणालुगभवति ॥
 तेषां वधूभिर्मुक्ताः कुञ्जा लताष्टहा यत्र तस्मिन् ॥
 “ निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ”
 इत्यमरः ॥ तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मि-
 न्नाम्रकूटे मुहूर्तमल्पकालम् । न तु चिरं स्वकार्यविरोधा-
 दिति भावः ॥ “ मुहूर्तमल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि च ”
 इति शब्दार्णवे ॥ स्थित्वा विश्रम्य । तोयोत्सर्गेण “ त्वा-
 मासार— ” इत्युक्तवर्षणेन द्रुततरगतिर्लीघवाद्धेतोरतिक्षिप-
 मनः सन् । तस्माद्राम्रकूटात्परमनन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गं
 तीर्णोऽतिक्रान्तः । उपलैः पाषाणैर्विषमे विन्ध्यस्याद्रेः पादे
 प्रत्यन्तपर्वते ॥ “ पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ” इत्यमरः ॥ वि-

शीर्णी समन्ततो विस्तमराम् ॥ एतेन कस्याश्चित्कामुक्या
प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते ॥ रेवां नर्मदाम् ॥ “ रेवा
तु नर्मदा सोमाद्भवा मेखलकन्यका ” इत्यमरः ॥ गज-
स्याङ्गे शरीरे भक्तयो रचनाः । रेवा इति यावत् ॥ “ भ-
क्तिर्निषेवणे भागे रचनायाम् ” इति शब्दार्णवे ॥ तासां
छेदैर्माङ्गिभिर्भाभिर्विरचितां भूतिं शृङ्गारमिव भसितमिव
वा ॥ “ भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मानि संपदि ” इति
विश्वः ॥ द्रक्ष्यसि । अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभ
इति भावः ॥

तस्यास्तिकर्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय २० ॥

तस्या इति ॥ हे मेघ, वान्तवृष्टिरुद्गीर्णवर्षः सन् । कृ-
तवमनश्च व्यज्यते । तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तस्रसवद्भिश्च ॥
“ तिक्तो रसे सुगन्धौ च ” इति विश्वः ॥ वनगजमदैर्वासितं
स्रग्भितं भावितं च । हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा
इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः । जम्बूकुञ्जैः
प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगम् । सुखपेयमित्यर्थः । अनेन
लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते । तस्या रेवायास्तोयमा-
दाय गच्छेर्ब्रज । हे घन मेघ, अन्तः सारो बलं यस्य तं
त्वामनिल आकाशवायुः । शरीरस्थश्च गम्यते । तुलयितुं
न शक्ष्यति शक्तो न भविष्यति । तथाहि । रिक्तोऽन्तः ।
सारशून्यः सर्वोऽपि लघुर्भवति । प्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः ।

पूर्णता सारवत्ता गौरवायाप्रकम्प्यत्वाय भवतीत्यर्थः ॥
 अयमत्र ध्वनिः—आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पञ्चाच्छ्ले-
 षमशोषणाय लघुतिक्तकषायाम्बुपानालुब्धबलस्य वात-
 प्रकम्पो न स्यादिति । यथाह वाग्मटः—“कषायाःश्वा-
 दबोप्यस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः । किमु तित्तक्तषाया
 वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः
 पथ्यभोजिनः । वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरि यो-
 गिनः ॥ ” इति ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्च्यः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् २१

नीपमिति ॥ सारङ्गा मतङ्गजाः कुरङ्गा मृङ्गा वा ॥

“सारङ्गश्चातके मृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे ” इति विश्वः ॥

अर्धरूढैरेकदेशोद्गतैः केसरैः किञ्जल्कैर्हरितं पालाशवर्णं

कपिशं कृष्णपीतं च ॥ “पालाशो हरितो हरित्”

इति । “श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते”

इति चामरः ॥ श्यामवर्गमिति यावत् ॥ “वर्गो वर्णेन”

इति समासः ॥ नीपं स्थलकदम्बकुसुमम् ॥ “अथ स्थ-

लकदम्बके । नीपः स्यात्पुलके” इति शब्दार्णवे ॥

दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य । विदित्वेति यावत् । तथा कच्छेष्वनूपेष्व-

नुकच्छम् ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिना विभक्त्य-

र्थेऽव्ययीभावः ॥ “जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्त-

थाविधः” इत्यमरः ॥ आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्ना

मुकुला यासां ताः कन्दलीभूमिकदलीः ॥ “द्रोणपर्णी
स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदत्यपि ” इति शब्दार्णवे ॥
जग्ध्वा मक्षयित्वा ॥ “अदो जग्धिः-” इति जग्ध्यादेशः ॥
अरण्येष्वधिकसुरभिमातिघ्राणतर्पणम् “दग्धारण्येषु ” इति
पाठे “दग्धम्” इत्यधिकविशेषणम् ॥ अर्थवशात्कन्दलीश्च
दृष्ट्वेत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ उर्व्या भूमेर्गन्धमाघ्राय जललवमुचो-
मेघस्य ते तव मार्गं सूचयिष्यन्त्यनुमापयिष्यन्ति ।
यत्र यत्र वृष्टिकार्थं कन्दलीमुकुलनीपकुसुमादिकं दृश्यते
तत्र तत्र त्वया वृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥

प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः

श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।

त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि ॥

अम्भ इति ॥ अम्भोबिन्दूनां वर्षोदबिन्दूनां ग्रहणे ।

“सर्वसहापतितमम्बु न चातकस्य हितम् ” इति शास्त्रा-
दुष्पृष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तराल एव स्वीकारे । च-
तुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः कौतुकात्पश्यन्तः श्रेणीभूता ब-
द्धपङ्क्तिः ॥ अभूततद्भावे च्चिः ॥ बलाका बकपङ्क्तिः प-
रिगणनयैका द्वे तिस्र इति संख्यानेन निर्दिशन्तो हस्तेन
दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये त्वद्गर्जितकाले सोत्कम्पा-
न्युत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसहचरीणां संभ्रमेणालिङ्गितान्या-
साद्य । स्वयं ग्रहणाश्लेषसुखमनुभूयेत्यर्थः ॥ त्वां मानयि-
ष्यन्ति । त्वन्निमित्तत्वात्सुखलाभस्येति भावः ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् २२

उत्पश्यामीति ॥ हे सखे मेघ, मत्प्रियार्थं यथा तथा

द्रुतं क्षिप्रम् ॥ “ लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ” इत्यमरः ॥ यि-

यासोर्यातुमिच्छोरपि ॥ यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ ते तव

ककुभैः कुटजकुष्ठमैः सुरभौ सुगन्धिनि ॥ “ ककुभः

कृजेऽर्जुने ” इति शब्दार्णवे ॥ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ॥

वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ कालक्षेपं कालविलम्बम् ॥ “क्षेपो

विलम्बे निन्दायाम् ” इति विश्वः ॥ उत्पश्याम्युत्प्रेक्षे ॥

विलम्बहेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते—शुक्लेति ॥ सज-

लानि सानन्दबाष्पाणि नयनानि येषां तैः शुक्लापाङ्गैर्म-

यूरैः ॥ “ मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापाङ्गः शिखावलः ”

इति यादवः ॥ केकाः स्वाणीः ॥ “ केका वाणी मयू-

रस्य ” इत्यमरः ॥ स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्र-

त्युद्यातः प्रत्युद्गतः । मयूरवाणीकृतातिथ्य इत्यर्थः ।

भवान्कथमपि यथाकथंचिदाशु गन्तुं व्यवस्येदुद्युञ्जीत ॥

प्रार्थने लिङ् । “ शेषे प्रथमः ” इति प्रथमपुरुषः । शेष-

श्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ॥ “ स्वाग-

तीकृत्य केकाः ” इत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागत-

वचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयोगात्परिणामालंकारः । तदु-

क्तमलंकारसर्वस्वे—“आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परि-

णामः ” इति ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३
पाण्डुति ॥ हे मेघ, त्वय्यासन्ने संनिष्ठे सति दशार्णां
नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्वि-
कसितैः ॥ “केतकीमुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्” इति
शब्दार्णवे ॥ केतकैः केतकीकुसुमैः पाण्डुच्छाया हरित-
वर्णा उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणा येषु ते तथो-
क्ताः ॥ “प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः”
इत्यमरः ॥ तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां
नीडारम्भैः कुलायनिर्माणैः ॥ “कुलायो नीडमस्त्रियाम्”
इत्यमरः ॥ चित्याया इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः ॥
“चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चोद्देशपादपे” इति विश्वः ॥
आकुलानि संकीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः ।
तथा परिणतैः पक्कैः फलैः श्यामानि यानि जम्बूवनानि
तैरन्ता रम्याः ॥ “मृतावसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते”
इति शब्दार्णवे ॥ तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनो
हंसा येषु ते तथोक्ता एवविधाः संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥
“षोडशवतिस्तोककतिपय-” इत्यादिना कतिपयशब्दस्यो-
त्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्त्यस्य शास्त्रस्य
प्रायिकत्वात् ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्ध्वा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्

सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥२४॥

तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं
नामधेयं यस्यास्तांम् ॥ “लक्षणं नास्ति चिन्हे च” इति
विश्वः ॥ तेषां दशार्णानां संबन्धिनीम् । धीयन्तेऽस्यामिति
धानी ॥ “करणाधिकरणयोश्च” इति ल्युट् ॥ राज्ञां
धानी राजधानी ॥ “कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते” इति
वक्तव्यात्समासः ॥ तां प्रधाननगरीम् ॥ “प्रधाननगरी
राज्ञां राजधानीति कथ्यते” इति शब्दार्णवे ॥ गत्वा प्राप्य
सद्यः कामुकत्वस्य विलसितायाः ॥ “विलासी कामुकः
कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटः” इति शब्दार्णवे ॥ अविकलं
समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते । त्वयेति शेषः ॥
कर्मणि लुट् ॥ कुतः । यस्मात्कारणात्स्वादु मधुरम् ।
चला ऊर्मयो यस्य तच्चलोर्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या नाम नद्याः
पयः सभ्रूभङ्गं भ्रुकुटियुक्तम् । दशनपीडयेति भावः ।
मुखमिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यस्तनितं
गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन भणितमपि
व्यपदिश्यते । “ऊर्ध्वमुच्चलितकण्ठनासिकं हुङ्कृतं स्तनि-
तमल्पघोषवत्” इति लक्षणात् ॥ पास्यसि ॥ पिबतेर्लृट् ॥
“कामिनामधरास्वादः मुरतादतिरिच्यते” इति भावः ॥
नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्गमानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥२५॥

नीचैरिति ॥ हे मेघ, तत्र विदिशासमीपे । विश्रामो
 विश्रमः खेदापनयः ॥ भावार्थे घञप्रत्ययः ॥ तस्य
 हेतोः । विश्रामार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति
 षष्ठी ॥ विश्रामेत्यत्र “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः”
 इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि “विश्रामो वा” इति चन्द्र-
 व्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानाद्रूपसिद्धिः ॥ प्रौढपुष्पैः प्रबु-
 द्धकुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैस्त्वत्संपर्कात्तव सङ्गात् । पुलका
 अस्य जाताः पुलकितमिव संजातपुलकमिव स्थितम् ॥
 तारकादित्वादितचप्रत्ययः ॥ नीचैरित्याख्या यस्य तं नी-
 चैराख्यं गिरिमधिवसेः । गिरौ वसेरित्यर्थः ॥ “उपा-
 न्वध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥ यो नीचैर्गिरिः । पण्याः
 क्रेयाः स्त्रियः पण्यस्त्रियो वेश्याः ॥ “वारस्त्री गणिका
 वेश्या पण्यस्त्री रूपजीविनी” इति शब्दार्णवे ॥ तासां
 रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः ॥ “विमर्दोत्थे परिमलो
 गन्धे जनमनोहरे” इत्यमरः ॥ तमुद्गिरन्त्याविष्कुर्वन्ती-
 ति तथोक्तानि तैः । शिलावेशमभिः कन्दरैर्नागराणां पौ-
 राणामुद्दामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति ॥
 उत्कटयौवनाः कचिदनुरक्ता वाराङ्गना विश्रम्भविहाराका-
 ङ्क्षिण्यो मात्रारिभयान्निशीथसमये कंचन विविक्तं देशमा-
 श्रित्य रमन्ते । तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ॥ अत्रो-
 द्गारशब्दो गौणार्थत्वाच्च जुगुप्सावहः । प्रत्युत काव्यस्या-
 तिशोभाकर एव । तदुक्तं दण्डिना—“निष्ठ्यूतोद्गीर्ण-
 वान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिमुन्दरमन्यत्र ग्राम्य-
 कक्षां विगाहते ॥” इति ॥

विश्रान्तः सन्त्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-

मुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् २६

विश्रान्त इति ॥ विश्रान्तः संस्तत्र नीचैर्गिरौ विनीता-

ध्वश्रमः सन् । अथ विश्रान्तेरनन्तरम् । वनेऽरण्ये या

नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयरूढानि । अकृत्रिमाणी-

त्यर्थः ॥ “नदनदी-” इति पाठे “पुमान्त्रिया”

इत्येकशेषो दुर्वारः ॥ तेषामुद्यानानामारामाणां संबन्धीनि

यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि ॥ “अथ मा-

गधी । गणिका यूथिका” इत्यमरः ॥ “कोरकजालकक-

लिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि” इति हलायुधः ॥ न-

वजलकणैः सिञ्चन्नार्द्रीकुर्वन् ॥ अत्र सिञ्चतेरार्द्रीकर-

णार्थत्वादद्रवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणमर्थस्तत्र

द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् । यथा “रेतः सिक्त्वा कुमारीषु” ।

“मुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि” इत्येवमादि । एवं

किरतौत्यादीनामपि “रजः किरति मारुतः” । “अवा-

किरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः” इत्यादिष्वर्थभेदा-

श्रयणेन रजोलाजादीनां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये ॥

तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन या

रुजा पीडा ॥ भिदादित्वादङ्प्रत्ययः ॥ तथा क्लान्तानि

म्लानानि कर्णोत्पलानि येषां तेषां तथोक्तानाम् । पुष्पा-

णि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः स्त्रियः ॥

“कर्मण्यण्” । “टिङ्गाणञ्” इत्यादिना ङीप् ॥

तासां मुखानाम् । छायाया अनातपस्य दानात् । कान्तिदा-
नं च ध्वन्यते ॥ “ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्ब-
मनातपः ” इत्यमरः ॥ कामुकदर्शनात्कामिनीनां मुखावि-
काशो भवतीति भावः ॥ क्षणपरिचितः क्षणं संसृष्टः सन् ।
न तु चिरम् । गच्छ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।
विशुद्धामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि २७॥

वक्र इति ॥ उत्तराशामुदीचीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य
भवतः पन्था उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि । दूरो यद्यपीत्य-
र्थः ॥ विन्ध्यादुत्तरवाहिन्या निर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे कियत्यपि
दूरे स्थितोज्जयिनी । उत्तरपथस्तु निर्विन्ध्यायाः पश्चिम इति
वक्रत्वम् ॥ तथाप्युज्जयिन्या विशालनगरस्य ॥ “ वि-
शालोज्जयिनी समा ” इत्युत्पलः ॥ सौधानामुत्सङ्गेषूप-
रिभागेषु प्रणयः परिचयः ॥ “ प्रणयः स्यात्परिचये या-
च्नायां सौहृदेऽपि च ” इति यादवः ॥ तस्य विमुखः
पराङ्मुखो मा स्म भूः । न भवेत्यर्थः ॥ “ स्मोत्तरे
लङ् च ” इति चकारादाशीरर्थे लङ् । “ न माङ्घ्र्यगे ”
इत्यङ्गमप्रतिषेधः ॥ तत्रोज्जयिन्यां विशुद्धानां विशुद्ध-
तानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यश्चकितैर्लोलापाङ्गैश्चञ्चलक-
टाक्षैः पौराङ्गनानां लोचनैर्न रमसे यदि तर्हि त्वं वञ्चितः
प्रवारितोऽसि । जन्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ॥

संप्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासं-
बन्धमाह—

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः

संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥२८॥

वीचीति ॥ हे सखे, पथ्युज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण
तरङ्गचलनेन स्तनितानां मुखराणाम् ॥ कर्तारि क्तः ॥

विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्क्तिरेव काञ्चीगुणो यस्यास्त-
स्याः स्खलितेनोपस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं यथा

तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्या गच्छन्त्याश्च तथा दर्शितः
प्रकटित आवर्तोऽम्भसां भ्रम एव नाभिर्धया ॥ “स्या-

दावर्तोऽम्भसां भ्रमः ” इत्यमरः ॥ निष्क्रान्ता विन्ध्या-
न्निर्विन्ध्या नाम नदी ॥ “ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्च-

म्याः ” इति समासः । “ द्विगुप्राप्तापन्नालम्—” इत्या-
दिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः ॥ तस्या नद्याः संनिपत्य

संगत्य । रसो जलमभ्यन्तरे यस्य सः । अन्यत्र रत्नेन
शृङ्गारेणाभ्यन्तरोऽन्तरङ्गो भव । सर्वथा तस्या रसमनुभ-

वेत्यर्थः ॥ “ शृङ्गारादौ जले वीर्यं सुवर्णं विषशुक्रयोः ।
तिक्तादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ ॥ आस्वादे च

रसं प्राहुः ” इति शब्दार्णवे ॥ ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण
कथं तत्रानुभवो युज्यत इत्यत आह—स्त्रीणामिति ॥

स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं
प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेष स्वभावो यद्विलासैरेव राग-

प्रकाशनम् । न तु कण्ठत इति भावः ॥ विभ्रमश्चात्र
नाभिसंदर्शनादिरुक्त एव ॥

निर्विन्ध्याया विरहावस्थां वर्णयंस्तन्निराकरणं प्रार्थयते—

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९

वेणीति ॥ अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च
सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । अन्यत्र वेणीभूतकेशपाशेति
च ध्वन्यते । रुहन्तीति रुहाः ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥
तटयो रुहा ये तरवस्तेभ्यो भ्रश्यन्तीति तथोक्तैः । जीर्ण-
पर्णैः शुष्कपर्णैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा । अत एव हे
सुभग, विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया करणेन ॥ अतीत-
स्यैतावन्तं कालमतीत्य गतस्य । प्रोषितस्येत्यर्थः । ते तव
सौभाग्यं सुभगत्वम् ॥ “ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ”
इत्युभयपददृष्टिः ॥ व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । स खलु
सुभगो यमङ्गनाः कामयन्त इति भावः । असौ पूर्वोक्ता
सिन्धुर्नदी निर्विन्ध्या ॥ “ स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देश-
भेदेऽम्बुधौ गजे ” इति वैजयन्ती ॥ येन विधिना व्या-
पारेण कार्श्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः । कर्तव्य
इत्यर्थः । स च विधिरेकत्र वृष्टिरन्यत्र संभोगस्तदभाव-
निबन्धनत्वात्कार्श्यस्येति भावः ॥ इयं पञ्चमी मदनाव-

स्था । तदुक्तं रतिरहस्ये—“ नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्ग-
स्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपा-
नाशः ॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव
स्युः ॥ ” इति ॥ “ तामतीतस्य ” इति पाठमाश्रित्य
सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम् । किंतु सिन्धुर्नाम
कश्चिन्नदः काश्मीरदेशेऽस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्तीत्यु-
पेक्ष्यमित्याचक्षेत ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्

पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्स्वण्डमेकम् ३०

प्राप्येति ॥ विदन्तीति विदाः ॥ इगुपधलक्षणः कः ॥

ओकसो वेद्यस्थानस्य विदाः कोविदाः ॥ ओकारलुप्ते
ष्टपोदरादित्वात्साधुः ॥ उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां
बासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां कोविदास्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु
ये वृद्धास्ते सन्ति येषु तानवन्तीस्तन्नामजनपदान्प्राप्य तत्र
पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां “ सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरु-
ब्जयिन्याः ” इत्युक्तां श्रीविशालां संपत्तिमहतीम् ॥

“ शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते ” इति
शाश्वतः ॥ विशालां पुरीमुज्जयिनीमनुसर ब्रज ॥ कथमिव
स्थिताम् । सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे
स्वल्पीभूते । अत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूमिं गता-
नाम् ॥ “ गौरिला कुम्भिनी क्षमा ” इत्यमरः ॥ पुनरापि
भूलोकगतानामित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषै-

भुक्ताशिष्टैः पुण्यैः सृकृतैर्हृतमानीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठित-
कर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यभावादिति भावः । कान्ति-
रस्यास्तीति कान्तिमदुज्ज्वलम् । सारभूतमित्यर्थः । एकं
भुक्तादन्यत् ॥ “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः ॥
दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । एतेनातिक्रा-
न्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुज्जयिन्या व्यज्यते ॥

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥३१॥

दीर्घीकुर्वन्निति ॥ यत्र विशालायां प्रत्यूषेष्वहर्मुखेषु ॥

“प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पम्” इत्यमरः ॥ पटु प्रस्फुटम् ।

मदकलं मदेनाव्यक्तमधुरम् ॥ “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः” इत्यमरः ॥ सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ॥ “सारसो

मैथुनी कामी गोवर्द्धः पुष्कराङ्गः” इति यादवः ॥ यद्वा

सारसानां हंसानाम् ॥ “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति

शब्दार्णवे ॥ कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् । विस्तारयन्नित्यर्थः ।

यावद्वातं शब्दानुवृत्तेरिति भावः । एतेन प्रियतमः स्वचाटु-

वाक्यानुसारि क्रीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन्निति च

गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परि-

मलेन सह या मैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः ॥ “राग-

द्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे” इति यादवः ॥

अन्यत्र विमर्दगन्धीत्यर्थः ॥ “विमर्दोऽप्ये परिमलो गन्धे

जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः ॥ अङ्गा-

नुकूलो गात्रमुखस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवा-
हन इत्यर्थः । भवभूतिना चोक्तम्—“अशिथिलपरिरम्भै-
र्देत्तसंवाहनानि” इति ॥ संवाह्यन्ते च सुरतश्रान्ताः प्रियै-
र्युवतयः । एतत्कविरेव वक्ष्यति—“संभोगान्ते मम समु-
चितो हस्तसंवाहनानाम्” इति ॥ शिप्रा नाम काचित्त-
त्रत्या नदी तस्या वातः शिप्रावातः ॥ शिप्राग्रहणं शैत्य-
द्योतनार्थम् ॥ प्रार्थना सुरतस्य याच्ञा तत्र चाटु करोतीति
तथोक्तः । पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्तेत्यर्थः ॥ कर्म-
ण्यप्रत्ययः ॥ प्रियतमो बल्लभ इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं
संभोगखेदं हरति नुदति । चाटुक्तिभिर्विस्मृतपूर्वरतिखेदाः
स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफल्यन्तीति भावः ॥ “प्रार्थना-
चाटुकारः” इत्यत्र “खण्डितनायिकानुनीता” इति व्या-
ख्याने सुरतग्लानिहरणं न संभवति । तस्याः पूर्वं सुरता-
भावात्पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनकोपशमनार्थं
चाटुवचनसाध्यमित्युत्प्रेक्षैवोचिता विवेकिनाम् ॥ “ज्ञातेऽ-
न्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता” इति दशरूपके ॥

इतः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकत्रयं व्याख्यायते—

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शङ्खशुक्तीः

शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।

दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विदुमाणां च भङ्गान्

संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

हारानिति ॥ यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु
पण्यवीथिकासु ॥ “विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः ॥
रचितान्प्रसारितान् ॥ इदं विशेषणं यथालिङ्गं सर्वत्र संब-

ध्यते ॥ ताराञ्जुद्धान् ॥ “तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे
शुद्धमौक्तिके” इति विश्वः ॥ तरलगुटिकान्मध्यमणीभू-
तमहारत्नान् ॥ “तरलो हारमध्यगः” इत्यमरः ॥ “पिण्डे
मणौ महारत्ने गुटिका बद्धपारदे” इति शब्दार्णवे ।
हारान्मुक्तावलीः । तथा कोटिशः शङ्खांश्च शक्तींश्च मुक्ता-
स्फोटांश्च ॥ “मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्क-
म्बुरस्त्रियौ” इत्यमरः ॥ शष्पं बालवृणं तद्वच्छयामान् ॥
“शष्पं बालवृणं घातो यवसं वृणमर्जुनम्” इत्यमरः ॥
उन्मयूखप्ररोहानुद्गतरम्याङ्कुरान्मरकतमणीन्गारुडरत्नानि ।
तथा निद्रुमाणां भङ्गान्प्रवालखण्डांश्च दृष्ट्वा सलिलनिधयः
समुद्रास्तोयमाप्रमवशेषो येषां ते तादृशाः संलक्ष्यन्ते ।
तथानुमीयन्त इत्यर्थः । रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंप-
न्निरिति भावः ॥

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे

हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पा-

दित्यागन्तून्रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥

प्रद्योतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजो वत्सदेशाधीश्वर
उदयनः । प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रिय-
दुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार । अत्र स्थले तस्यैव राज्ञः
प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनमभूत् । अत्र नलगिरि-
र्नामेन्द्रदत्तस्तदायो गजो दर्पान्मदात्स्तम्भमालानमुत्पाद्यो-
द्धृत्योद्भ्रान्त उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् । इतीत्थंभूताभिः
कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो

जन आगन्तून्देशान्तरादागतान् ॥ औणादिकस्तुप्रत्ययः ॥
बन्धून्यत्र विशालायां रमयति विनोदयति ॥ अत्र भावि-
कालंकारः । तदुक्तम्—“ अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन
लक्षिते । अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥” इति ॥

पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र बाहाः

शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।

योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः

प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥

पत्रेति ॥ हे जलद, यत्र विशालायां बाहा हयाः प-
त्रश्यामाः पलाशवर्णा अत एव दिनकरहयस्पर्धिनो वर्ण-
सो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पास्तथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः
करिणः प्रभेदान्मदस्ताबाद्धेतोस्त्वमिव वृष्टिमन्तः । अग्रं न-
यन्तीत्यग्रण्यः ॥ “ सत्सुद्विष—” इत्यादिना किप् ॥
“ अग्रग्रामाभ्यां नयतेः” इति वक्तव्याण्णत्वम् ॥ यो-
धानामग्रण्यो भटश्रेष्ठः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखमभिरावणं
तस्थिवांसः स्थितवन्तः । अत एव चन्द्रहासस्य रावणासे-
व्रणान्क्षतान्येवाङ्काश्चिद्भानि तैः ॥ “ चन्द्रहासो रावणा-
सावसिमात्रेऽपि च कचित्” इति शाश्वतः ॥ प्रत्यादिष्टा-
भरणरुचयः प्रतिविद्धभूषणकान्तयः । शस्त्रप्रहारा एव
वीराणां भूषणमिति भावः ॥ अत्रापि भाविकालंकारः ॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-

र्वन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा

लक्ष्मीं पश्यललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

जालोद्गीर्णैरिति ॥ जालोद्गीर्णैर्गवाक्षमार्गनिर्गतैः ॥
 “ जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे ” इति या-
 दवः ॥ केशसंस्कारधूपैः । वनिताकेशवासनार्थैर्गन्धद्रव्य-
 धूपैरित्यर्थः ॥ अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येऽपि यूपदार्वा-
 दिवत्प्रकृतिविकारत्वाभावादश्वघासादिष्वष्टीसमासो न
 चतुर्थीसमासः ॥ उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः । बन्धौ बन्धु-
 रिति वा मीत्या भवनशिखिभिर्गृहमयूरैर्दत्तो नृत्पमेवोपहार
 उपायनं यस्यै स तथोक्तः ॥ “ उपायनमुपग्राहमुपहार-
 स्तथोपदा ” इत्यमरः ॥ कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ॥
 ललितवनिताः सुन्दरस्त्रियः ॥ “ ललितं त्रिषु सुन्दरम् ”
 इति शब्दार्णवे ॥ तासां पादरागेण लाक्षारसेनाङ्कितेषु चि-
 न्हितेषु हर्म्येषु धनिकभवनेष्वस्या उज्जयिन्या लक्ष्मीं प-
 श्यन्नध्वनाध्वगमनेन खेदं क्लेशं नयेथा अपनय ॥
 भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानातिक्तैर्मरुद्भिः ॥ ३३ ॥
 भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः
 कण्ठस्येव छविर्यस्यासौ कण्ठच्छविरिति हेबोर्गणैः प्रमथैः ॥
 “ गणस्तु गणनायां स्याद्गणेशे प्रमथे चये ” इति श-
 ब्दार्णवे ॥ सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् । प्रियव-
 स्तुसादृश्यादतिप्रियत्वं भवेदिति भावः । त्रयाणां भुवनानां
 समाहारस्त्रिभुवनम् ॥ “ तादितार्थ— ” इत्यादिना स्मा-
 सः ॥ तस्य गुरोस्त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कात्याय-

जीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालारुख्यं स्थानं याया
 गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ श्रेयस्करत्वात्सर्वथा यातव्य-
 मिति भावः ॥ उक्तं च कान्दे—“आकाशे तारकं लिङ्गं
 पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवा-
 मुयात् ॥” इति ॥ न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किंतु वि-
 लासस्थानमपीत्याह—धूतेति ॥ कुवलयरजोगन्धिभिरु-
 त्पलपरागगन्धवद्विस्तोयक्रीडासु निरतानामासक्तानां युव-
 तीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि ॥ करणे ल्युट् ॥ “स्नानी-
 येऽभिषवे स्नानम्” इति यादवः ॥ तेन तित्तैः सुरभिभिः
 “कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः” इति हला-
 युधः ॥ सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या
 नाम नद्यास्तत्रत्याया मरुद्विर्मरुतैर्धूतोद्यानं कम्पिताक्री-
 डमिति धाम्नो विशेषणम् ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।

कुर्वन्संध्यावलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ३४

अपीति ॥ युग्मम् ॥ हे जलधर, महाकालं नाम
 पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानमन्यस्मिन्संध्यातिरिक्तेऽपि काल
 आसाद्य प्राप्य ते तव स्थातव्यम् । त्वया स्थातव्यमि-
 त्यर्थः ॥ “कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी ॥ यावद्या-
 वता कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमत्येत्यति-
 क्रामति । अस्तमयकालपर्यन्तं स्थातव्यमित्यर्थः ॥ याव-
 दित्येवदवधारणार्थं । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽव-

धारणे” इत्यमरः ॥ किमर्थमत आह—कुर्वन्निति ॥
 श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य संध्यायां बलिः पूजा
 तत्र पटहतां कुर्वन्संपादयन्नामन्द्राणामीषद्रम्भीराणां ग-
 र्जितानामविकल्मषखण्डं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ लभेः
 कर्तरि लृट् ॥ महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगात्ते
 गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ॥

पादन्यासैः कृणितरशनास्तत्र लीलावधूतै-

रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।

वेश्यास्त्वत्तो नखपदमुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-

नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ३५

पादन्यासैरिति ॥ तत्र संध्याकाले ॥ पादन्यासैश्चरण-

निक्षेपैर्नृत्याङ्गैः कृणिताः शब्दायमाना रशना यासां तास्त-

थोक्ताः ॥ कृणतेरकर्मकत्वात् “गत्यर्थकर्मक-” इत्या-

दिना कर्तरि क्तः ॥ लीलया विलासेनावधूतैः कम्पितै-

रत्नानां कङ्कणमणीनां छायाया कान्त्या खचिता रूपिता

वलयश्चामरदण्डा येषां तैः ॥ “वलिश्चामरदण्डे च

जराविश्रुथचर्मणि” इति विश्वः ॥ चामरैर्वालव्यजनैः क्ला-

न्तहस्ताः ॥ एतेन दैशिकं नृत्यं सूचितम् । तदुक्तं नृत्य-

सर्वस्वे—“खङ्गकन्दुकवस्त्रादिदण्डिकाचामरसजः । वीणां

च धृत्वा यत्कुर्युर्नृत्यं तदैशिकं भवेत् ॥” इति ॥ वेश्या

महाकालनाथमुपेत्य नृत्यन्त्यो गणिकास्त्वत्तो नखपदेषु

नखक्षतेषु मुखान्मुखकरान् ॥ “मुखहेतौ मुखे मुखम्”

इति शब्दार्णवे ॥ वर्षस्याग्रबिन्दून्प्रथमबिन्दून्प्राप्य त्वयि

मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षानपाङ्गानामोक्ष्यन्ते । “परैरुप-

कृताः सन्तः सद्यः प्रत्युपकुर्वते” इति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्यो लप्स्यस इति ध्वनिः ॥ पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।
नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां

शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥३६॥

पञ्चादिति ॥ पञ्चातसंध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारम्भे ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणं संध्यायां भवं सान्ध्यं तेजो दधानः । उच्चैरुन्नतं भुजा एव तरवस्तेषां वनं मण्डलेन मण्डलाकारेणामिलीनोऽभिव्याप्तः सन् ॥ कर्तारि क्तः ॥ भवान्या भवपत्न्या ॥ “इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडाहिमारण्यवयवनमातुलाचार्यागामानुक्” इति ङीष् आनुगागमश्च ॥ शान्त उद्वेगो नागाजिनदर्शनभयं ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन्कर्मणि तत्तथोक्तम् ॥ “उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि” इति शब्दार्णवे ॥ भक्तिः पूज्येष्वनुरागः ॥ भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः ॥ दृष्टा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सन् । पशुपतेरार्द्रं शोणितार्द्रं यन्नागाजिनं गजचर्म ॥ “अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री” इत्यमरः ॥ तत्रेच्छां हर निवर्तय । त्वमेव तत्स्थाने भवेत्यर्थः । गजाम्बरमर्दनानन्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमार्द्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत्ताण्डवं चकारेति प्रसिद्धिः ॥ दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः । दृष्टशब्दस्य “स्त्रियाः पुंवत्—” इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्घटत्वादपूरणीमियादिष्विति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य भि-

यादिषु पाठादिति । तदेतच्चोद्यम् । दृढभक्तिरिति शब्द-
माश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने दृढं भक्तिरस्येति न-
पुंसकं पूर्वपदम् । अदाढ्यनिवृत्तिपरत्वे दृढशब्दाच्छिब्रविशे-
षस्यानुपकारित्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमिति ॥ भोजराजस्तु—
“भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यत
इति कर्मार्थत्वे भवानीभक्तिरित्यादि भवति । भावसाध-
नायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्यामित्यादि भवति” इत्याह ।
तदेतत्सर्वं सम्यग्विवेचितं रघुवंशसंजीविन्यां “दृढभक्तिरिति
व्येष्टे” इत्यत्र । तस्माद्दृढभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्व-
पदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरापि
नगरसंचारप्रकारमाह—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं

रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।

सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विष्णुवास्ताः३७॥

गच्छन्तीनामिति ॥ तत्रोल्लयिन्यां नक्तं रात्रौ रमण-
वसतिं म्रियमवनं प्रति गच्छतीनां योषिताम् । अभिसारि-
काणामित्यर्थः । सूचिभिर्भेद्यैः । अतिसान्द्रैरित्यर्थः ।
तमोभी रुद्रालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे
कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्त्या निकष उपल-
गतरेखा तस्येव स्निग्धं तेजोयस्यास्तया ॥ “स्निग्धं तु मसृणे
सान्द्रे रम्ये छीबे च तेजासि” इति शब्दार्णवे ॥ सुदान्नाद्रि-
णैकदिक्सौदामनी विद्युत् ॥ “तेनैकदिक” इत्यणप्रत्ययः ॥

तयोर्वीं मार्गं दर्शय । किंच तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जि-
ताभ्यां मुखरः शब्दायमानो मा स्म भूः । कुतः । ता योषितो
विह्वला भीरवः । ततो वृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः ॥ नात्र
तोयोत्सर्गसहितं स्तनितमिति विग्रहः । विशिष्टस्येव केव-
लस्तनितस्याप्यनिष्ठत्वात् । न च द्वन्द्वपक्षेऽल्पात्तरपूर्वनि-
पातशास्त्रविरोधः । “लक्षणहेत्वोःक्रियायाः” इति सूत्र एव
विपरीतानिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादिति ॥
तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां

नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।

दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्बाहयेदध्वशेषं

मदोयन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥३८॥

तामिति ॥ चिरं विलसनात्स्फुरणात्खिन्नं विद्युदेव क-
लत्रं यस्य स भवान्मुक्ताः पारावताः कलरवा यस्यां तस्याम्
विविक्तायामित्यर्थः ॥ “पारावतः कलरवः कपोतः” इ-
त्यमरः ॥ जनसंचारस्तत्रासंभावित एवेति भावः । कस्यां-
चिद्भवनवलभौ । गृहाच्छादनोपरिभाग इत्यर्थः ॥ “आ-
च्छादनं स्याद्वलभी गृहाणाम्” इति हलायुधः ॥ तां रात्रिं
नीत्वा सूर्ये दृष्टे सति । उदिते सतीत्यर्थः पुनरप्यध्वशेषं
बाहयेत् । तथाहि सुहृदां मित्राणामभ्युपेताङ्गीकृतार्थस्य
प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया यैस्ते । अभ्युपेतसुहृदार्था
इत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ “कृत्या
क्रियादेवतयोः कार्ये स्त्री कुपिते त्रिषु” इति यादवः ॥
“कृञः श च” इति चकारात्क्यप् ॥ न मन्दायन्ते खलु
न मन्दा भवन्ति हि । न विलम्बन्त इत्यर्थः ॥ “लोहि-

तादिडाङ्भ्यः क्यष्" इति क्यष् । "वाः क्यष्ः" इत्यात्मनेपदम् ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः

प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥३९॥
तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पूर्वोक्ते सूर्योदयकाले प्रणयिभिः प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणाम् ॥
"ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽर्थाकषायिता" इति दशरूपके ॥ नयनसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यम् ॥ नयति-
द्विकर्मकः ॥ अतो हेतोर्भानोर्वर्तमांशु शीघ्रं त्यज । तस्या-
वरको मा भूरित्यर्थः ॥ विपक्षेऽनिष्टमाचष्टे-सोऽपि भानुः ।
नलान्यम्बुजानि यस्याः सन्तीति नलिनी पद्मिनी ॥
"वृणेऽम्बुजे नलं ना तु राज्ञि नाले तु न स्त्रियाम्" इति
शब्दार्णवे ॥ तस्याः स्वकान्तायाः कमलं स्वकुसुममेव
वदनं तस्मात्प्रालेयं हिममेवासमश्रु हर्तुं शमयितुं प्रत्या-
वृत्तः प्रत्यागतः । नलिन्याश्च भर्तुर्भानोर्देशान्तरे नलिन्य-
न्तरगमनात्खण्डितात्वमित्याशयः । ततस्त्वयि । करानं-
शून्रुणद्धीति कररुत् । क्विप् । तस्मिन्कररुधि सति । हस्त-
रोधिनि सतीति च गम्यते ॥ "बलिहस्तांशवः कराः"
इत्यमरः ॥ अनल्पाभ्यसूयोऽधिकविद्वेषः स्यात् । प्रायेणे-
च्छाविशेषविधाताद्वेषो रोषविशेषश्च कामिनां भवतीति
भावः । किं च "आत्मानं चार्कमीशानं विष्णुं वा द्वेष्टि
यो ज्ञानः । श्रेयासि तस्य नश्यन्ति रौरवे च भवेद्

ध्रुवम् ॥ ” इति निषेधात्कार्यहानिर्भविष्यतीति ध्वनिः ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने

छायात्मापि प्रकृतिमुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-

न्मोधीकर्तुं चटुलशफरोद्धर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीराया इति ॥ गम्भीरा नाम सरित् ॥ उदात्तना-
यिका च ध्वन्यते ॥ तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वादोषरहिते
चेतसीव प्रसन्नेऽतिनिर्मले पयसि । प्रकृत्या स्वभावेनैव
सुभगः सुन्दरः ॥ “सुन्दरेऽधिकभागे च दुर्दिनेतरवासरे ।
तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः” इति शब्दार्णवे ॥ ते तव
छाया चासावात्मा च । सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं च प्रवेशं
लप्स्यते । अपिशब्दात्प्रवेशमनिच्छोरपीति भावः । तस्मा-
च्छायाद्वारापि प्रवेशावश्यंभावित्वादस्या गम्भीरायाः ।
कुमुदविशदानि धवलानि चटुलानि शीघ्राणि शफराणां
भीनानामुद्धर्तनान्युलुण्ठनान्येव प्रेक्षितान्यवलोकनानि ॥
“त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रम्” इति विश्वः ॥ एतावदेव गम्भी-
राया अनुरागलिङ्गम् । धैर्याद्वाष्टर्णात् । वैयात्यादिति या-
वत् । मोधीकर्तुं विफलीकर्तुं नार्हसि । नानुरक्ता विप्रल-
ब्धव्येत्यर्थः ॥ धूर्तलक्षणं तु—“क्लिश्राति नित्यं गमितां
कामिनीमिति सुन्दरः । उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्तो
विमुञ्चति ॥” इति ॥

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं

नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि

ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ४१

तस्या इति ॥ हे सखे, माता वानीरशाखा बतेसशाखा
येन तत्तथोक्तमतएव किञ्चिदीषत्करधृतं हस्तावलम्बित-
मिव स्थितम् । मुक्तस्त्यक्तो रोधस्तटमेव नितम्बः कटि-
येन तत्तथोक्तम् ॥ “ नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्विक-
टके कटौ ” इति यादवः ॥ नीलं कृष्णवर्णं तस्या
गम्भीरायाः सलिलमेव वसनं नीत्वापनीय ॥ प्रस्थानसमये
प्रेयसीवसनग्रहणं विरहतापविनोदनार्थमिति प्रसिद्धम् ॥
लम्बमानस्य पीतसलिलभराल्लम्बमानस्य । अन्यत्र
जघनारूढस्य । ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कच्छ्रेण
भावि ॥ कच्छ्रत्वे हेतुमाह—ज्ञातेति ॥ ज्ञातास्वादोऽनु-
भूतरसः कः पुमान्विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिस्तत्पूर्व-
भागो वा यस्यास्ताम् ॥ “ जघनं स्यात्कटौ पूर्वश्रोणिभा-
गापरांशयोः ” इति यादवः ॥ विहातुं त्यक्तुं समर्थः ।
न कोऽपीत्यर्थः ॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः

स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।

नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते

शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ४२

त्वादिति ॥ त्वन्निष्यन्देन तव वृष्ट्योच्छ्वसिताया उप-
बृंहिताया वसुधाया भूमेर्गन्धस्य संपर्केण रम्यः । सुरभि-
रित्यर्थः ॥ स्रोतःशब्देनेन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं
लक्ष्यते ॥ “ स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः ” इत्यमरः ॥

स्रोतोरन्ध्रेषु नासाग्रकुहरेषु यद्भूतं शब्दस्तेन सुमगं
 यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पीयमानः । वसुधागन्ध-
 लोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्द्यमुच्यते । कान-
 नेषु वनेषु दुम्बराणां जन्तुफलानाम् ॥ “उदुम्बरो जन्तु-
 फलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः” इत्यमरः ॥ परिणमयिता
 परिपाकयिता ॥ “मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ शीतो
 वायुः । देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिम् । देवगिरिमित्यर्थः ।
 उपजिगमिषोरुपगन्तुमिच्छोः ॥ गमेः सन्नन्तादुपत्ययः ॥
 ते तव नीचैः शनैर्वास्याति । त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः ॥
 संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥ “देवपूर्वं गिरिम्” इत्यत्र
 देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य । न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति । सं-
 ज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः ।
 तदुक्तमेकावल्याम् — “यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि
 तत्” इति ॥ समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन
 शब्दपरेण मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यत इति कथंचि-
 त्संपाद्यम् ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघाकृतात्मा

पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलोर्द्धैः ।

रक्षाहेतोर्नवशाशिभृता वासवीनां चमूना-

मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥४३॥

तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य तम् ।

नित्यसंनिहितमित्यर्थः ॥ पुरा किल तारकाख्यासुरविज-
 यसंतुष्टः सुरप्रार्थनावशाद्भगवान्भवानीनन्दनः स्कन्दो नि-
 त्प्रमहमिह सह शिवाभ्यां वसामीत्युक्त्वा तत्र वसतीति

प्रसिद्धिः ॥ स्कन्दं कुमारं स्वामिनम् । पुष्पाणां मेघः
 पुष्पमेघः । पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात्पुष्पवर्षुकमेघी-
 कृतविग्रहः सन्व्योमगङ्गाजलोद्भिः । पुष्पासारैः पुष्पसंपातैः
 “धारासंपात आसारः” इत्यमरः ॥ भवान्स्वयमेव स्नप-
 यत्वभिषिञ्चतु । स्वयंपूजाया उत्तमत्वादिति भावः ॥
 तथा च शंभुरहस्ये—“स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरा-
 त्मजैः । मध्यमा या यजेद्वृत्त्यैरधमा याजनक्रिया ॥”
 इति ॥ स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थनेनार्थेनार्थान्तरं न्यस्यति
 रक्षेति ॥ तद्भगवान् । स्कन्द इत्यर्थः ॥ विधेयप्राधान्या-
 न्नपुंसकनिर्देशः ॥ वासवस्येमा वासव्यः ॥ “तस्येदम्”
 इत्यण् ॥ तासां वासवीनामैन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षया
 कारणेन । रक्षार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति
 षष्ठी ॥ नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति
 वहः ॥ पचाद्यच् ॥ हुतस्य बहो हुतवहो बह्विस्तस्य मुखे
 संभृतं संचितम् । आदित्यमातिक्रान्तमत्यादित्यम् ॥
 “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः ॥
 तेजो हि साक्षाद्भगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरमित्यर्थः । अतः
 पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्वसूचनार्थम् ।
 तदुक्तं शंभुरहस्ये— “गवां पश्चाद्द्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां
 त्दृष्टकैर्वर्चः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवङ्किवा-
 जिनाम् ॥” इति ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
 पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं

पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिषस्तेजसो लेखा राजयस्तासां
बलयं मण्डलं यस्यास्तीति तथोक्तम् । गलितं भ्रष्टम् ।
न तु लौल्यात्स्वयं छिन्नमिति भावः । यस्य मयूरस्य बर्हि
पिच्छम् । “ पिच्छबर्हि नपुंसके ” इत्यमरः ॥ भवानी
गौरी । पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुबलयस्य दलं पत्रं तत्प्रापि
तद्योगि यथा तथा कर्णे करोति । दलेन सह धारयती-
त्यर्थः । यद्वा कुबलयस्य दलप्रापि दलभाजि दलोर्हं
कर्णे करोति ॥ क्विबन्तात्सप्तमी ॥ दलं परिहृत्य
तत्स्थाने बर्हि धत्त इत्यर्थः ॥ नाथस्तु “ कुबलयदलक्षेपि ”
इति पाठमनुसृत्य “ क्षेपो निन्दापसारणं वा ” इति
व्याख्यातवान् ॥ हरशशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौता-
पाङ्गं स्वतोऽपि शौक्ल्य्यादतिधवलितनेत्रान्तम् ॥ “ अ-
पाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ ” इत्यमरः ॥ पावकस्याग्रेपत्यं पावकिः
स्कन्दः ॥ “ अत इञ् ” इति इञ् ॥ तस्य तं पूर्वोक्तं
मयूरं पश्चात्पुष्पाभिषेचनानन्तरमद्रेर्देवगिरेः कर्तुः ॥ ग्रह-
णेन गुहासंक्रमणेन गुरुभिः । प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थः ।
गर्जितैर्नर्तयेथा नृत्यं कारय । मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं
कुमारमुपासस्वेति भावः ॥ “ नर्तयेथाः ” इत्यत्र “ अणाव-
कर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ” इत्यात्मनेपदापवादः । “ निग-
रणचलनार्थेभ्यश्च ” इति परस्मैपदं न भवति तस्य
“ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिन्तविदवसः ” इति
प्रतिषेधात् ॥

आराधयेनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्दीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ४५॥

आराधयेति ॥ एनं पूर्वोक्तम् शरा बाणवृणानि ॥ “शरो
बाणे बाणवृणे” इति शब्दार्णवे ॥ तेषां वनं शरवणम्
“प्रनिरन्तः शरे—” इत्यादिना णत्वम् ॥ तत्र भवो जन्म
यस्य तं शरवणभवम् ॥ “अवज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो
जन्माशुत्तरपदः” इति वामनः । अवज्योऽगतिकत्वादा-
श्रयणीय इत्यर्थः ॥ देवं स्कन्दम् ॥ “शरजन्मा षडा-
ननः” इत्यमरः ॥ आराध्योपास्य वीणिभिर्वीणावद्भिः ॥
व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः । भगवन्तं
स्कन्दमुपवीणयितुमागतैरिति भावः । जलकणभयात् ।
जलसेकस्य वीणाकणनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मुक्त-
मार्गस्त्यक्तवर्त्मा सन्तुल्लङ्घिताध्वा । कियन्तमध्वानं गत
इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवामालम्बेन संज्ञपनेन जायत
इति तथोक्तम् । भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण
परिणतां रूपविशेषमापन्नां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेर्महाराज-
स्य कीर्तिम् । चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः । मानयिष्य-
न्सत्कारयिष्यन्व्यालम्बेथाः । आलम्ब्यावतरेत्यर्थः ॥
पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवालम्बेष्वेकत्र संभृताद्रक्त-
निष्यन्दाच्चर्मराशेः काचिन्नदी सस्पन्दे । सा चर्मण्वती-
त्याख्यायत इति ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ४६
त्वयीति ॥ शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेश्चौरे वर्ण-
चौरे । तत्तुल्यवर्ण इत्यर्थः । त्वयि जलमादातुमवनते सति
पृथुमपि दूरत्वात्तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धो-
श्चर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहम् । गगने गतिर्येषां ते गगन-
गतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ अयमपि बहुव्रीहिः
पूर्ववज्जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः ॥ नूनं सत्यं दृष्टीरावर्ज्य
नियम्यैकमेकयष्टिकं स्थूलो महान्मध्यो मध्यमणीभूत
इन्द्रनीलो यस्य तं भुवो भूमेर्मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव प्रेक्षि-
ष्यन्ते ॥ अत्रात्यन्तनीलमेघसंगतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठ-
मुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेयमितीवशब्देन व्यज्यते ।
निरुक्तकारस्तु “तत्र तत्रोपमा यत्र इवशब्दस्य दर्शनम्”
इतीवशब्ददर्शनादत्राप्युपमैवेति बभ्राम ॥

तामुत्तीर्य ब्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां

पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभागाम् ।

कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं

पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥४७॥

तामिति ॥ तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूल-
ताः ॥ उपमितसमासः ॥ तासां विभ्रमा विलासाः परि-
चिताः क्लृप्ता येषु तेषाम् पक्ष्माणि नेत्रलोमानि ॥ “पक्ष्म
सूत्रे च सूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि” इति विश्वः ॥

तेषामुत्क्षेपादुन्नमनाद्धेतोः । कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्ण-
शारा नीलशबलाः ॥ “वर्णो वर्णेन” इति समासः ॥
“कृष्णरक्तसिताः शाराः” इति यादवः ॥ ततश्च शारश-
ब्दादेव सिद्धे काष्ण्ये पुनः कृष्णपदोपादानं काष्ण्यप्राधा-
न्यार्थम् । रक्तत्वं तु न विवक्षितमुपमानानुसारात्तस्य स्वा-
भाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधादितरस्याप्रसङ्गात् ।
क्वचिद्भावकथनं तूपपत्तिविषयम् ॥ उपरि विलसन्त्यः कृ-
ष्णशाराः प्रभा येषां तेषाम् । कुन्दानि माध्यकुसुमानि ॥
“माध्यं कुन्दम्” इत्यमरः ॥ तेषां क्षेप इतस्ततश्चलनं
तस्यानुगा अनुसारिणो ये मधुकरास्तेषां श्रियं मुष्णन्तीति
तथोक्तानाम् । क्षिप्यमाणकुन्दानुविधायिमधुकरकल्पाना-
मित्यर्थः । दशपुरं रन्तिदेवस्य नगरं तस्य बध्वः स्त्रियः ॥
“बधूर्जाया स्नुषा स्त्री च” इत्यमरः ॥ तासां नेत्रकौ-
तूहलानां नेत्राभिलाषाणाम् । साभिलाषदृष्टीनामित्यर्थः ।
आत्मबिम्बं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन्विषयीकुर्वन्व्रज गच्छ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।

राजन्यानां सितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा

धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥४८॥

ब्रह्मावर्तमिति ॥ अथानन्तरं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं
देशम् ॥ अत्र मनुः—“सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्दन्त-
रम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥” इति ॥
छाययानातपमण्डलेन गाहमानः प्रविशन्न तु स्वरूपेण ।
“पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिवृत्यान्यतो व्रजेत्” इति वच-

नात् । क्षत्रप्रधनपिथुनम् । अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया
 कुरुपाण्डवयुद्धसूचकमित्यर्थः ॥ “ युद्धमायोधनं जन्यं
 प्रधनं प्रविदारणम् ” इत्यमरः ॥ तत्प्रसिद्धं कुरूणामिदं
 कौरवं क्षेत्रं भजेथाः । कुरुक्षेत्रं व्रजेत्यर्थः । यत्र कुरुक्षेत्रे
 गाण्ड्यस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः ॥ “ गाण्ड्यजगा-
 त्संज्ञायाम् ” इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः ॥ “ कपिध्वजस्य
 गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ” इत्यमरः ॥ तद्धनुर्यस्य स
 गाण्डीवधन्वाऽर्जुनः ॥ “ वा संज्ञायाम् ” इत्यनङादेशः ॥
 सितशरशतैर्निशितबाणसहस्रै राजन्यानां राज्ञां मुखानि
 धाराणामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षदभि-
 मुखं वृष्टवान् । शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः ॥

हित्वा हालामभिमततरसां रेवतीलोचनाङ्कां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिपेवे ।

कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-

मन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥४९॥

हित्वेति ॥ बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन । न तु
 भयेन । समरविमुखो युद्धनिःस्पृहः । लाङ्गलमस्यास्तीति
 लाङ्गली हलधरः । अभिमततरसामभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः
 स्वप्रियाया लोचने एवाङ्कः प्रतिबिम्बितत्वाच्चिह्नं यस्यास्तां
 हालां सुराम् ॥ “ सुरा हलिप्रिया हाला ” इत्यमरः ॥
 “ अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देशभा-
 षापदमप्यतीव कविप्रयोगात्साधु ” इत्युदाजहार वामनः ॥
 हित्वा त्यक्त्वा । दुस्त्यजामपीति भावः । याः सारस्वती-
 रूपः सिपेवे । हे सौम्य सुभग, त्वं तासां सरस्वत्या नद्या

इमाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं सेवां कृत्वान्तोऽन्तरात्मनि
शुद्धो निर्मलो निर्दोषो मविता ॥ “ ण्वुलृचौ ” इति
वृच् ॥ अपि सद्य एव पूतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ “ वर्तमा-
नसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ वर्णमा-
त्रेण वर्णेनैव कृष्णः श्यामः । न तु पापेनेत्यर्थः । अन्तः
शुद्धिरेव संपाद्या न तु बाह्या । बहिःशुद्धोऽपि सूतवधप्रा-
यश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्बलभद्र एव
निदर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वतीं सर्वथा सेवित-
व्येति भावः ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां

जङ्घोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः

शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्कुरुक्षेत्रात्कनखलस्याद्रेः समीपेऽ-
नुकनखलम् ॥ “ अनुर्यत्समया ” इत्यव्ययीभावः ॥
शैलराजाद्धिमवतोऽवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानप-
ङ्क्तिम् । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः । जङ्घोर्नाम राज्ञः
कन्यां जाङ्घवीं गच्छेर्गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ या जा-
ङ्घवी गौर्या वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्न्यरोषाद्भ्रूमङ्गक-
रणं तां फेनैर्विहस्यावहस्येव ॥ धावत्यात्फेनानां हासत्वे-
नोत्प्रेक्षा ॥ इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव
हस्ता यस्याः सेन्दुलग्नोर्मिहस्ता सती शंभोः केशग्रहणम-
करोत् । यथा काचित्प्रौढा नायिका सपत्नीमसहमाना
स्वल्लभ्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेष्व-

कर्षति तद्वदिति भावः ॥ इदं च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामुपजीव्योक्तम् ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्गम्भः ।

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ॥ ५१ ॥

तस्या इति ॥ सुरगज इव कश्चिद्दिग्गज इव व्योम्नि पश्चादर्थं पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः ॥ ऋषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेन लम्बत इति पश्चार्धलम्बी सन्पश्चार्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा । पूर्वार्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः । अच्छस्फटिकविशदं निर्मलस्फटिकावदातं तस्या गङ्गाया अम्भस्तिर्यग्वितरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेविचारयेष्वेतु । सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामन्त्या भवतश्छाया प्रतिबिम्बेनासौ गङ्गाऽस्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः प्राप्तो यमुनासंगमो यया सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां

तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्त्वातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

आसीनानामिति ॥ आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिकामृगाणाम् ॥ अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः ॥ नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैस्तेषां तदुद्भवत्वात् । अत एव मृगनाभिसंज्ञा च ॥ “ मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च ”

इत्यमरः ॥ अथवा नाभयः कस्तूर्यः ॥ “ नाभिः प्रधाने
कस्तूरीमदे च क्वचिदीरितः ” इति विश्वः ॥ तासां गन्धैः
सुरभिताः सुरभीकृताः शिला यस्य तं तस्या गङ्गाया एव
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तुषारैर्गौरं सितम् ॥
“ अवदातः सितो गौरः ” इत्यमरः ॥ अचलं प्राप्य ।
विनीयतेऽनेनेति विनयनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ अध्वश्रमस्य
विनयनेऽपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् ।
शुभ्रो यस्त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषो वृषभः ॥ “ सुकृते
वृषभे वृषः ” इत्यमरः ॥ तेनोत्खातेन विदारितेन पङ्केन सहो-
पमेयामुपमातुमर्हं शोभां वक्ष्यति बोधाति ॥ बहतेर्लृट् ॥
“ त्रिनयन- ” इत्यत्र “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ” इति
णत्वं न भवति “ क्षुभ्रादिषु च ” इति निषेधात् ॥ तस्याः
प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेवस्य वैवाहिको गृहविहारो
ध्वन्यते ॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो द्वाभिः ।

अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥५३॥

तमिति ॥ वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां
देवदारुद्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः ॥ “ अस्त्री प्रका-
ण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तारोः ” इत्यमरः ॥
तेषां संघट्टनेन संघर्षणेन जन्म यस्य स तथोक्तः ॥ ज-
न्मोत्तरपदत्वाद्वचधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम् ॥
उल्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षपिता निर्दग्धाश्चमरीणां बालभाराः

केशसमूहा येन । दव एवाग्निर्दवाग्निर्नवाङ्गिः ॥ “ वने
च वनवङ्गौ च दवो दाव इतीष्यते ” इति यादवः ॥ तं
हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यदि । एनं दवाग्निं वारिधारा-
सहस्रैः शमयितुमर्हसि ॥ युक्तं चैतादित्याह-उत्तमानां
महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्तानामार्तिप्रशमनमा-
पन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि । अतो
हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः ॥
ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्

मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकाष्टिपातावकीर्णान्

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ५४

य इति ॥ तस्मिन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः ॥ “ संरम्भः
संक्रमे कोपे ” इति शब्दार्णवे ॥ तेनोत्पतन उत्प्लवने
रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः ॥ “ रभसो वेगहर्षयोः ”
इत्यमरः ॥ ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः ॥ “ शरभः
शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे ” इति विश्वः ॥ मु-
क्तोऽध्वा शरभोत्प्लवनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्ग-
भङ्गाय लङ्घयेयुः ॥ संभावनायां लिङ् ॥ भवतोऽतिदूर-
त्वात्स्वाङ्गभङ्गाविरिक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्येत्यर्थः । ता-
ञ्शरभास्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः ॥ “ वर्षोपल-
स्तु करका ” इत्यमरः ॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनाव-
कीर्णान्निक्षिप्तान्कुर्वीथाः कुरुष्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ भु-
द्रोऽप्यधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेप्तव्य इति भावः ।
नशास्ति । शरभान्न रभसाः कर्माणि तेष यन्त ल-

द्योगः स निष्पलो येषां ते तथोक्ताः । निष्फलकर्मोप-
क्रमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न
स्युर्न भवन्ति । सर्व एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र “घनो-
पलस्तु करके” इति यादववचनात्करकशब्दस्य नियत-
पुलिङ्गताभिप्रायेण “करकाणामावृष्टिः” इति केषांचि-
द्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । “वर्षोपलस्तु करका”
इत्यपरवचनव्याख्याने क्षरिस्वामिना {“कमण्डलौ च क-
रकः सुगते च विनायके” इति नानार्थे पुंस्त्वपि वक्ष्य-
तीति वदतोभयसिद्धताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुलिङ्ग-
ताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेधे इति न तद्वि-
रोधोऽपि । “करकस्तु कण्ठे स्यादाडिमे च कमण्डलौ ।
पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपले” इति विश्वप्रका-
शवचने तूभयलिङ्गता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता ।
अत एव रुद्रः— “वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च
दृश्यते” इति ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैर्पुचितबालिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धधानाः ॥५५॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांविच्छिन्नायां
व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ “सिद्धिर्निष्प-
त्तियोगयोः” इति विश्वः ॥ उपचितबालिं रत्नितपूजावि-
धिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति यादवः ॥ अर्ध-
श्चासाविन्दुश्चेत्यर्धेन्दुः ॥ “अर्धः खण्डे समेऽशके” इति

केशसमूहा येन । दब एवाग्निर्दवाग्निर्बनवाङ्मिः ॥ “ बने
च बनवङ्गौ च दवो दाव इतीष्यते ” इति यादवः ॥ तं
हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यादि । एनं दवाग्निं वारिधारा-
सहस्रैः शमयितुमर्हसि ॥ युक्तं चैतादित्याह-उत्तमानां
महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्तानामार्तिप्रशमनमा-
पन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि । अतो
हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः ॥
ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्

मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ५४

य इति ॥ तस्मिन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः ॥ “ संरम्भः
संक्रमे कोपे ” इति शब्दार्णवे ॥ तेनोत्पतन उत्प्लवने
रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः ॥ “ रभसो वेगहर्षयोः ”
इत्यमरः ॥ ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः ॥ “ शरभः
शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे ” इति विश्वः ॥ मु-
क्तोऽध्वा शरभोत्प्लवनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्ग-
भङ्गाय लङ्घयेयुः ॥ संभावनायां लिङ् ॥ भवतोऽतिदूर-
त्वात्स्वाङ्गभङ्गाविरिक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्येत्यर्थः । ता-
ञ्शरभास्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः ॥ “ वर्षोपल-
स्तु करका ” इत्यमरः ॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनाव-
कीर्णान्विक्षिप्तान्कुर्वीथाः कुरुष्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ भु-
द्नोऽप्यधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेप्तव्य इति भावः ।

चक्षति । अन्तर्गतं नञ्प्रत्ययः कार्त्तिके तेष यन्त ल-

द्योगः स निष्पलो येषां ते तथोक्ताः । निष्फलकर्मोप-
क्रमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न
स्युर्न भवन्ति । सर्व एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र “घनो-
पलस्तु करके” इति यादववचनात्करकशब्दस्य नियत-
पुलिङ्गताभिप्रायेण “करकाणामावृष्टिः” इति केषांचि-
द्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । “वर्षोपलस्तु करका”
इत्यमरवचनव्याख्याने क्षरिस्वामिना {“कमण्डलौ च क-
रकः सुगते च विनायके” इति नानार्थे पुंस्त्वपि वक्ष्य-
तीति वदतोभयसिङ्गताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुलिङ्ग-
ताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेधे इति न तद्वि-
रोधोऽपि । “करकस्तु कर्कसे स्यादाडिमे च कमण्डलौ ।
पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपले” इति विश्वप्रका-
शवचने तूभयलिङ्गता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता ।
अत एव रुद्रः— “वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च
दृश्यते” इति ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैर्पुचितबालिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धाधानाः ॥५५॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांविच्छिन्नायां
व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ “सिद्धिर्निष्प-
त्तिर्योगयोः” इति विश्वः ॥ उपचितबालिं रचितपूजावि-
धिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति यादवः ॥ अर्ध-
आसाविन्दुश्चेत्यर्धेन्दुः ॥ “अर्धः खण्डे समेऽंशके” इति

त्रिभुवः ॥ स मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य चरणन्यासे पादवि-
न्यासम् । भक्तिः पूज्येष्वनुरागस्तया नम्रः सन्परीयाः
प्रदक्षिणं कुरु ॥ परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्पादन्यासे
दृष्टे सत्युद्धूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रद्धाधाना विश्व-
सन्तः पुरुषाः । श्रद्धा विश्वासः । आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत् ॥
“श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या ” इति श्रत्पूर्वाद्धातेः
शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् ॥
“करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च ” इत्यमरः ॥
स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ “गणाः
प्रमथसंख्यौघाः ” इति वैजयन्ती ॥ तस्य प्राप्तये संक-
ल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥ क्लृप्तेः पर्याप्तिवचनस्यालमर्थ-
त्वात्तद्योगे “नमःस्वस्ति-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ “अ-
लमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ” इति भाष्यकारः ॥ “अ-
व्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ॥ हिमाद्रौ
शांभवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं
साधकः स्थितये तनुम् ॥ इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च ज-
गत्त्रयम् ॥” इति शंभुरहस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

निर्ह्रादिस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्

संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥५६॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ, अनिलैः पूर्यमाणाः की-
चका वेणुविशेषाः ॥ “वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्ध-
निलोद्धताः ” इत्यमरः । “कीचको दैत्यभेदे स्याच्छु-

ष्कभंशो द्रुमान्तरे” इति विश्वः ॥ मधुरं श्रुतिमृत्वं यथा
तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥ “श-
ब्दैरकलहाभ्रकण्वमेवेभ्यः करणे” इत्यादिना क्यङ् ॥
अनेन वंशवाद्यसंपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संयुक्ताभिर्वंश-
वाद्यानुषक्ताभिर्वा ॥ “संसक्ताभिः” इति पाठे संसक्तक-
ण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किंनरीभिः किंनरस्त्रीभिः । त्रयाणां पु-
राणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ “तद्वितार्थोत्तरपद-” इति
समासः । पात्रादित्वात्रपुंसकत्वम् ॥ तस्य विजयो गीयते ।
कन्दरेषु दरीषु ॥ “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः ॥ ते
तव निन्दार्हो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरिव । मुरजध्वनिरिवे-
त्यर्थः । स्याच्चेत्तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेर्नित्यसंनि-
हितस्य शिवस्य संगीतम् ॥ “तौर्यत्रिकं तु संगीतं न्या-
यारम्भे प्रसिद्धके । तूर्याणां त्रितये च” इति शब्दार्णवे ॥
तदेवार्थः संगीतार्थः संगीतवस्तु ॥ “अर्थोऽभिधेयैवस्तु-
प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥ समग्रः संपूर्णो भावी
ननु भविष्यति खलु ॥ भविष्यति गम्यादयः” इति
भविष्यदर्थे णिनिः ॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तांन्विशेषान्

हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्कौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी

श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ५७

प्रालेयेति ॥ प्रालेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं तटसमीपे ॥ “अ-

व्ययं विभाक्ति-” इत्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ तां

स्तान् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ विशेषान्द्रष्टव्यार्थान् ॥

“विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि” इति शब्दार्णवे॥
 अतिक्रम्यानुसरेर्गच्छेरित्यनागतेन संबन्धः ॥ हंसानां
 द्वारं हंसद्वारम् ॥ मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण
 संचरन्त इत्यागमः ॥ भृगुपतेर्जमिदग्न्यस्य यशोवर्त्म ।
 यशःप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । यत्क्रौञ्चस्याद्रे रन्ध्रमस्ति
 तेन क्रौञ्चबिलेन बलेदैत्यस्य नियमने बन्धनेऽभ्युद्य-
 तस्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः
 कृष्णवर्णः पाद इव तिर्यगायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरश्ची-
 नदैर्घ्येण शोभत इति तथाविधः सन्नुदीचीमुत्तरां दिशम-
 नुसरेरनुगच्छ ॥ पुरा किल भगवतो देवाङ्गुर्जटेर्धनुरुपनि-
 षदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्धस्य स्पर्धया क्रौञ्च-
 शिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया मृत्पिण्डभेदं
 भित्त्वा तत एव क्रौञ्चक्रोडादेव सद्यः समुज्जृम्भते
 कस्मिन्नापि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालमाह्ला-
 वितमिति कथा श्रूयते ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः

कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।

शृङ्गोच्छ्वायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं

राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः॥५८॥

गत्वेति ॥ क्रौञ्चबिलनिर्गमनानन्तरमूर्ध्वं च गत्वा

दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिरुच्छ्वासिता विश्लेषिताः
 प्रस्थानां सानूनां संधयो यस्य तस्य ॥ एतेन नयनकौ-
 तुकसद्भाव उक्तः ॥ त्रिदशपरिमाणमेषामस्तीति त्रिदशाः॥
 “संख्ययाव्यया-” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ

संख्येये ङच्—” इत्यादिना समासान्तो ङजिति क्षीर-
स्वामी ॥ त्रिदशानां देवानां वनितास्तासां दर्पणस्य ॥
कैलासस्य स्फटिकत्वाद्वज्रतत्वाद्वा बिम्बग्राहित्वेनेदमुक्तम् ॥
कैलासस्यातिथिः स्याः । यः कैलासः कुमुदविशदैर्मिमलैः
शृङ्गाणामुच्छ्रायैरौन्नत्यैः खमाकाशं विततप्य व्याप्य
प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतस्यम्बकस्य त्रिलोचनस्याङ्ग-
हासोऽतिहास इव स्थितः ॥ “अट्टावतिशयक्षौमौ” इति
यादवः ॥ धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा । हासादीनां धावत्यं
कविसमयासिद्धम् ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धाभिन्नाञ्जनाभे

सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-

मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥५९॥

उत्पश्यामीति ॥ स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्दितं च

यदञ्जनं कञ्जलं तस्याभेवाभा यस्य तस्मिंस्त्वयि तट-
गते सानुं गते सति सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विरददशनस्य
गजदन्तस्य छेदवद्वैरस्य धवलस्य तस्याद्रेः कैलासस्य
मेचके श्यामले ॥ “कृष्णे नीलासितश्यामकालश्याम-
लमेचकाः” इत्यमरः ॥ वाससि वस्त्रेऽसन्यस्ते सति
हलभृतो बलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां
शोभां भवित्रीं भाविनीमुत्पश्यामि । शोभा भविष्यतीति
तर्कयामीत्यर्थः ॥ श्रोती पूर्णोपमालंकारः ॥

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः

सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६० ॥

हित्वेति ॥ तस्मिन्क्रीडाशैले कैलासे ॥ “कैलासः कन-
काद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभो-
र्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥ ” इति शंभुरहस्ये ॥ शंभुना
शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं हित्वा गौर्या भीरुत्वात्प-
क्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेद्यदि तर्ह्य-
ग्रयायी पुरोगतस्तथा स्तम्भितो घनीभावं प्रापितोऽन्तर्ज-
लस्यौघः प्रवाहो यस्य स तथाभूतः । भङ्गीनां पर्वणां
भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् । मणी-
नां तटं मणितटं तस्यारोहणाय सोपानत्वं कुरु । सोपा-
नभावं भजेत्यर्थः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धट्टनोद्गीर्णतोयं

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्या-

त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥ ६१ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलय-
कुलिशानि कङ्कणकोटयः ॥ शत्रुकोटिवाचिना कुलिश-
शब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते ॥ तैरुद्धट्टनानि प्रहारास्तैरुद्गी-
र्णमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धारा यन्त्रधारास्तासां
गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ हे
सखे मित्र, धर्मे निदाघे लब्धस्य ॥ घर्मलब्धत्वं चास्य
देवभूमिषु सर्वदा सर्वैर्तुल्यमाहारात्प्राथमिकमेघत्वाद्वा । यथो-
क्तम्—“आषाढस्य प्रथम—” इति ॥ तव ताभ्यः सुर-

युवतिभ्यो मोक्षो न स्याद्यदि तदा क्रीडालोलाः क्रीडा-
सक्ताः । प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सूरयुवतीः श्रवणप्ररुषैः
कर्णकटुभिर्गर्जितैः करणैर्भाययेस्त्रासयेः ॥ अत्र हेतुभया-
भावादात्मनेपदं षुगागमश्च न ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः

कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-

र्नानाचेष्टैर्जलदं ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥६२॥

हेमेति ॥ हे जलद, हेमाम्भोजानां प्रसवि जनकम् ॥

“जिह्वक्षि-” इत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥ मानसस्य सरसः

सलिलमाददानः । पिबन्नित्यर्थः । तथैरावतस्येन्द्रगजस्य ।

कामचारित्वाद्वा शिवसेवार्थमिन्द्रागमनाद्वा समागतस्येति

भावः । क्षणे जलादानकाले मुखे पटेन या प्रीतिस्तां कु-

र्वन् । तथा कल्पद्रुमाणां किसलयानि पल्लवभूतान्यंशु-

कानि सूक्ष्मवस्त्राणीव ॥ “अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधा-

नोत्तरीययोः । सूक्ष्मवस्त्रे नाऽतिदीप्तौ” इति शब्दार्णवे ॥

वातैर्मैववातैर्धुन्वन् । नाना बहुविधाश्चेष्टास्तोपपानादयो

येषु तैर्ललितैः क्रीडितैः ॥ “ना भावभेदे स्त्रीनृत्ये ललितै

त्रिषु मुन्दरे । अस्त्रियां प्रमदागारे क्रीडिते जातपल्लवे”

इति शब्दार्णवे ॥ तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टं निर्विशेः

समुपभुङ्क्ष्व ॥ “निर्विशो भृतिभोगयोः” इत्यमरः । यथे-

च्छविहारो मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलम् । सहजमित्रं च ते

कैलासः । मेघपर्वतयोरब्जसूर्ययोरब्धिचन्द्रयोः शिखिजी-

मूतयोः समीराग्न्योर्मित्रता स्वयमिति भावः ॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव सस्तगङ्गादुकूलौ

न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना

मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६३ ॥

तस्येति ॥ प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्यो-
त्सङ्ग ऊर्ध्वभागे कटौ च ॥ “उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थ-
न्यूर्ध्वतलेऽपि च ” इति मालतीमालायाम् ॥ गङ्गा दु-
कूलं शुभ्रवस्त्रमिवेत्युपमितसमासः ॥ “दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे
स्यादुत्तरीये सितांशुके ” इति शब्दार्णवे ॥ अन्यत्र तु
गङ्गैव दुकूलम् ॥ तत्सस्तं यस्यास्तां तथोक्तामलकां कु-
बेरनगरीं दृष्ट्वा । कामिनीमिवेति शेषः । हे कामचारिन्,
त्वं पुनस्त्वं तु न ज्ञास्यस इति न । किं तु ज्ञास्यस एवे-
त्यर्थः ॥ कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभावा-
दज्ञानमसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्द्वयप्रयोगः । तदुक्तम्-
“स्मृतिनिश्चयसिद्धयर्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः ” इति ॥ उच्चै-
रुन्नतानि विमानानि सप्तभूमिकभवनानि यस्यां सा ॥ “वि-
मानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सन्निहिता ” इति यादवः ॥
मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम् ॥ अन्यत्र विमाना
निष्कोपा याऽलका । वो युष्माकं काले । मेघकाल इत्य-
र्थः ॥ कालस्य सर्वमेघसाधारण्याद् इति बहुवचनम् ॥
सलिलमुद्गिरतीति सलिलोद्गारम् । सवत्सलिलधारमित्य-
र्थः ॥ अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालै-
र्मौक्तिकसैरैर्ग्रथितं प्रत्युप्तम् ॥ “पुंश्चल्या मौक्तिके मुक्ता ”
इति यादवः ॥ अलकमिव चूर्णकुन्तलानीव ॥ जातावे-

कवचनम् ॥ “अलकाक्षूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः ॥ वहति
बिभर्ति ॥ अत्र कैलासस्यानुकूलनायकत्वमलकायाश्च
स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । “एकायत्तोऽनु-
कूलः स्यात्” इति । “प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनप-
तिका मता” इति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च—
“लालयन्नलकप्रान्तान् च यन्पत्रमञ्जरीन् । एकां विनो-
दयन्कान्तां छायावदनुवर्तते ॥” इति ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवि-
नीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविर-
चिते मेघदूते काव्ये पूर्वमेघः समाप्तः ।

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः

संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥१॥

विद्युत्वन्तमिति ॥ यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः

स्त्रियो येषु ते । सह चित्रैर्वर्तन्त इति सचित्राः ॥ “आ-

लेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्” इत्यमरः ॥ “तेन सहेति तुल्य-

योगे” इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” इति सहशब्द-

स्य समासः ॥ संगीताय तौर्यत्रिकाय प्रहतमुरजास्ताडि-

तमृदङ्गाः ॥ “मुरजा तु मृदङ्गे स्याङ्कामुरजयोरपि”

इति शब्दार्णवे ॥ मणिमया मणिविकारा भुवो येषु ।

अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहान्यभ्रं कषाणि ॥ “वहाभ्रे लिहः”

इति खश्प्रत्ययः । “अरुर्द्विष—” इत्यादिना मुमागमः ॥

अग्राणि शिखराणि येषां ते तथोक्ताः । अतितुङ्गा इत्यर्थः ॥

प्रासादा देवगृहाणि ॥ “प्रासादो देवभूभुजा” इत्यमरः ॥

विद्युतोऽस्य सन्तीति विद्युत्वन्तम् । सेन्द्रचापमिन्द्रचापव-

न्तम् । स्निग्धः श्राव्यो गम्भीरो घोषो गर्जितं यस्य तम् ।

अन्तरन्तर्गतं तोयं यस्य तम् । तुङ्गमुन्नतं त्वां तैस्तैर्विशे-

षैर्ललितवनितत्वादिधर्मैस्तुल्यितुं सपीकर्तुमलं पर्याप्ताः ॥

“अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ॥

अत्रोपमानोपमेयभूतमेघप्रासादधर्माणां विद्युद्वनितादीनां

यथासंख्यमन्योन्यसादृश्यान्मेघप्रासादयोः साम्यसिद्धिरि-

ति । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेयं पणोपमा । वस्ततो भिन्नयोः

परस्परसादृश्यादभिन्नयोरुपमानोपमेयधर्मयोः पृथगुपादानाद्विम्बप्रातिबिम्बभावः ॥

संप्रति सर्वदा सर्वतुल्यसंपत्तिमाह—

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं

नीता लोघप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।

चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं

सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥

हस्त इति ॥ यत्रालकायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलम् ॥ शरल्लिङ्गमेतत् । तदुक्तम्—“ शर-
त्पङ्कजलक्षणा ” इति ॥ अलके कुन्तले ॥ जातावेकवच-
नम् ॥ अलकेष्वित्यर्थः । बालकुन्दैः प्रत्यग्रपाद्यकुम्भ-
मैरनुविद्धम् । अनुवेधो ग्रन्थनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥
यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति “ माद्यं कुन्दम् ” इत्य-
भिधानात्तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति
व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमित्याशयेन बालेति विशेष-
णम् ॥ “ अलकम् ” इति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः
स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिश्चेति दोषान्तरमाह ।
तदसत् । “ स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम् ” । “ निर्धू-
तान्यलकानि पातितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः ” इत्या-
दिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनात् ॥ आनने मुखे
लोघप्रसवानां लोघपुष्पाणां शैशिराणां रजसां परागेण ॥
“ प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने ” इति विश्वः ॥
पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा । चूडापाशे केशपाशे नवकुर-

बर्कं वासन्तः पुष्पविशेषः । कर्णे चारु पेशलं शिरीषं
 गैष्मः पुष्पविशेषः । सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् ॥ “सीम-
 न्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृतम्” इति शब्दार्णवे ॥
 तवोपगमः । मेवागम इत्यर्थः । तत्र जातं त्वदुपगमजम् ।
 वार्षिकमित्यर्थः । नीपं कदम्बकुसुमम् । सर्वत्रास्तीति
 शेषः । अस्तिभवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्य-
 स्तीति न्यायात् । इत्थं कमलकुन्दादि तत्तत्कार्यसमाहा-
 राभिधानादर्थोत्सर्वतुसमाहारासिद्धिः । कारणं विना का-
 र्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥ ॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा

हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।

केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा

नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां पादपा वृक्षाः । नित्यानि
 पुष्पाणि येषां ते तथा । न त्वृतुनियमादिति भावः । अत
 एवोन्मत्तभ्रमरमुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यो
 नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवार्जितमि-
 त्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीभी रचितरशनाः । नित्यं
 हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूरा नित्यं
 भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु
 वर्षास्वेव । अत एव केकाभिरुत्कण्ठा उद्धीवाः । प्रदोषा
 रात्रयो नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्लपक्ष एव ।
 अत एव प्रतिहता तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्या-
 श्वेति तथोक्ताः ॥

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-

र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगताध्यात् ।

नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-

र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

आनन्देति ॥ यत्रालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् ॥

“ वित्ताधिपः कुबेरः स्पात्प्रभौ धनिकयक्षयोः ” इति

शब्दार्णवे ॥ आनन्दोत्थमानन्दजन्यमेव नयनसलिलम् ।

अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिर्न । इष्टसंयोगेन प्रियजनसमा-

गमेन साध्यान्निर्वर्तनीयात् । न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः ।

कुसुमशरजान्मदनशरजादन्यस्तापो नास्ति । प्रणयक-

लहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरहप्राप्तिरपि नास्ति ।

किं च यौवनादन्यद्वयो वार्धकं नास्ति ॥ श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि

ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।

आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं

त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वहतेषु ॥ ३ ॥

यस्यामिति ॥ यस्यामलकायां यक्षा देवयोनिविशेषा

उत्तमस्त्रीसहाया ललिताङ्गनासहचराः सन्तः सितमणि-

मयानि स्फटिकमणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि वा । अत

एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिबिम्बान्येव कुसुमानि

तै रचितानि परिष्कृतानि ॥ “ ज्योतिस्ताराभिभाज्वा-

लाह्वपुत्रार्थाध्वरात्मसु ” इति वैजयन्ती ॥ एतेन पानभू-

मेरम्लानशोभत्वमुक्तम् । हर्म्यस्थलान्येत्य प्राप्य । त्वद्ग-

म्भीरध्वनिरिव ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यभाण्डमुखेषु ॥

“पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले” इत्यमरः ॥
 शनकैर्मन्दमाहतेषु सत्सु ॥ एतच्च नृत्यगीतयोरप्युप-
 लक्षणम् ॥ कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वा-
 न्मध्वापि तत्र प्रसूतम् । रतिः फलं यस्य तद्रतिफलाख्यं
 मधु मद्यमासेवन्ते । आहत्य पिबन्तीत्यर्थः ॥ “तालक्षीर-
 सितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाङ्ग्यादर्विन्द्रद्रुममोरटेक्षुक-
 दलीगुगलुप्रसूनैर्युतम् । इत्थं चेन्मधुपुष्पभङ्गच्युपचितं पुष्प-
 द्रूमूलावृतं क्वाथेन स्मरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं
 मधु ॥” इति मदिरारणवे ॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-

र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।

अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संक्रोडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ यत्रालकायाममरैः प्रार्थिताः ।

सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्या यक्षकुमार्यः ॥ “कन्या कुमारि-
 कानार्योः” इति विश्वः ॥ मन्दाकिन्या गङ्गायाः सलिलेन
 शिशिरैः शीतलैर्मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः । तथाऽनुतटं
 तटेषु रोहन्तीत्यनुतटरुहः ॥ किप् ॥ तेषां मन्दाराणां
 छाययानापेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य
 सिकतासु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृतैरत एवान्वेष्टव्यैर्मृग्यैर्म-
 णिभी रत्नैः संक्रोडन्ते । गुप्तामणिसंज्ञया दैशिकक्रीडया
 सम्यक्क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च” इत्या-
 त्मनेपदम् ॥ “रत्नादिभिर्बालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कु-
 मारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गुप्तामणिः स्मृता ॥ रासक्री-

डा गूढमणिगुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः
स्मृता दैशिककेलयः” इति शब्दार्णवे ॥

नीवीबन्धोच्छ्वसिताशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां

क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।

अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्

द्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥५॥

नीवीति ॥ यत्रालकायामनिभृतकरेषु चपलहस्तेषु
प्रियेषु । नीवी बसनग्रन्थिः ॥ “नीवी परिपणे ग्रन्थौ
स्त्रीणां जघनवासति ” इति विश्वः ॥ सैव बन्धो नीवीब-
न्धः ॥ चूतवृक्षवदपौनरुक्त्यम् ॥ तस्योच्छ्वसितेन त्रुटितेन
शिथिलं क्षौमं दुकूलं रागादाक्षिपत्स्वाहरत्सु सत्सु द्रीमूढा-
नां लज्जाविधुराणाम् । बिम्बं बिम्बिकाफलम् ॥ “बिम्बं
फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले ” इति विश्वः ॥
बिम्बमिवाधरो यासां तासां बिम्बाधराणां स्त्रीविशेषाणाम् ॥
“विशेषाः काभिनीकान्ताभीरुबिम्बाधराङ्गनाः ” इति
शब्दार्णवे ॥ चूर्णस्य कुङ्कुमादेर्मुष्टिः । अर्चिर्भिर्मयूखैस्तुङ्गा-
न् ॥ “अर्चिर्मयूखशिखयोः ” इति विश्वः ॥ रत्नान्येव
प्रदीपानभिमुखं यथा तथा प्राप्यापि विफलप्रेरणा दीपनि-
र्वापणाक्षमत्वात्त्रिफलक्षेपा भवति ॥ अत्राङ्गनानां रत्नप्रदी-
पनिर्वापणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं व्यज्यते ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-

रालेख्यानां नवजलकणैर्दीपमुत्पाद्य सद्यः ।

शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशो जालमार्गे-

धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥६॥

नेत्रेति ॥ हे मेघ, नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना वायुना ॥ “मातरिश्वा सदागतिः” इत्यमरः ॥ यस्या अलकाया विमानानां सप्तभूमिकभवनानामग्रभूमिरूपरिभूमिका नीताः प्रापिताः । त्वमिव दृश्यन्त इति त्वादृशः । त्वत्सदृशा इत्यर्थः ॥ “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च” इति कञ्प्रत्ययः ॥ जलमुचो मेघाः । आलेख्यानां सचित्राणाम् ॥ “चित्रं लिखितरूपाढ्यं स्यादालेख्यं तु यत्नतः” इति शङ्कार्णवे ॥ नवजलकणैर्दोषं स्फोटनमुत्पाद्य सद्यः शङ्कास्पृष्टा इव सापराधत्वाद्भयाविष्टा इव ॥ “शङ्का वितर्कभययोः” इति शङ्कार्णवे ॥ धूमोद्गारस्य धूमनिर्गमस्यानुकृतावनुकरणे निपुणाः कुशला जर्जरा विशीर्णाः सन्तो जालमगैर्गवाक्षरन्ध्रैर्निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति ॥ यथा केनचिदन्तःपुरसंचारवता दूतेन गूढवृत्त्या रहस्यभूमिं प्रापितास्तत्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः साशङ्काः क्लृप्तवेशान्तरा जाराः क्षुद्रमगैर्निष्क्रामन्ति तद्वदिति ध्वनिः । प्रकृतार्थे शङ्कास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनाच्छ्वासीताना-

मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।

त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे

व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥७॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां निशीथेऽर्धरात्रे ॥ “अर्धरात्र-निशीथौ द्वौ” इत्यमरः ॥ त्वत्संरोधस्य मेघावरणस्यापगमेन विशदैर्निर्मलैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रमरीचिभिः ॥ “पादा रश्म्यङ्कितुर्याशाः” इत्यमरः ॥ स्फुटजललवस्यन्दिन् उल्ब-

णाम्बुकणसाविणस्तनुजालावलम्बा वितानलम्बिसूत्रपु-
ञ्जाधाराः । तद्रूणगुम्फिता इत्यर्थः । चन्द्रकान्ताश्चन्द्रका-
न्तमणयः । प्रियतमानां भुजैरालिङ्गनेषूच्छासितानां प्रशि-
थिलीकृतानाम् । श्रान्त्या जलसेकाय वा शिथिलितालि-
ङ्गनानामिति यावत् । स्त्रीणां सुरतजनितामङ्गलानि शरी-
रखेदम् । अवयवानां ग्लानतामिति यावत् । व्यालुम्प-
न्त्यपनुदन्ति ॥

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-

रुद्रायद्विर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया

बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥८॥

अक्षय्येति ॥ यत्रालकायाम् । क्षेतुं शक्याः क्षय्याः ॥

“क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इति निपातः । ततो नञ्समासः ॥

भवनानामन्तरन्तर्भवनम् ॥ “अव्ययं विभाक्ति-” इत्या-

दिनाव्ययीभावः ॥ अक्षय्या अन्तर्भवने निधयो येषां ते

तथोक्ताः ॥ यथेच्छाभोगसंभावनार्थमिदंविशेषणम् ॥ विबु-

धवनिता अप्सरसस्ता एव वारमुख्या वेश्यास्ता एव सहाया

येषां ते तथोक्ताः ॥ “वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ

सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात्” इत्यमरः ॥ बद्धा-

लापाः संभावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहमहन्य-

हनि ॥ “अव्ययं विभाक्ति-” इत्यादिना समासः ॥ रक्तो

मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभि-

र्धनयतिगशः कुबेरकीर्तिमुद्रायद्विरुच्चैर्गायनशीलैः । देव-

गानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्विरित्यर्थः ॥ किंनरैः

सार्धं सह । विभ्राजस्वेदं वैभ्राजम् । वैभ्राजमित्याख्या
यस्य तद्वैभ्राजाख्यम् ॥ “विभ्राजेन गणेन्द्रेण त्रातं वैभ्रा-
जमाख्यया” इति शंभुरहस्ये ॥ चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् ।
बहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशन्त्यनुभवन्ति ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-

र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ९

गतीति ॥ यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकाणाम् ।

निशि भवो नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्या गमनेनो-
त्कम्पश्चलनं तस्माद्धेतोरलकेभ्यः पतितैर्मन्दारपुष्पैः सुर-
तरुकुसुमैः । तथा पद्माणां पत्रलतानां छेदैः खण्डैः । पति-
तैरिति शेषः ॥ तथा कर्णेभ्यो विभ्रश्यन्तीति कर्णविभ्रं-
शीनि तैः कनकस्य कमलैः ॥ षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे
सति मयटा विग्रहेऽध्याहारदोषः । एवमन्यत्राप्यनुसंधे-
यम् ॥ तथा मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैः । शिरोनिहितैरित्यर्थः ।
तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां
तैर्हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते । मार्गपतितमन्दारकुसुमादिलि-
ङ्गैरयमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं

प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।

सभ्रूङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-

स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ १०

मत्वेति ॥ यत्रालकायां मन्मथः कामः । धनपतेः

कुबेरस्य सखेति धनपातिसखः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टृच्” ॥
तं देवं महादेवं साक्षाद्वसन्तं सखिस्नेहान्निरूपेण वर्तमानं
मत्वा ज्ञात्वा भयाद्भालेक्षणभयात्षट्पदा एव ज्या मौर्वी
यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न वहति न बिभर्ति ॥
कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरत आह-सभ्रूमङ्गेति ॥ तस्य
मन्मथस्यारम्भः कामिजनविजयव्यापारः सभ्रूमङ्गं प्रहि-
तानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु तैस्तथोक्तैः कामिन-
एव लक्ष्याणि तेष्वमोघैः । सफलप्रयोगैरित्यर्थः ॥ मन्म-
थचापोऽपि कचिदपि मोघः स्यादिति भावः ॥ चतुराश्च
ता वनिताश्च तासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः ।
यदनर्थकरं पाक्षिकफलं च तत्प्रयोगाद्वरं निश्चितसाधनप्र-
योग इति भावः ॥

“कचधार्यं देहधार्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्धा
भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् ॥” इति रसाकरे ।
तदेवैतदाह—

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।

लाक्षारारगं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-

मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ११ ॥

वास इति ॥ यस्यामलकायां चित्रं नानावर्णं वासो
वसनम् । परिधेयमण्डनमेतत् । नयनयोर्विभ्रमाणामादेश
उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्व-
मनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिवदेहधार्येऽन्तर्भाव्यम् । मधु
मयम् । किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्भेदम् । उभयं

चेत्यर्थः ॥ इदं तु कचधार्थम् । भूषणानां विकल्पान्वि-
शेषान् । देहधार्थमेतत् । तथा चरणकमलयोर्न्यासस्य
समर्पणस्य योग्यम् । रज्यतेऽनेनेति रागो रञ्जकद्रव्यम्
लाक्षैव रागस्तं लाक्षारागं च ॥ चकारोऽङ्गरागादिविलेप-
नमण्डनोपलक्षणार्थः ॥ सकलं सर्वम् । चतुर्विधमपीत्यर्थः ।
अबलामण्डनं योषित्प्रसाधनजातमेकः कल्पवृक्ष एव सूते
जनयति । न तु नानासाधनसंपादनप्रयास इत्यर्थः ॥

इत्थमलंकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्याभिज्ञानमाह—

तत्रागारं धनपतिगृहोत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।

यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे

हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥१२॥

तत्रेति ॥ तत्रालकायां धनपतिगृहोत्तरेण गृहोत्तरे-
णोत्तरस्मिन्नदूरदेशे ॥ “एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः”
इत्येनप्रत्ययः । “एनपा द्वितीया” इति द्वितीया ॥
“गृहाः पुंसि च भूम्न्येव” इत्यमरः ॥ अथवा “उत्तरेण”
इति नैनप्रत्ययान्तं किंतु “तोरणेन” इत्यस्य विशेषणं
तृतीयान्तम् ॥ धनपतिगृहादुत्तरस्यां दिशि यत्तोरणं बहि-
र्द्वारं तेन लक्षितमित्यर्थः ॥ अस्माकमिदमस्मदीयम् ॥
“वृद्धाच्छः” इति पक्षे छप्रत्ययः ॥ अगारं गृहम् ।
सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वादभ्रंकषत्वाच्चेन्द्रचापसुन्द-
रेण तोरणेन बहिर्द्वारेण दूराल्लक्ष्यं दृश्यम् । अनेनाभिज्ञा-
नेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ अभिज्ञानान्तरमाह—
यस्यागारस्योपान्ते प्राकारान्तः पार्श्वदेशे मे मम कान्तया

वार्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः । पुत्रत्वेनाभि-
मन्यमान इत्यर्थः ॥ हस्तेन प्राप्यैर्हस्तावचेयैः स्तंबौ-
गुच्छैर्नमितः ॥ “स्याद्गुच्छकस्तु स्तंबकः” इत्यमरः ॥
बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षोऽस्तीति शेषः ॥

इतः परं चतुर्भिः श्लोकैरभिज्ञानान्तरमाह—

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गो
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं

नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः १३

वापीति ॥ अस्मिन्मदीयागारे मरकतशिलामिर्बद्धः
सोपानमार्गो यस्याः सा तथोक्ता । विदूरे भवा वैदूर्याः ॥
“विदूराञ्जयः” इति ञ्यप्रत्ययः ॥ वैदूर्याणां विकारा
वैदूर्याणि ॥ विकारार्थेऽण्यप्रत्ययः ॥ स्निग्धानि वैदूर्याणि
नालानि येषां तैर्हैमैः सौवर्णैर्विकचकमलैश्छन्ना वापी च ।
अस्तीति शेषः ॥ यस्या वाप्यास्तोये कृतवसतयः कृतनि-
वासा हंसास्त्वां मेघं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचो वर्षाकालेऽपि
व्यपगतकलुषजलत्वाद्गीतदुःखाः सन्तः संनिकृष्टं संनिहि-
तम् । सुगममपीत्यर्थः । मानसं मानससरो नाध्यास्यन्ति
नोत्कण्ठया स्मरिष्यन्ति ॥ “आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम्”
इति काशिकायाम् ॥

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः

क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।

मद्देहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि १४

तस्या इति ॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारुभिः ॥
 “चारौ दक्षे च पेशलः” इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलै रचितशिखरः ।
 इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः । कनककदलीनां वेष्टनेन
 परिधिना प्रेक्षणीयो दर्शनीयः क्रीडाशैलः । अस्तीति
 शेषः ॥ हे सखे, उपान्तेषु, प्रान्तेषु स्फुरितास्तडितो यस्य
 तत्तथोक्तम् ॥ इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् ॥ इ-
 न्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमित्यनेन सूच्यते ॥
 त्वां प्रेक्ष्य मद्गोहिन्याः भिय इति हेतोः ॥ तस्य शैलस्य
 मद्गोहिणीप्रियत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ कातरेण भीतेन चेतसा
 भयं चात्र सानन्दमेव । “वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणद-
 र्शनात् । श्रवणात्कीर्तनाद्वापि सानन्दा भीर्यथा भवेत् ॥”
 इति रसाकरे दर्शनात् ॥ तमेव क्रीडाशैलमेव स्मरामि ॥
 एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः । सदृशवस्त्वनुभवादि-
 धार्थस्मृतिर्जायत इत्यर्थः । अत एवात्र स्मरणाख्योऽलंकारः ।
 तदुक्तम्— “सदृशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते ”
 इति ॥ निरुक्तकारस्तु “त्वां तमेव स्मरामि ” इति यो-
 जयित्वा मेघे शैलत्वरोपमाचष्टे । तदसंगतम् । अद्याका-
 रारोपस्य पुरोर्वीर्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगानुप-
 पत्तेः ॥ शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि नोपपद्यते । भावना-
 याः स्मृतिर्वे प्रमाणाभावादनुभवायोगात्सादृश्योपन्यासस्य
 वैयर्थ्याच्च विसदृशोऽपि शालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः

गङ्गागङ्गा तौ कङ्कतकननेर्माधवीमण्डपस्य ।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्नास्याः १५

रक्तेति ॥ अत्र क्रीडाशैले कुरवका एव वृत्तिरावरणं
यस्य तस्य । मधौ वसन्ते भवा माधव्यस्तासां मण्डपस्त-
स्यातिमुक्तलतामृहस्य ॥ “ अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वा-
सन्ती माधवी लता ” इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्नौ संनिष्ठौ
चलकिसलयश्चञ्चलपल्लवः । अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु
माञ्जलिः व्यज्यते । रक्ताशोकः । रक्तविशेषणं तस्य
स्मरोद्दीपकत्वाद्भुक्तम् । “ प्रसन्नकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त
इति द्विधा । बहुलिङ्गिकरः श्वेतो रक्तोऽत्रस्मरवर्धनः ॥ ”
इत्यशोककल्पे दर्शनात् ॥ कान्तः कमनीयः केसरो बकु-
लश्च ॥ “ अथ केसरे । बकुलो वञ्जुलः ” इत्यमरः ॥
स्त इति शेषः ॥ एकस्तयोरन्यतरः । प्राथमिकत्वादशोकं
इत्यर्थः ॥ मया सह तव सख्याः । स्वमियाया इत्यर्थः ॥
वामपादाभिलाषी । दोहदच्छन्ननेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥
स चाहं च । अभिलाषिणावित्यर्थः ॥ अन्यः के-
सरः । दोहदं वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् ॥
“ तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पा-
दकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ॥ ” इति शब्दार्णवे ॥
तस्य छन्ना व्याजेन ॥ “ कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधय-
श्छन्नकैतवे ” इत्यमरः ॥ अस्यास्तव सख्या वदनमदिरां
गण्डूषमद्यं काङ्क्षति ॥ मया सहेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥
अशोकबकुलयोः स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति
मसिद्धिः ॥ “ स्त्रीणां स्पर्शात्प्रिङ्गुर्विकसति बकुलः सी-

धुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणा-
ल्लिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्भवाक्यात्पटु मृदुहसनाच्चम्पको व-
क्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ।

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-

भूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जावलयसुभगेर्नर्तितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥ १६ ॥

तन्मध्य इति ॥ किं चेति चार्थः ॥ तन्मध्ये तयो-
र्वृक्षयोर्मध्येऽनतिप्रौढानामनतिकठोरानां वंशानां प्रकाश
इव प्रकाशो येषां तैस्तरुणदेणुसच्छायैर्मणिभिर्मरकतशि-
लाभिर्मूले बद्धा । कृतवेदिकेत्यर्थः ॥ स्फटिकं स्फटिक-
मयं फलकं पीठं यस्याः सा । काञ्चनस्य विकारः
काञ्चनी सौवर्णी वासयष्टिर्निवासदण्डः । अस्तीति शेषः ॥
शिञ्जा भूषणध्वनिः ॥ “भूषणानां तु शिञ्जितम्”
इत्यमरः ॥ भिदादित्वादङ् ॥ शिञ्जिधातुरयं तालव्या-
दिर्न तु दन्त्यादिः ॥ शिञ्जाप्रधानानि वलयानि तैः
सुमगा रम्यास्तैस्तालैः करतलवादनैर्मम कान्तया नर्तितो
वो युष्माकं सुहृत्सखा नीलकण्ठो मयूरः ॥ “मयूरो बर्हिणो
बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्” इत्यमरः ॥ दिवसविगमे
सार्यकाले यां यष्टिकामध्यास्ते । यष्ट्यामास्त इत्यर्थः ॥
“अधिशीङ्स्थासां कर्म इति” कर्मत्वाद्धितीया ॥ “तत्रागारम्”
इत्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः ।
तदुक्तम्—“तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते” इति ॥
न चैषा स्वभावोक्तिर्भाविकं वा तत्र यथास्थितवस्तुवर्णनात् ।

अत्र तु “कविप्रतिभोत्थापितसंभाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुवर्ण-
नादारोपितविषयत्वमिति ताभ्यामस्य भेदः” इत्यलंकार-
सर्वस्वकारः ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा

द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्पयति स्वामभिख्याम् १७

एभिरिति ॥ हे साधो निपुण ॥ “साधुः समर्थो नि-
पुणो वा” इति काशिकायाम् । हृदयनिहितैः । अविस्मृ-
तैरित्यर्थः ॥ एभिः पूर्वोक्तैर्लक्षणैस्त्रोणादिभिरभिज्ञानैर्द्वारो-
पान्ते ॥ एकवचनमविश्लेषितम् ॥ द्वारपार्श्वयोरित्यर्थः ॥
लिखिते वपुषी आकृती ययोस्तौ तथोक्तौ शङ्खपद्मौ नाम
निधिविशेषौ ॥ “निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खद्वयो
निधेः” इत्यमरः ॥ दृष्ट्वा च नूनं सत्पमधुनेदानीम् ॥
“अधुना” इति निपातः ॥ मद्वियोगेन मम प्रवासेन
क्षामच्छायं मन्दच्छायमुत्सवोपरमात्क्षीणकान्ति भवनं
मदृहं लक्षयेथा निश्चिनुयाः । तथाहि । सूर्यापाये सति
कमलं पद्मं स्वामात्मीयामभिख्यां शोभाम् ॥ “अभिख्या
नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ न पुष्पयति नोपचिनोति खलु ।
सूर्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभत इत्यर्थः ।

निजगृहनिश्चयानन्तरं कृत्यमाह—

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः

क्रीडाशौले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं

खद्योतालीविलसितनिभां विद्यदुन्मेषदृष्टिम् ॥ १८ ॥

गत्वेति ॥ हे मेघ, शीघ्रसंपात एव हेतुस्तस्य । शी-
घ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥
“संपातः पतने वेगे प्रवेशे वेदसंविदे” इति शब्दार्णवे ॥
सद्यः सपादि कलभस्य करिपोतस्य तनुरिव तनुर्यस्य तस्य
भावस्तामल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते “तस्या-
स्तीरे” इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्यसानौ । निषीदनयोग्य
इत्यर्थः । क्रीडाशैले निषण्ण उपविष्टः सन् । अल्पाल्पा-
ऽल्पप्रकारा भाः प्रकाशो यस्यास्ताम् ॥ “प्रकारे गुणवच-
नस्य” इति द्विरुक्तिः ॥ खद्योतानामाली तस्या विलसि-
तैर्न स्फुरितेन निभां समानां विद्यदुन्मेषो विद्युत्प्रकाशः
स एव दृष्टिस्तां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां
कर्तुमर्हसि । यथा कश्चित्किंचिदन्विष्यन्कचिदुन्नते स्थित्वा
शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयति
तद्वदित्यर्थः ॥

संप्रति दृष्टिपातफलस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह—

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ १९ ॥

तन्वीति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । न तु पीवरी ॥ “श्लक्ष्णं
दभ्रं कृशं तनु” इत्यमरः ॥ “वोतो गुणवचनात्” इति
ढीष् ॥ श्यामा युवतिः ॥ “श्यामा यौवनमध्यस्था” इत्यु-

त्पलमालायाम् ॥ शिखराण्येषां सन्तीति शिखरिणः को-
टिमन्तः ॥ “शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु” इति
विश्वः ॥ शिखरिणो दशना दन्ता यस्याः सा । एतेनास्या
भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करत्वं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिके-
“स्निग्धाः समानरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लिष्टाः ।
दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥ ताम्बूल-
रसरक्तेऽपि स्फुटमासः समोदयाः । दन्ताः शिखरिणो
यस्या दीर्घं जीवति तत्प्रियः ॥” इति ॥ पक्वं परिणतं
बिम्बं बिम्बिकाफलमिवाधरोष्ठो यस्याः सा पक्वबिम्बा-
धरोष्ठी ॥ “शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः”
इति वामनः ॥ “नासिकोदरौष्ठ-” इत्यादिना ङीष् ॥
मध्ये क्षामा । कृशोदरीत्यर्थः । चकितहरिण्याः प्रेक्षण-
नीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता ॥ एतेनास्याः
पद्मिनीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणप्र-
स्तावे—“चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे” इति ॥
निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः ॥ अनेन “नारीणां नाभिगाम्भी-
र्यान्मदनातिरेकः” इति कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्री-
णीभारादलसगमना मन्दगाभिनी । न तु जघन-
दोषात् ॥ स्तनाभ्यां स्तोकनम्रेषदवनता । न तु वपुर्दो-
षात् ॥ युवतय एव विषयस्तस्मिन्पुत्रतिविषये । युवती-
रधिकृत्येत्यर्थः । धातुब्रह्मण आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्प-
मिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रथमनिर्मिता युवतिरियमेवेत्यर्थः ॥
प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशाच्छिल्प-
निर्माणसौष्ठवं दृश्यत इत्याद्यविशेषणम् । तथा चास्मि-

न्यपञ्चे न कुत्राप्येवंविधं रमणीयं रमणीरत्नेष्वस्तीति
भावः । तदेवंभूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् । तत्र निष-
सेदित्यर्थः । तामित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीभिर्वैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् २०

तामिति ॥ सहचरे सहचारिणि । अनेन वियोगास-
हिष्णुत्वं व्यज्यते । मयि दूरीभूते दूरास्थिते सति । सह-
चरे चक्रवाके दूरीभूते सति चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव ॥
“जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति ङीष् ॥ परिमितकथां
परिमितवाचम् । एकामेकाकिनीं स्थितां तामन्तर्भवनगतां
मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः । जीविततुल्यां मत्प्रेयसी-
मवगच्छेरित्यर्थः । “तन्वी” इत्यादिपूर्वलक्षणैरिति शेषः ॥
लक्षणानामन्यथाभावभ्रममाशङ्क्याह—गाढेति ॥ गाढो-
त्कण्ठां प्रबलविरहवेदनाम् । “रागे त्वलब्धविषये वेदना
महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदु-
र्बुधाः ॥” इत्यभिधानात् ॥ बालां गुरुषु विरहमहत्स्वेषु
वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु शिशिरेण शिशिरका-
लेन मथितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव ॥ “इववद्वायथा-
शब्दौ” इति दण्डी ॥ अन्यरूपां पूर्वविपरीताकारां जातां
मन्ये । हिमहतपद्मिनीव विरहेणान्यादृशी जातेति तर्कया-
मीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति भ्रमितव्यमिवि भावः ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
 निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
 हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
 दिन्दोर्देन्यं त्वदनुसरणकिलष्टकान्तेर्विभर्ति ॥२१॥
 नूनमिति ॥ प्रबलरुदितेनोच्छूने उच्छ्वसिते नेत्रे यस्य
 तत् ॥ उच्छूनेति श्वयतेः कर्तरि क्तः ॥ “ओदितश्च”
 इति निष्ठानत्वम् । “वचिस्त्रापि—” इत्यादिना संप्रसारणम् ।
 “संप्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपत्वम् । “हलः” इति
 दीर्घः ॥ “च्छ्रोः शूडनुनासिके च” इत्यूठादेशे कृते
 रूपसिद्धिरिति वर्तमानसामीप्यप्रक्रिया प्रामादिकीत्युपे-
 क्षया । तथा सति धातोरिकारस्य गत्यभावाद्दूठादेशे च्छ्वोर-
 न्त्यत्वेन विशेषणाच्चेति ॥ एतेन विषादो व्यज्यते ।
 निःश्वासानामशिशिरतयान्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णो वि-
 च्छायोऽधरोष्ठो यस्य तत् । हस्ते न्यस्तं हस्तन्यस्तम् ।
 एतेन चिन्ता व्यज्यते ॥ लम्बालकत्वात्संस्काराभावाल्लम्ब-
 मानकुन्तलत्वादसकलव्यक्त्यसंपूर्णाभिव्यक्ति तस्याः प्रि-
 याया मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन । मेघानुसरणेनेति
 यावत् । किलष्टकान्तेः क्षीणकान्तरेरिन्दोर्देन्यं शोच्यतां
 विभर्ति । नूनमिति वितर्के ॥ “नूनं तर्कोऽर्थनिश्चये”
 इत्यमरः ॥ पूर्ववत्तथापि न भ्रमितव्यमिति भावः ॥

सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि संभावनयोत्प्रेक्ष्या-
 णीत्याह “आलोके” इत्यादिभिस्त्रिभिः—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
 मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां

कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति २२
 आलोकेति ॥ हे मेघ, सा मत्प्रिया । बलिषु नित्येषु
 प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा ।
 विरहेण तनु कृशं भावगम्यम् । तत्काश्यस्यादृष्टचरत्वात्सं-
 प्रति संभावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । मत्सादृश्यं मदाकारसा-
 म्यम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । यद्यपि सादृश्यं नाम प्र-
 सिद्धवस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विव-
 क्षितमितरथालेख्यत्वासंभवात् । अक्षय्यकोशे “आले-
 ख्येऽपि च सादृश्यम्” इत्यभिधानात् ॥ लिखन्ती
 क्वचित्फलकादौ विन्यस्यन्ती वा चित्रदर्शनस्य विरहिणी-
 विनोदोपायत्वादिति भावः ॥ एतच्च कामशास्त्रसंवादेन
 सम्यग्विवेचितमस्माभी रघुवंशसंजीविन्याम् “सादृश्यम-
 तिकृतिदर्शनैः प्रियायाः” इत्यत्र । मधुरवचनां मञ्जुभा-
 षिणीम् । अतएव पञ्जरस्थाम् । हिंसेभ्यः कृतसंरक्षणा-
 मित्यर्थः । सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषाम् । हे रसिके, भर्तुः
 स्वामिनः स्मरसि कच्चित् ॥ “कच्चित्कामप्रवेदने”
 इत्यमरः ॥ भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थः ॥ “अधीगर्थ-
 दयेशां कर्मणि” इति कर्मणि पष्ठौ ॥ स्मरणे कारणमा-
 ह—हि यस्मात्कारणात्त्वं तस्य भर्तुः । प्रीणातीति प्रिया ॥
 “इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः” इति कप्रत्ययः ॥ अतः प्रेमा-
 स्पदत्वात्स्मर्तुमर्हसीति भावः । इत्येवं पृच्छती वा ॥ वा-
 शब्दो विकल्पे ॥ “उपमायां विकल्पे वा” इत्यमरः ॥
 ये त्वालोके दृष्टिपथे पुरा निपतति । सद्यो निपतिष्य-

तीत्यर्थः ॥ “स्यात्प्रबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरा ”

इत्यमरः ॥ “ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ” इति लट् ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां

मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तन्त्रीमाद्री नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचिद्

भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती २३

उत्सङ्गेति ॥ हे सौम्य साधो, मलिनवसने । ‘प्रोषिते

मलिना कृशा ’ इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ उत्सङ्ग ऊरौ

वीणां निक्षिप्य । मम गोत्रं मन्नामाङ्कश्चिद् यस्मिंस्तन्मद्गो-

त्राङ्कं मन्नामाङ्कं यथा तथा ॥ “ गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि

च ” इत्यमरः ॥ विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं

गेयं गानार्हं प्रबन्धादि ॥ “ गीतम् ” इति पाठे स एवा-

र्थः ॥ उद्गातुमुच्चैर्गातुं कामो यस्याः सा ॥ “ तुं काम-

मनसोरपि ” इति मकारलोपः ॥ देवयोनित्वाद्गान्धारग्रा-

मेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तम्—“ षड्जमध्यमनामानौ

ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो

देवयोनिभिः ॥ ” इति ॥ तथा नयनसलिलैः प्रियतम-

स्मृतिजनिनैरश्रुभिराद्रीं तन्त्रीं कथंचित्कृच्छ्रेण सारयित्वा ।

आर्द्रत्वापहरणाय करेण प्रमृज्यान्यथा कृणनासंभवादिति

भावः । भूयो भूयः पुनः पुनः स्वयमात्मना कृतमपि ।

विस्मरणानर्हमपीत्यर्थः । मूर्च्छनां स्वरारोहावरोहक्रमम् ।

“स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सप्त सप्त हि ” इति

संगीतरत्नाकरे ॥ विस्मरन्ती वा । “ आलोके ते निपतति”

इति पूर्वोणान्वयः ॥ विस्मरणं चात्र दयितगुणस्मृतिजनि-

मूर्च्छावशादेव ॥ तथा च रसरत्नाकरे—“ वियोगायोगयो-
रिष्टगुणानां कांतैनात्स्मृतेः । साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा
दशधा जायते तथा ॥ ” इति ॥ मत्सादृश्यमित्यादिना
मनःसङ्गानुवृत्तिः सूचिता ॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ २४ ॥

शेषानिति ॥ अथवा विरहस्य दिवसस्तस्मात्स्थापि-
तस्य तत् आरभ्य निश्चितस्यावधेरन्तस्य शेषान्गतावशिष्टा-
न्मासान्देहलीदत्तपुष्पैः ॥ देहली द्वारस्याधारदारु ॥
“ गृहावग्रहणी देहली ” इत्यमरः ॥ तत्र दत्तानि रा-
शीकृतत्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया एको
द्वावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा । पुष्प-
विन्यासैर्मासान्गणयन्ती वेत्यर्थः ॥ यद्वा हृदये निहितो
मनसि संकलित आरम्भ उपक्रमो यस्य तम् । अथवा
हृदयनिहिता आरम्भाश्चुम्बनादयो व्यापारा यस्मिन्तं म-
त्सङ्गं मत्संभोगरतिमास्वादयन्ती वा । “ आलोके ते
निपतति ” इति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ ननु कथमयं निश्चय
इत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन परिहरति । प्रायेण बाहुल्येना-
ङ्गनानां रमणविरहेष्वेते पूर्वोक्ता विनोदाः कालयापनोपा-
याः । एतेन संकल्पावस्थोक्ता । तदुक्तम्—“ संकल्पो
नाथविषये मनोरथ उदाहृतः ” इति ॥ त्रिभिः कुलकम् ॥

सव्यापारमहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः

शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।

मत्संदेशः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे

तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥२५॥

सव्यापारमिति ॥ हे सखे, अहनि दिवसे सव्यापारां पूर्वोक्तबलिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वमियां मद्वियोगो मद्विरहस्तथा तेन प्रकारेण ॥ “प्रकारवचने थाल्” इति थाल्प्रत्ययः ॥ न पीडयेत् । यथा रात्राविति शेषः ॥ किं तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं गुरुतरा शुभ्यस्यास्तां गुरुतरशुचमतिदुर्भरदुःखां शङ्के तर्कयामि ॥ “शङ्का वितर्कभययोः” इति शब्दार्णवे ॥ अतो निशीथेऽर्धरात्र उन्निद्रामुत्सृष्टनिद्राम् । अवनिरेव शयनं शय्या यस्यास्ताम् ॥ नियमार्थं स्थण्डिलशायिनीम् । साध्वीं पतिव्रताम् ॥ “साध्वी पतिव्रता” इत्यमरः ॥ अतो नान्यथा शङ्कितव्यमिति भावः । तां त्वत्सखीं मत्संदेशैर्मद्वार्ताभिरलं पर्याप्तं सुखयितुमानन्दयितुं सौधवातायनस्थः सन्पश्य ॥ “सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः । सुखयन्तीष्टकथनसुखोपायैर्वियोगिनीम् ॥” इति रत्नाकरे ॥ दूतश्चायं मेघ इति भावः ॥ अनेन जागरावस्थोक्ता ॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि “आधिक्षामाम्” इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

आधिक्षामां विरहशयने संनिषण्णैकपार्श्वी

प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।

नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या

तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ २६ ॥

आधिक्षामामिति ॥ आधिना मनोव्यथया क्षामां कृ-
शाम् ॥ “पुंस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः ॥ क्षायतेः
कर्तरि क्तः ॥ “क्षायो मः” इति निष्ठातकारस्य मकारः ॥
विरहे शयनं तस्मिन्विरहशयने । पल्लवादिरचित इत्यर्थः ।
संनिषण्णमेकं पार्श्वं यस्यास्ताम् । अत एव प्राच्याः पूर्व-
स्या दिशो मूले । उदयगिरिप्रान्त इत्यर्थः ॥ प्राचीग्रहणं
क्षीणावस्थाद्योतनार्थम् । मूलग्रहणं दृश्यतार्थम् ॥ कला-
मात्रं कलैव शेषो यस्यास्तां हिमांशोस्तनुं मूर्तिमिव स्थि-
ताम् । तथा या रात्रिर्मया सार्धमिच्छया कृतानि रतानि
तैः ॥ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥ क्षण
इव नीता यापिता तां तज्जातीयामेव रात्रिं विरहेण महतीं
महत्त्वेन प्रतीयमानामुष्णैरश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ यातेर्ष्यन्ता-
च्छतृप्रत्ययः ॥ “अर्तिह्री-” इत्यादिना पुगागमः ॥ स
एव कालः सुखिनामल्पः प्रतीयते । दुःखिनां तु विपरीत
इति भावः । एतेन कार्श्यावस्थोक्ता ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टान्

पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव ।

चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छादयन्तीं

साभ्रेऽङ्गीव स्थलकमलिनीं नम्रबुद्धां नमुसाम् ॥ २७ ॥

पादानिति ॥ जालमार्गप्रविष्टान्गवाक्षविवरगतानसृताशि-
शिरानिन्दोः पादान्दृश्यान्पूर्वप्रीत्या पूर्वस्नेहेन । पूर्ववदान-
न्दकरा भविष्यन्तीति बुद्धयेति भावः । अभिस्रुतं यथा

तथा गतं तथैव संनिवृत्तं यथागतं तथैव प्रातिनिवृत्तम् ।
तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः । चक्षुर्दृष्टिं खेदात्स-
लिलगुरुभिरश्रुदुर्भरैः पक्षमभिश्छादयन्तीम् । अतएव साध्रे
दुर्दिनेऽङ्घ्रि दिवसे नमबुद्धां मेघावरणादविकसितां नमृप्ता-
महरित्यमुकुलिताम् ॥ उभयत्रापि नम्रार्थस्य नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः ॥ स्थलकमलिनीमिव स्थिताम् । एतेन
विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं

शुद्धस्नानात्परुपमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।

मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-

माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् २८

निःश्वासेति ॥ शुद्धस्नानात्तैलादिरहितस्नानात्परुषं
कठिनस्पर्शं नूनमागण्डलम्बम् ॥ सुप्सुपेति समासः ॥
अलकं चूर्णकुन्तलान् ॥ जातावेकवचनम् ॥ अधरकिस-
लयं क्लेशयति क्लिश्रातीति वा तेन तथोक्तेन । उष्णेने-
त्यर्थः ॥ क्लिश्यतेर्ण्यन्तात्क्लिश्रात्तेरण्यन्ताद्वा ताच्छील्ये
णिनिः ॥ निःश्वासेन विक्षिपन्तीं चालन्तीं तथा स्वप्न-
जोऽपि स्वप्नावस्थाजन्योऽपि । साक्षात्संभोगासंभवादिति
भावः । मत्संभोगः कथं केनापि प्रकारेणोपनयेत् । आग-
च्छेदित्याशयेनेति शेषः ॥ इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः ।
“प्रयोगे चापौनरुक्त्यम्” इत्यालंकारिकाः ॥ प्रार्थनायां
लिङ् ॥ नयनसलिलोत्पीडेनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशामा-
क्रान्तस्थानाम् । दुर्लभाभित्यर्थः । निद्रामाकाङ्क्षन्तीम् ।

स्नेहातुरत्वादिति भावः ॥ अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागो
व्यज्यते ॥

✓ आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ २९ ॥

आद्ये इति ॥ आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा
त्यक्त्वा या शिखा बद्धा ग्रयिता शापस्यान्ते विगलित-
शुचा वीतशोकेन मयोद्वेष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शक्लिष्टाम् ।
स्पर्शे सति मूलकेशेषु सव्यथामित्यर्थः । कठिना च सा
विषमा निम्नोन्नता च ताम् ॥ खञ्जकुब्जादिवदन्यतरस्य
प्राधान्यविवक्षया “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इति
समासः ॥ एकवेणीमेकीभूतवेणीम् ॥ “पूर्वकाल-” इत्या-
दिना तत्पुरुषः ॥ तां शिखाम् । अयमिता अकर्तितो-
पान्ता नखा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात्कपोलविस्तारा-
दसकृन्मुहुर्मुहुः सारयन्तीमपसारयन्तीम् । “तां पश्य” इति
पूर्वेण संबन्धः । असकृत्सारणाच्चित्तविभ्रमदशा सूचिता ॥
सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती

शय्योत्सङ्गे निहितमसकृदुःखदुःखेन गात्रम् ।

त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं

१ प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ३० ॥

सेति ॥ अबला दुर्बला संन्यस्ताभरणं कृशत्वात्परि-
त्यक्ताभरणमसकृदनेकशो दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण ॥
“प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः ॥ शय्योत्सङ्गे निहितं

पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती वहन्ती ॥ अ-
नेनात्यन्ताशक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते ॥ सा त्वत्स-
खी त्वामपि नवजलमयं नवाम्बुरूपमसं बाष्पमवश्यं
सर्वथा मोचयिष्यति ॥ “द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्या-
नम्” इति मुचेः पचादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ तथाहि ।
प्रायः प्रायेणार्द्रान्तरात्मा मृदुहृदयः । मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः ।
सर्वः करुणा करुणामयी वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्यस्य स करु-
णावृत्तिर्भवति । हि यस्मात् । अस्मिन्नवसरे सर्वथा त्वया
शीघ्रं गन्तव्यमनन्तरदशापरिहारायेति संदर्भाभिप्रायः ॥
ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्यावस्थान्तराण्येव तत्र-
भवान्कविराहतवान् । उच्यते—“संभोगो विप्रलम्भश्च
द्विधा शृङ्गार उच्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो
वियुक्तयोः ॥ पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना । विप्र-
लम्भश्चतुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा ॥ कार्यतः संभ्रमाच्छा-
पादस्मिन्काव्ये तु शापजः । प्रागसंगतयोर्यूनोः सति पूर्वा-
नुरञ्जने ॥ चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो
यथा । दङ्गनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः ॥ ऋतीत्या-
गोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश । पूर्वसंगतयोरेव
प्रवास इति कारणात् ॥ न तत्रापूर्ववच्चक्षुःप्रीतिरुत्पत्तिम-
हति । सत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वर्ण्यते ॥
अन्यथा पूर्ववद्वाच्या इति तावद्वच्यवस्थितेः । वैयर्थ्यादा-
दिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा ॥ हृत्सङ्गादीरिहाचष्ट
कविरष्टाविति स्थितिः । मत्सादृश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मि-
न्प्रतिपादिता ॥ चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम् ।

चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात् ॥ यथा मालविकारू-
पमग्निमित्रस्य पश्यतः । प्रोषितानां च भर्तृणां क्व दृष्टादृष्ट-
पूर्वता ॥ अथ तत्रापि संदेहे स्वकलत्राणि पृच्छतु । किं
भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात्किं वैदेशिकभावना ॥ प्रवासादागते
स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्दृष्टा ॥ ” इति ॥

नन्वीदृशीं दशामापन्नोति कथं त्वया निश्चितमत आह—

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति

प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ३१

जान इति ॥ हे मेघ, तव सख्या मनो मयि संभृत-
स्नेहं संचितानुरागं जाने । अस्मात्स्नेहज्ञानकारणात्प्रथम-
विरहे । प्रथमग्रहणं दुःखातिशयद्योतनार्थम् । तां त्वत्स-
खीमित्थंभूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां तर्कयामि ॥ ननु
सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मानि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं
तत्राह—वाचालमिति ॥ सुभगमात्मानं मन्यत इति
सुभगंमन्यः ॥ “आत्ममाने खश्च” इति खप्रत्ययः ।
“अरुद्विषद्—” इत्यादिना मुमागमः ॥ तस्य भावः
सुभगंमन्यभावः । सुभगमानित्वं मां वाचालं बहुभाषिणं न
करोति खलु । सौन्दर्याभिमानितां न प्रकटयामीत्यर्थः ॥
“स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक्” इत्य-
मरः ॥ “आलजाटचौ बहुभाषिणि” इत्यालचप्रत्ययः ॥
किं तु हे भ्रातः, मयोक्तं यत् “आधिक्षामाम्” इत्यादि

तन्निखिलं सर्वमचिराच्छीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षम् । भवि-
ष्यतीति शेषः ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।

त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या

मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ३२

रुद्धेति ॥ अलकै रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य तत्त-
थोक्तम् । अञ्जनेन स्नेहः स्नेह्य तेन शून्यम् । स्नि-
ग्धाञ्जनरहितमित्यर्थः । अपि च किं च मधुनो मद्यस्य
प्रत्यादेशान्निराकरणात् । परित्यागादित्यर्थः ॥ “प्रत्या-
देशो निराकृतिः ” इत्यमरः ॥ विस्मृतो भ्रूविलासो भ्रू-
भङ्गो येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहस-
मुत्पन्नमिति भावः । त्वय्यासन्ने सति । स्वकुशलवार्ताशं-
सिनीति शेषः । उपर्यूर्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्दि ।
तथा च निमित्तनिदाने—“स्पन्दान्मूर्ध्नि च्छत्रलामं ल-
लाटे पट्टमंशुकम् । इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वमपाङ्गे हानिमा-
दिशेत् ॥ ” इति ॥ मृगाक्ष्यास्त्वत्सख्या नयनम् । वाम-
मिति शेषः । “वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षि-
णः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥ ” इति
स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात् ॥ मीनक्षोभान्मीनचलनाच्चल-
स्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायास्तुलं सादृश्यमेष्यतीति
शङ्के तर्कयामि ॥

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-

र्भुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।

संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां

यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥३३

वाम इति ॥ मदीयैः कररुहपदैर्नखपदैः ॥ “ पुनर्भवः

कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ मुच्य-

मानः परिहीयमाणः । नखाङ्गरहित इत्यर्थः । ऊर्वोर्नख-

पदास्पदत्वं तु रतिरहस्ये—“ कण्ठकुक्षि कुचपार्श्वभुजोरु-

श्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः ” इति ॥ चिरपरिचितं

चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैव-

गत्या दैववशेन त्याजितः । संप्रति नखपदोष्माभावेन

शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ त्यजतेर्ण्यन्ता-

त्कर्मकर्तरि क्तः । “ द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमि-

ष्यते ” इति पचादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ संभोगान्ते मम

हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्दनानाम् ॥ “ संवाहनं मर्दनं

स्यात् ” इत्यमरः ॥ समुचितो योग्यः ॥ सरसो रसाद्रः

परिपक्वो न शुष्कश्च स एव विवक्षितः । तत्रैव पाण्डिम-

संभवात् । स चासौ कदलीस्तम्भश्च स एव गौरः पाण्डुरः

॥ “ गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च ” इति

मालतीमालायाम् ॥ अस्याः प्रियाया वाम ऊरुश्चलत्वं

स्पन्दनं यास्यति प्राप्स्यते ॥ “ ऊरोः स्पन्दाद्रतिं विद्या-

दूर्वोः प्राप्तिं सुवाससः ” इति निमित्तनिदाने ॥

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा रया-

दन्वास्थैनां स्तनितविमुखो यामभात्रं सहस्व ।

मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि खप्रलब्धे कथंचि-

त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥३४॥

तस्मिन्निति ॥ हे जलद, तस्मिन्काले त्वदुपसर्पण-
 काले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यया तादृशी स्याद्यदि
 स्याच्चेत् । एनां निद्राणामन्वास्य । पश्चादासित्वेत्यर्थः ॥
 उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् ॥ स्तनितविमुखो गर्जितपरा-
 ङ्मुखो निःशब्दः सन् । अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति
 भावः । याममात्रं प्रहरमात्रम् ॥ “ द्वौ यामप्रहरौ समौ ”
 इत्यमरः ॥ सहस्रं प्रतीक्षस्व ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ शक्त-
 योरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात्स्वमेऽपि तथा भवितव्य-
 मित्यभिप्रायः । तथा च रतिसर्वस्वे—“ एकवारावधि-
 र्यामो रतस्य परमो मतः । चण्डशक्तिमतोर्यूनो रुद्धट क्रमव-
 र्तिनोः ॥ ” इति ॥ यामसहनस्य प्रयोजनमाह—मा
 भूदिति ॥ अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथं-
 चित्कृच्छ्रेण स्वप्रलब्धे सति । गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् ॥
 नपुंसके भावे क्तः ॥ सद्यस्तत्क्षणं कण्ठाच्छ्रुतः सस्तो
 भुजलतयोर्ग्रन्थिर्बन्धो यस्य तन्मा भून्मास्तु । कथंचिच्छ-
 ब्धस्यालिङ्गनस्य सद्यो विघातो मा भूदित्यर्थः । न चात्र
 निद्रोक्तिः “ तामुन्निद्राम् ” इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन
 विरुध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रासंभवात् ॥
 तथा च रसरत्नाकरे—“ आसक्ती रोदनं निद्रा निर्लज्जा-
 नर्थवाग्ध्रमः । सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वायुके । ” इति
 तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
 प्रत्याश्रस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालितानाम् ।
 विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥३५॥

तामिति ॥ तां प्रियां स्वस्य जलकाणिकामिर्जलबि-
न्दुभिः शीतलेनानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः
प्रभुत्वाद्यजनानिलसमाधिव्यव्यते । यथाह भोजराजः—
“मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनैः स्तनौ । श्रुतौ च
मधुरैर्गीतैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम्” इति ॥ अभिनवैर्नूतनै-
र्मालतीनां जालकैः समं जातीमुकुलैः सह ॥ “सुमना
मालती जातिः” इति । “सार्कं सत्रा समं सह”
इति । “क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः
पुमान्” इति चामरः ॥ प्रत्याश्वस्तां सुस्थिताम् । अन्यच्च
पुनरुच्छसिताम् ॥ श्वसेः कर्तरि क्तः । “उगितश्च” इति
चकारादित्प्रतिषेधः ॥ एतेनास्याः कुसुमसौकुमार्यं गम्यते ॥
त्वत्सनाथे त्वत्सहिते ॥ “सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते
चित्तापिनि” इति शब्दार्णवे ॥ गवाक्षे स्तिमितनयनां
कोऽसाविति विस्मयान्निश्चलनेत्रां मानिनीं मनस्विनीम् ।
जनानौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः । विशुद्धर्भोऽन्तःस्थो यस्य
स विशुद्धर्भः । अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः ॥ “गर्भोऽपव-
रकेऽन्तस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके” इति शब्दार्णवे ॥
दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुमुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वान्न विद्युता
द्योतितव्यमिति भावः । धीरो धैर्यविशिष्टश्च सन् । अ-
न्यथाशीलत्वादिनैतदनाश्वासनप्रसङ्गादिति भावः । स्त-
नितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैर्वैकुं प्रक्रमेथा उप-
क्रमस्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्”
इत्यात्मनेपदम् ॥

संप्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति—

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं

तत्संदेशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।

यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां

मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि॥३६

भर्तुरिति ॥ विधवा गतभर्तृका न भवतीत्यविधवा सभ-
र्तृका । हे अविधवे । अनेन भर्तृजीवनसूचनादनिष्टाशङ्कां
वारयति । मां भर्तुस्तव पत्युः प्रियं मित्रं प्रियसुहृदम् ।
तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसि स्थापितैस्तत्संदेशैस्तस्य भर्तुः
संदेशैस्त्वत्समीपमागतम् । भर्तुः संदेशकथनार्थमागतमि-
त्यर्थः । अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि ॥ न केवलमहं
वार्ताहरः किंतु घटकोऽपीत्याशयेनाह । योऽम्बुवाहो मेघो
मन्द्रस्निग्धैः स्निग्धगम्भीरैर्ध्वनिभिर्गर्जितैः करणैः अब-
लानां स्त्रीणां वेणयस्तासां मोक्षे मोचन उत्सुकानि पथि
श्राम्यतां श्रान्तिमापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनाम् । पा-
न्थानामित्यर्थः । वृन्दानि सङ्घांस्त्वरयति । पान्थोपका-
रिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वमिति भावः ॥

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा

त्वामुत्कण्ठोन्ञ्चसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम् ।

श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां

कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः संगमार्त्किंचिदूनः॥३७॥

इतीति ॥ इत्येवमाख्याते सति पवनतनयं हनूमन्तं

मैथिलीव सीतेव सा मत्प्रिया । उन्मुख्युत्कण्ठयौत्सु-
क्येनोच्छ्वसितहृदया विकसितचित्ता सती त्वां वीक्ष्य सं-

भाव्य सत्कृत्य च । अस्माद्धर्तृमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं श्रो-
तव्यम् । अवहिताऽप्रमत्ता सती श्रोष्यत्येव ॥ अत्र सीता-
हनूमदुपाख्यानादस्याः पातिव्रत्यं मेघस्य दूतगुणसंपत्तिश्च
व्यज्यते । तद्गुणास्तु रसाकरे—“ब्रह्मचारी बली धीरो
मायावी मानवर्जितः । धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः
स्त्रियां भवेत् ॥” इति ॥ ननु वार्तामात्रश्रवणादस्याः को
लाभ इत्याशङ्क्यार्थान्तरमुपन्यस्यति—हे सौम्य साधो,
सीमन्तिनीनां वधूनाम् ॥ “नारी सीमन्तिनी वधूः”
इत्यमरः ॥ सुहृदा सुहृन्मुखेनोपनतः प्राप्तः सन् । सुहृ-
त्पदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम् । कान्तस्योदन्तो वार्ता
कान्तोदन्तः ॥ “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्”
इत्यमरः ॥ संगमात्कान्तसंपर्कार्त्तिकविदून् ईषदून्सद्व-
देवानन्दकारीत्यर्थः ॥

संप्रति संदिशति—

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं

ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।

अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः

पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ ३८ ॥

तामिति । हे आयुष्मन् ॥ प्रशंसायां मतुप् ॥ परो-
पकारश्लाघ्यजीवितेत्यर्थः । मम वचनं प्रार्थनावचनं त-
स्माच्चात्मनःस्वस्योपकर्तुं च । परोपकारेणात्मानं कृतार्थयि-
तुमित्यर्थः ॥ उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यापकरोती-
त्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न विरुध्य-
ते । यथा भारविः—“सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्” ।

इति । तथा श्रीहर्षश्च—“ साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं वि-
हायसा गन्तुम् । न कुतूहलिकस्य मनश्चरितं च महात्म-
नां श्रोतुम् ॥ ” इति । तथा च “ क्वचित्क्वचिद्वितीया-
दर्शनात्सर्वस्य तथा ” इति नाथवचनमनाथवचनमेव ॥
तां प्रियामेवं ब्रूयात् । भवानिति शेषः ॥ किमित्याह—हे
अबले, तव सहचरो भर्ता रामगिरोश्चित्रकूटस्याश्रमेषु ति-
ष्ठतीति रामगिर्याश्रमस्थः सन्नव्यापन्नः । न मृत इत्यर्थः ।
अमरणे हेतुमाह—वियुक्तो वियोगं प्राप्तो दुःखी संस्त्वां
कुशलं पृच्छति ॥ दुःखादित्वात्पृच्छतोर्द्विकर्मकत्वम् ॥
तथाहि । सुलभविपदामयत्नसिद्धविपत्तीनां प्राणिनामेत-
देव कुशलमेव पूर्वभाष्यमेतदेव प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम् ॥
“ कृत्याश्च ” इत्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्ययः ॥

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
साक्षेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्काण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समाधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती

संकल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ३९॥

अङ्गेनेति ॥ किं च । दूरवर्ती दूरस्थः । न चागन्तुं श-
क्यत इत्याह । वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमा-
र्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते सहचरः । तनुना कृशेन गाढ-
तप्तेनात्यन्तसंतप्तेन साक्षेण साश्रुणा । उत्कण्ठा वेदनास्य
जातोत्कण्ठतस्तेनोत्काण्ठितेन ॥ “ तदस्य संजातम्—”
इत्यादिनेतच्प्रत्ययः । उत्कण्ठतेर्वा कर्तरि क्तः ॥ समाधि-
कतरमधिकमुच्छ्वसितीति समाधिकतरोच्छ्वासी तेन । दीर्घ-
निःश्वासिनेत्यर्थः ॥ ताच्छीत्ये णिनिः ॥ अङ्गेन स्वशरी-

रेण प्रतनूँ कृशं तप्तं वियोगदुःखेन संतप्तमश्रुदुतमश्रुच्छिन्नम् ॥
 “ असु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ” इत्यमरः ॥ अ-
 विरतोत्कण्ठमविच्छिन्नवेदनमुष्णोच्छ्वासं तीव्रानिःश्वासम् ॥
 “ तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतम् ” इति
 हलानुधः ॥ अङ्गं त्वदीयं शरीरं तैः स्वसंवेद्यैः संकल्पैर्म-
 नोरथैर्विशति । एकीभवतीत्यर्थः ॥ अत्र समरागित्वद्यो-
 तनाय नायकेन नायिकायाः समानावस्थत्वमुक्तम् ॥

संप्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति—

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
 त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
 स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥४०॥

शब्दाख्येयमिति ॥ हे अबले, यस्ते प्रियः सखीनां
 पुरस्तादग्र आननस्पर्शं त्वन्मुखसंपर्कं लोभाद्वाध्न्योत् ।
 अधरपानलोभादित्यर्थः । शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्ये-
 यमुच्चैर्वाच्यमपि यत्तत् । वचनमपीति शेषः । कर्णे कथ-
 यितुं लोलो लालसोऽभूत्किल ॥ “ लोलुपो लोलुभो
 लोलो लालसो लम्पटोऽपि च ” इति यादवः ॥ श्रवण-
 विषयं कर्णपथमतिक्रान्तः । तथा लोचनाभ्यामदृष्टः ।
 अतिदूरत्वाद्द्रष्टुं श्रोतुं च न शक्य इति भावः । स ते
 प्रियः । त्वामुत्कण्ठया विरचितानि पदानि सुप्तिष्ठन्तश-
 ब्दा वाक्यानि वा यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “ पदं शब्दे च
 वाक्ये च ” इति विश्वः ॥ इदं वक्ष्यमाणं “ इयामास्वङ्ग-

म् ” इत्यादिकं मन्मुखेनाह । मन्मुखेन स एव ब्रूत
इत्यर्थः ॥

सादृश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि च-
त्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि । तथा चोक्तं गुणपता-
कायाम्—“ वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं तत्तन्निश्रं
कर्म स्वप्नसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां
दर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥ ”

इति ॥ तत्र सदृशवस्तुदर्शनमाह—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्

हनैकस्मिन्काचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ४१

श्यामास्विति ॥ श्यामासु प्रियङ्गुलतासु ॥ “श्यामा तु

महिलाङ्ग्या । लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी

फली” इत्यमरः ॥ अङ्गं शरीरमुत्पश्यामि । सौकुमा-

र्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा चकितहरि-

णीनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्त्रच्छायां मु-

खकान्तिम् । तथा शिखिनां बर्हिणां बर्हभारेषु बर्हसमू-

हेषु केशान् । प्रतनुषु स्वल्पासु नदीनां वीचिषु ॥ अत्र

वीचीनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहो दोषः । भ्रूसा-

म्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं

रसरत्नाकरे—“ध्वन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे ।

विशेषणादिदोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ॥ ” इति ॥

भ्रूविलासान् ॥ “भ्रूपताकाः” इति पाठे भ्रुवः पताकाः

इवेत्युपमितसमासः ॥ उत्पश्यामीति सर्वत्र संबध्यते ॥
 तथापि नास्ति मनोनिर्वृतिरित्याशयेनाह—हन्तेति ॥ हन्त
 विषादे ॥ “ हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्पारम्भविषादयोः ”
 इत्यमरः ॥ हे चण्डि कोपने ॥ “ चण्डस्त्वत्यन्तकोप-
 नः ” इत्यमरः । गौरादित्वात् ङीष् ॥ उपमानकथन-
 मात्रेण न कोपितव्यामिति भावः । क्वचिदपि कास्मिन्न-
 प्येकास्मिन्वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्ति । अतो न निर्वृ-
 णोमीत्यर्थः । अनेनास्याः सौन्दर्यमनुपममिति व्यज्यते ॥

संप्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

असैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ४२॥

त्वामिति ॥ हे प्रिये, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां
 कुपितावस्थायुक्तां त्वाम् । त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । धातवो
 गैरिकादयः ॥ “ धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिष्वजादिषु ”
 इति यादवः ॥ त एव रागा रञ्जकद्रव्याणि ॥ “ चित्रा-
 दिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ च रागः
 स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान् ” इति शब्दार्णवे ॥ तैर्धातु-
 रागैः । शिलायां शिलापट्ट आलिख्य निर्मायात्मानं
 माम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । ते तव । चित्रगताया इ-
 त्यर्थः । चरणपतितं कर्तुं तथा लेखितुं यावदिच्छामि
 तावदिच्छासमकालं मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैरसैरश्रुभिः कर्तु-
 मिच्छामि ॥ “ अस्रमश्रुणि शोणिते ” इति विश्वः ॥ मे दृष्टि-

रालुप्यते । आव्रियत इत्यर्थः । ततो दृष्टिप्रतिबन्धनाल्ले-
खनं प्रतिबध्यत इति भावः । किंबहुना क्रूरो घातुकः ॥
“ नृशंसो घातुकः क्रूरः ” इत्यमरः ॥ कृतान्तो दैवम् ॥
“ कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ” इत्यमरः ॥ तस्मि-
न्नपि चित्रेऽपि ॥ नावावयोः ॥ “ युष्मदस्मदोः षष्ठीच-
तुर्थीद्वितीयास्थयोर्वीनावौ ” इति नावादेशः ॥ संगमं सह-
वासं न सहते । संगमलेखनमप्यावयोरसहमानं दैवमावयोः
सङ्गं न सहत इति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः ॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुक्सलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ४३

मामिति ॥ सुप्तस्य विज्ञानं स्वप्नः ॥ “ स्वप्नः सुप्तस्य
विज्ञानम् ” इति विश्वः ॥ संदर्शनं संवित् ॥ “ दर्शनं
समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्नेऽक्षिण संविदि ” इति शब्दार्णवे ॥
स्वप्नसंदर्शनानि स्वप्नज्ञानानि ॥ चूतवृक्षादिवत्सामान्यवि-
शेषभावेन सहप्रयोगः ॥ तेषु मया कथमपि महता प्रय-
त्नेन लब्धाया गृहीतायाः । दृष्टाया इति यावत् ॥ ते तव
निर्दयाश्लेषो गाढालिङ्गनं स एव हेतुस्तस्य । निर्दयाश्ले-
षार्थमित्यर्थः ॥ “ षष्ठी हेतुप्रयोगे ” इति षष्ठी ॥ आ-
काशे निर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहुं मां पश्यन्तीनां
स्थलीदेवतानां मुक्ता मौक्तिकानीव स्थूला अश्रुलेशा
बाष्पबिन्दवस्तरुक्सलयेषु । अनेन चेलाञ्चलेनाश्रुधा-

रणसमाधिर्ध्वन्यते । बहुशो न पतन्तीति न । किंतु पत-
न्त्येवेत्यर्थः ॥ निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः । तथा चाधिका-
रसूत्रम्—“ स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः सिद्धः ”
इति । “ महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देश-
भ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेदुवम् ॥ ” इति क्षितौ
देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणभावसूचनार्थं तरु-
किसलयेषु पतन्तीत्युक्तम् ॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुमाणां

ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।

आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४४॥

भिस्तवेति ॥ देवदारुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान्
सद्यो भित्त्वा । तत्क्षीरस्रुतिसुरभयस्तेषां देवदारुमाणां
क्षीरस्रुतिभिः क्षीरनिष्पन्दैः सुरभयः सुगन्धयः । तुषारा-
द्रिजातत्वे लिङ्गमिदम् । ये वाता दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण ॥
वृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । समेन
यातीतिवत् । तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । “ क-
र्तृकरणयोरेव तृतीया ” इति भाष्यकारः ॥ प्रवृत्ताश्चलि-
ताः । हे गुणवति सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने, ते तुषा-
राद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वातैस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि । किलेति
संभावितमेतदिति बुद्ध्येत्यर्थः ॥ “वार्तासंभावयोः किल”
इत्यमरः ॥ मयालिङ्ग्यन्त आलिङ्ग्यन्ते ॥ अत्र वायूनां
स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्याभि-

धानम् । यक्षस्योन्मत्तत्वात्प्रलपितमित्यदोष इति बदन्ति-
रुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः ॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा

सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ४५

संक्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घ-

यामा । विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा

रात्रिः ॥ “आद्यन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा”

इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत

लघूक्रियेत । अहरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः ।

मन्दमन्दो मन्दप्रकारः ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति

द्विरुक्तिः । “कर्मधारयवदुत्तरेषु” इति कर्मधारयवद्भावा-

त्सुपो लुक् ॥ मन्दमन्दातपमत्यल्पसंतापं कथं स्यात् ।

न स्यादेव । हे चटुलनयने चञ्चलाक्षि, इत्थमनेन प्रका-

रेण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्मा-

भिरतितीव्राभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम् ॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणाद्धेतव्यमित्याह—

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४६ ॥

नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥ “प्रश्नावधारणानुज्ञानु-

यामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ननु मिये बहु विगणयञ्ज्ञा-

पान्तेः सस्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वे-
नैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथाकथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जी-
वामीति भावः ॥ “बद्धादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न
माङ्ग्योगे” इत्यङागमाभावः ॥ तादृक्सुखिनोरावयोरीदृशि
दुःखे कथं न बिभेमीत्याशङ्क्याह—कस्येति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
दुःखं बोधनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य
नेमिस्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाठ्या ॥
“क्रमः शक्तौ परीपाठ्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥
शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिन्शार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ “सप्तमीविशेषणे—” इत्यादिना बहुवी-
हिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तःशापावसानम् । भविष्यतीति
शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति
हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न
विवक्षितमित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय ।
धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥
“ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ” इत्येकशेषः ॥ “ त्यदादीनां
मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते ” इत्यस्मदः शेषः ॥ वि-
रहे गुणितमेवमेवं करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां ताम्र क्षपास्तु रात्रिषु ॥ नि-
र्वेक्ष्यावो भोक्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृट् ॥ “ निर्वेशो भृति-
भोगयोः ” इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् “ नभोनभस्ययोरेव
वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति
चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः ” इति पर्यहारि तत्सर्व-
मसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना
न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च
नाथेनोक्तम् “ कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः ”
इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतश-
रच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्प्रादुर्भावं उक्त
इत्यविरोध एव ॥

संप्रति तस्या मेघवञ्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभि-
धेयमुपदिशति—

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।

पान्तेः सस्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वे-
नैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति वृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथाकथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जी-
वामीति भावः ॥ “बद्धादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न
माङ्घ्येगे” इत्यङागमाभावः ॥ तादृक्सुखिनोरावयोरीदृशि
दुःखे कथं न बिभेमीत्याशङ्क्याह—कस्येति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य
नेमिस्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परीपाठ्या ॥
“क्रमः शक्तौ परीपाठ्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥

शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिञ्शार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ “सप्तमीविशेषणे—” इत्यादिना बह्वि-
हिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः”
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तःशापावसानम् । भविष्यतीति
शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति
हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न
विवक्षितमित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय ।
धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥
“ त्यदादीनि सर्वानित्यम् ” इत्येकशेषः ॥ “ त्यदादीनां
मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते ” इत्यस्मदः शेषः ॥ वि-
रहे गुणितमेवमेव करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां ताम्र क्षपासु रात्रिषु ॥ नि-
र्वेक्ष्यावो भोक्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृट् ॥ “ निर्वेशो भृति-
भोगयोः ” इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् “ नभोनभस्ययोरेव
वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति
चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः ” इति पर्यहारि तत्सर्व-
मसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना
न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च
नाथेनोक्तम् “ कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः ”
इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतश-
रच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त
इत्यविरोध एव ॥

ते

निरासायातिगूढमभि-

मे

विप्रबुद्धा ।

सान्तर्ह्रासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ४८॥

भूय इति ॥ हे अबले, भूयः पुनरप्याह । त्वद्वर्ता
मन्मुखेनेति शेषः । मेघवचनमेतत् । किमित्यत आह—
पुरा पूर्वम् । पुराशब्दश्चिरातीते ॥ “स्यात्प्रबन्धे चिरातीते
निकटागामिके पुरा ” इत्यमरः ॥ शयने मे कण्ठलग्नापि
त्वम् । गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संभवेदिति भावः ।
निद्रां गत्वा किमपि । केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वनं
सशब्दम् । उच्चैरित्यर्थः । रुदती सती विप्रबुद्धा । आसी-
रिति शेषः । असकृद्बहुशः पृच्छतः । रोदनहेतुमिति शेषः ।
मे मम । हे कितव, त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट
इति त्वया सान्तर्ह्रासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चे-
ति । त्वद्वर्ता भूयश्चाहेति योजना ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥४९॥

एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेने-
त्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेम-
वन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे चकितनयने, कुले जनसमूहे
भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन पराप्तुर्नो
चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ “ स्यात्कौलीनं
लोकवादे युद्धे पथहिपक्षिणाम् ” इत्यमरः ॥ मयि वि-
षयेऽविश्वासिनी मरणशङ्किनी मा भूर्न भव ॥ भवतेर्लुङ् ।

“न माङ्गयोगे” इत्यङ्गमप्रातिषेधः ॥ न च दीर्घकाल-
विप्रकर्षात्पूर्वस्नेहनिवृत्तिराशङ्क्येत्याह — स्नेहानिति ॥ कि-
मपि किञ्चिन्निमित्तम् ॥ न विद्यत इति शेषः । स्नेहान्प्री-
तीर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाहुः ।
तत्तथा न भवतीत्यभिप्रायः । किंतु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे
भोगाभावाद्धेतोः ॥ प्रसज्जप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥
इष्टे वस्तुनि विषये । उपचितो रसः स्वादो येषु त उपचितरसाः
सन्तः । प्रबृद्धवृष्णा इत्यर्थः ॥ “रसो गन्धरसे स्वादे
तित्तादौ विषरागयोः” इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति ।
वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेम्णोरवस्था-
भेदाद्वेदः । तदुक्तम् — “आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ
ततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥”
इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे — “प्रेमादिदृक्षारम्येषु
तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्त-
त्प्रवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रविस्तत्सहवर्तनम् ।
शृङ्गारस्तत्समः क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥” इति ॥
इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदानीं
याचते —

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते

शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।

साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥

आश्वास्येति ॥ प्रथमविरहेणोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते

सखीभिवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य श्यम्ब-

कस्य वृषेण वृषभेणोत्खाता अवदारिताः कूटाः शिखराणि
यस्य तस्मात् ॥ “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः ॥
शैलात्कैलासादाशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं
सलक्षणं यथातथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्व-
त्सख्या वज्रोभिर्ममापि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं
जीवितं धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति—
कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥५१॥
कच्चिदिति ॥ हे सौम्य साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धु-
कार्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं
कच्चित्कारिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ “कच्चित्कामप्र-
वेदने” इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥ न
च ते तूष्णींभावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित
इत्याह— प्रत्यादेशात्कारिष्यामि इति प्रतिवचनात् ॥
“उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः” इति शब्दा-
र्णवे ॥ भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न सम-
र्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह—याचितः
सन्निःशब्दोऽपि निर्गोजितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः ।
चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह—
हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय
ईप्सितार्थक्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् ।

क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः ॥ “ गर्जति शरदि न वर्षति
वर्षति वर्षास्र निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न
वदति मृजनः करोत्येव ॥ ” इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यकरणं
प्रार्थयमानो मेघं विसृजति—

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे

सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।

इष्टान्देशाज्जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री-

र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

एतदिति ॥ हे जलद, सौहार्दात्सहृद्वावात् ॥ “ हृद्-
गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदबुद्धिः ॥ विधुरो
वियुक्त इति हेतोर्वा ॥ “ विधुरं तु प्रविश्लेषे ” इत्यमरः ॥
मयि विषयेऽनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा । अनुचिता
तवाननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति “संदेशं मे हर”
इत्येवंरूपा तत्र वर्तिनो निर्बन्धात्परस्य मे ममैतत्संदेश-
हरणरूपं प्रियं कृत्वा संपाद्य प्रावृषा वर्षाभिः ॥ “स्त्रियां
प्रावृट् स्त्रियां गृन्नि वर्षाः” इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरूपचित-
शोभः सन् । इष्टान्स्वाभिलषितान्देशान्विचर । यथेष्टदे-
शेषु विहरेत्यर्थः ॥ “ देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा
ह्यकर्मणाम् ” इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्दत्क्षणमपि
स्वल्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्र-
योगो विरहो मा भून्मास्तु ॥ माङ्गित्याशिषि लुङ् ॥
“अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र
व्याप्यते विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम् ॥ ” इति सारस्व-

रणसमाधिर्ध्वन्यते । बहुशो न पतन्तीति न । किंतु पत-
न्त्येवेत्यर्थः ॥ निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः । तथा चाधिका-
रसूत्रम्—“ स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः सिद्धः ”
इति । “ महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि । देश-
भ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेदुवम् ॥ ” इति क्षितौ
देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणभावसूचनार्थं तरु-
किसलयेषु पतन्तीत्युक्तम् ॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां

ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।

आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४४॥

भिस्तवेति ॥ देवदारुद्रुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान्
सद्यो भित्त्वा । तत्क्षीरस्रुतिसुरभयस्तेषां देवदारुद्रुमाणां
क्षीरस्रुतिभिः क्षीरनिष्पन्दैः सुरभयः सुगन्धयः । तुषारा-
द्रिजातत्वे लिङ्गमिदम् । ये वाता दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण ॥
वृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । समेन
यातीतिवत् । तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । “ क-
र्तृकरणयोरेव तृतीया ” इति भाष्यकारः ॥ प्रवृत्ताश्चलि-
ताः । हे गुणवति सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने, ते तुषा-
राद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वातैस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि । किलेति
संभावितमेतदिति बुद्ध्येत्यर्थः ॥ “वार्तासंभाव्ययोः किल”
इत्यमरः ॥ मयालिङ्ग्यन्त आलिङ्ग्यन्ते ॥ अत्र वायूनां
स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्यभि-

धानम् । यक्षस्योन्मत्तत्वात्मलपितमित्यदोष इति वदन्नि-
रुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः ॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा

सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ४५

संक्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घ-

यामा । विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा

रात्रिः ॥ “आद्यन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा”

इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत

लघूक्रियेत । अहरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः ।

मन्दमन्दो मन्दप्रकारः ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति

द्विरुक्तिः । “कर्मधारयवदुत्तरेषु” इति कर्मधारयवद्भावा-

त्सुपो लुक् ॥ मन्दमन्दातपमत्यल्पसंतापं कथं स्यात् ।

न स्यादेव । हे चटुलनयने चञ्चलाक्षि, इत्थमनेन प्रका-

रेण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्मा-

भिरतितीव्राभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम् ॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणाद्भेतव्यमित्याह—

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४६ ॥

नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥ “प्रश्नावधारणानुज्ञानु-

यामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ननु प्रिये बहु विगणयञ्ज्ञा-

पान्तेः सस्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वे-
नैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथाकथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जी-
वामीति भावः ॥ “बद्धादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न
माङ्घ्योगे” इत्यङागमाभावः ॥ तादृक्मुखिनोरावयोरीदृशि
दुःखे कथं न बिभेमीत्याशङ्क्याह—कस्येति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य
नेमिस्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्पृथिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाठ्या ॥
“क्रमः शक्तौ परीपाठ्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥

शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिन्शार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ “सप्तमीविशेषणे—” इत्यादिना बहुवी-
हिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तःशापावसानम् । भविष्यतीति
शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति
हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न
विवक्षितमित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय ।
भैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥
“ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ” इत्येकशेषः ॥ “ त्यदादीनां
मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते ” इत्यस्मदः शेषः ॥ वि-
रहे गुणितमेवमेव करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां ताम्र क्षपास्तु रात्रिषु ॥ नि-
र्वक्ष्यावो भोक्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृट् ॥ “ निर्वेशो भृति-
भोगयोः ” इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् “ नभोनभस्ययोरेव
वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति
चोदयित्वत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः ” इति पर्यहारि तत्सर्व-
मसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना
न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च
नाथेनोक्तम् “ कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः ”
इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तेः परिणतश-
रच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्प्रादुर्भावं उक्त
इत्यविरोध एव ॥

संप्रति तस्या मेघवञ्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभि-
धेयमुपदिशति—

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे

निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।

सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ४८॥

भूय इति ॥ हे अबले, भूयः पुनरप्याह । त्वद्वर्ता
मन्मुखेनेति शेषः । मेघवचनमेतत् । किमित्यत आह—
पुरा पूर्वम् । पुराशब्दश्चिरातीते ॥ “स्यात्प्रबन्धे चिरातीते
निकटागामिके पुरा ” इत्यमरः ॥ शयने मे कण्ठलग्नापि
त्वम् । गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संभवेदिति भावः ।
निद्रां गत्वा किमपि । केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वनं
सशब्दम् । उच्चैरित्यर्थः । रुदती सती विप्रबुद्धा । आसी-
रिति शेषः । असकृद्बहुशः पृच्छतः । रोदनहेतुमिति शेषः ।
मे मम । हे कितव, त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट
इति त्वया सान्तर्हासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चे-
ति । त्वद्वर्ता भूयश्चाहेति योजना ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥४९॥

एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेने-
त्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेम-
वन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे चकितनयने, कुले जनसमूहे
भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन पराप्तुर्नो
चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ “ स्यात्कौलीनं
लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ” इत्यमरः ॥ मयि वि-
षयेऽविश्वासिनी मरणशङ्किनी मा भूर्न भव ॥ भववेर्लुङ् ।

“ न माङ्ग्योगे ” इत्यङ्गमप्रातिषेधः ॥ न च दीर्घकाल-
विप्रकर्षात्पूर्वस्नेहनिवृत्तिराशङ्क्येत्याह — स्नेहानिति ॥ कि-
मपि किञ्चिन्निमित्तम् ॥ न विद्यत इति शेषः । स्नेहान्ग्री-
तीर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाहुः ।
तत्तथा न भवतीत्यभिप्रायः । किंतु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे
भोगाभावाद्धेतोः ॥ प्रसज्जप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥
इष्टे वस्तुनि विषये । उपचितो रसः स्वादो येषु त उपचितरसाः
सन्तः । प्रवृद्धवृष्णा इत्यर्थः ॥ “ रसो गन्धरसे स्वादे
तिक्तादौ विषरागयोः ” इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति ।
वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेम्णोरवस्था-
भेदाद्भेदः । तदुक्तम् — “ आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ
ततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥ ”
इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे — “ प्रेमादिदृक्षारम्येषु
तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्त-
त्प्रवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् ।
शृङ्गारस्तत्समः क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥ ” इति ॥
इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदानीं
याचते —

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥
आश्वास्येति ॥ प्रथमविरहेणोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते
सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य श्यम्ब-

कस्य वृषेण वृषभेणोत्खाता अवदारिताः कूटाः शिखराणि
यस्य तस्मात् ॥ “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः ॥
शैलात्कैलासादाशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं
सलक्षणं यथातथा ग्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्व-
त्सख्या वत्सेभिर्ममापि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं
जीवितं धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति—
कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥५१
कच्चिदिति ॥ हे सौम्य साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धु-
कार्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं
कच्चित्कारिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ “कच्चित्कामप्र-
वेदने” इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥ न
च ते तूष्णींभावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित
इत्याह— प्रत्यादेशात्कारिष्यामि इति प्रतिवचनात् ॥
“उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः” इति शब्दा-
र्णवे ॥ भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न सम-
र्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह—याचितः
सन्निःशब्दोऽपि निर्गोजितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः ।
चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह—
हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय
ईप्सितार्थक्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् ।

क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः ॥ “ गर्जति शरदि न वर्षति
वर्षति वर्षास्र निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न
वदति मृजनः करोत्येव ॥ ” इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यकरणं
प्रार्थयमानो मेघं विसृजति—

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे

सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।

इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री-

र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

एतदिति ॥ हे जलद, सौहार्दात्सहृद्वावात् ॥ “ हृद्-

गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ विधुरो

वियुक्त इति हेतोर्वा ॥ “ विधुरं तु प्रविश्लेषे ” इत्यमरः ॥

मयि विषयेऽनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा । अनुचिता

तवाननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति “संदेशं मे हर”

इत्येवंरूपा तत्र वर्तिनो निर्बन्धात्परस्य मे ममैतत्संदेश-

हरणरूपं प्रियं कृत्वा संपाद्य प्रावृषा वर्षाभिः ॥ “स्त्रियां

प्रावृट् स्त्रियां गृन्नि वर्षाः” इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरूपचित-

शोभः सन् । इष्टान्स्वाभिलषितान्देशान्विचर । यथेष्टदे-

शेषु विहरेत्यर्थः ॥ “ देशकालाद्यवगन्तव्याः कर्मसंज्ञा

ह्यकर्मणाम् ” इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्दत्क्षणमपि

स्वल्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्र-

योगो विरहो मा भून्मास्तु ॥ माङ्कित्याशिषि लुङ् ॥

“अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र

व्याप्यते विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम् ॥ ” इति सारस्व-

तालंकारे दर्शनात्काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽयमाशी-
र्वादः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरि विरचितया सं-
जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि-
श्रीकालिदासविरचिते मेघदूते काव्ये
उत्तरमेघः समाप्तः ।

अन्त इमे क्षेपका दृश्यन्ते—

तस्मादद्रेर्निगदितुमथो शीघ्रमेत्यालकायां

यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा ।

यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-

त्तद्वेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः ॥

तं संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचा चक्षे

प्राणांस्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः ।

प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वमर्तुः

केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु ॥

श्रुत्वा वार्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः

शापस्यान्ते सदयहृदयः संविधायास्तकोपः ।

संयोज्यैतौ निगलितशुचौ दंपती हृष्टचितौ

भोगानिष्ठानविरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥

TRANSLATION.

PART I.

- (1.) A certain Yaksha, negligent of his duty, and deprived of his godly essence by his master's curse to last for a year and heavy in consequence of the separation from his beloved, fixed his residence in the hermitages of Ramagiri, with its waters holy by the ablutions of Sita and trees thick and shady thereon.
- (2.) That love-stricken one, separated from his beloved with his forearm bare by the dropping of the golden bracelet, having passed some months on that mountain, on the first day of Ashada, saw a cloud clinging to the summit, charming as an elephant engaged in a playful butting against the bank.
- (3.) That servant of the lord of wealth, checking the tears which stood in his eye with great difficulty before him who was the cause of producing anxiety (longing) in him, contemplated for a long time. At the sight of the cloud even the heart of happy persons is disturbed. What then, when the person fondly solicitous of an embrace is far off?
- (4.) The month of Shravana being at hand, the one desirous of cheering up his beloved, about to send the intelligence of his

doing by the cloud, worshipped him with the fresh Girimallika flowers and being satisfied, uttered welcome consisting of words of affection.

- (5.) Where is the cloud, a collection of vapour, lightning, water and wind? and where the (matters of) message fit to be sent by persons of sound senses? Not taking this into consideration through restlessness, Yaksha begged of him. Because love-stricken persons are naturally slow in judging between animate and inanimate things.
- (6.) I know thee to be born in the world-known family of Pushkaras and Awartakas, having thy form at thy will, and being the principal person of Indra. I, who am separated from my beloved by the adverse fate, have therefore become thy supplicant. For better is a request to a person possessing superior qualities even if it turn futile than one to a mean person even if it turn fruitful.
- (7.) Oh thou, giver of water, thou art the refuge of the afflicted. Be pleased, (therefore), to carry the message (to my beloved) from me who am separated from her by the wrath of the Lord of Wealth. Thou shalt have to go to the abode of the Lords of Yakshas, known as Alaka where the mansions are lustrous by the moonlight on the head of Shiva, residing in the garden outside the town.

- (8.) The wives of travellers, confident by the conviction (that their husbands would soon return) with their hair held uplifted, will look at thee, who shalt have taken thy course through the aerial space. When thou art well armed what other person neglect his wife helpless on account of separation? Really there cannot be a single other person whose life is dependent on others like myself.
- (9.) The favourable wind will gently propel thee; This proud chataka bird to thy left will sing to thee sweetly. These cranes forming themselves in a line will certainly wait upon thee charming to the sight in the sky through their knowledge of the (happy) time of conception.
- (10.) Thou, with thy course unimpeded, shalt positively see the chaste wife of thy brother, engaged in counting the days and (consequently) not dead. For the tie of hope generally sustains the life of women, full of love, flower-like soft, and quickly perishable in separation.
- (11.) Hearing that thunder pleasing to the ear, which could make the earth full of mushrooms and (therefore) fertile, the flamingos, longing for the Manas lake, taking with them for their viaticum, sections of the shoots of lotus-stalks, will accompany thee in the sky upto Kailas mountain.
- (12.) Having embraced, bid farewell to this thy dear friend, the lofty mountain, marked

on its side with the foot-prints of Rama, fit to be worshipped by men, whose love, after having come in contact with thee in every rainy season, becomes manifest by the shedding of hot tears caused by long separation.

(13.) Oh thou, water-giver, (cloud), first hear from me who am telling, the path favourable for thy journey. After that thou wilt hear my message fit to be taken up by the ear. Whence halting on mountains when excessively fatigued, and taking in the very light waters of rivers when successively emaciated, thou wilt move on.

(14.) Being observed engaged in a startled manner by the silly wives of Sidhas with their faces upwards, afraid whether the wind takes away the summit of the mountain, with thy face turned towards the north, fly up from this place full of juicy canes, avoiding on thy way the violence of the strong hands of elephants, the guardian powers of the eight cardinal points.

(15.) That piece of rainbow before thee, charming as the blending together of the rays of ruby and other jewels becomes visible from the top-most point of the ant-hill, by which thy dark-blue body will acquire an additional splendour as that of Vishnu, assuming the form of a cowherd by the peacock's tail of brilliant lustre.

(16.) Being eagerly looked at by the eyes of

village women, ignorant of the amorous plays of the brows, amiable by love with the thought that the result of agriculture is dependent on thee and having reached the table-land of Mala, fragrant on account of the plough being drawn through it at that very time, go a little backwards and then again with quickened pace proceed due northwards.

- (17.) That mountain Amrakuta will rightly bear thee on his head who shalt have quenched the forest conflagration by thy hard driving shower and who shalt have overcome with the fatigue of the journey. Even a mean person does not turn his face away from a friend come for shelter remembering his past good actions. What to speak of one who is so high as he!
- (18.) That mountain, with his sides covered with the forest mango trees, (appearing) bright on account of the ripe fruits, will certainly attain the charming condition fit to be seen by celestial couples, like the breast of the earth, when thou, resembling the oily braid of hair wilt have got on his top, he being dark-blue in the centre and yellowish white in the remaining expanse.
- (19.) Having rested for a while on that mountain, where the creeper-bowers are engaged by the wives of foresters, with a little more quickened pace in consequence of the discharge of water, when thou shalt have passed

thy way a little beyond that, thou shalt see the river Narmada scattered over at the foot of the Vindya mountain, uneven through stones like the decoration made on the body of an elephant with colored stripes.

- (20.) Having poured down rain, thou shouldst proceed after taking its water scented with the fragrant rut of wild elephants, its current obstructed by the grove of apple-flower trees. Oh cloud, even the wind cannot make light of thee possessing internal strength. Because every one void of essence becomes light. Fulness serves for greatness.
- (21.) Having seen the Kadamba flowers which were of greenish gray colour on account of the half shooting out of fibres, so also having grazed along the bank plantain trees on which buds had lately appeared and having smelt the strong fragrance, the deer will indicate the path to thee, the showerer of drops of water.
- (a.) Looking (curiously) at Chataka birds, skilful in taking in the drops of (rain) water, and pointing to female cranes formed in a line by way of accurate calculation, Sidhas, experiencing sudden and frightened embraces from their beloved at the time of thy thunder, will respect thee.
- (22.) Oh friend, I expect delay on every mountain fragrant with Kakuhba flowers from thee desirous of going for my good (or for the sake of my beloved). Being greeted after hav-

ing been received by the welcome note by peacocks with their eyes full of joy, thou shouldst any how endeavour to proceed quickly.

- (23.) At thy approach, the Dasharana country will have the enclosure of its grove yellow on account of Kaitaka flowers opened at the end, where the trees by the sides of the road will be alive with birds accustomed to eat the domestic oblations, commencing to build their nests, will appear beautiful in consequence of the rose-apple-trees forests being dark-blue by the ripened fruit, and will have the geese there staying for a few days.
- (24.) Having reached its capital well-known in all quarters by the name Vidisha, thou wilt immediately obtain the unimpaired fruit of a lover. (For) thou wilt drink, in a manner charming on account of thy thundering on the margin of its bank, the sweet and wavy water of the river Vaitrawati, "like a mouth with knitting of the eye-brows."
- (25.) There for the purpose of recreating thyself thou shouldst put up (for a night) on the mountain called Nichais, who in consequence of the full-blown Kadamba flowers will appear as if thrilled with joy by thy contact, disclosing as he will, the unbridled youth of the citizens by stone houses (caves) ejecting perfumes used at the time of sexual intercourse with harlots.

- (26.) Having rested there, sprinkling with drops of fresh water, the garden-Jasmine buds grown along the banks of silvan-rivers, and being for a time acquainted, by the giving of shade, with the faces of women collecting flowers, whose lotuses on the ears would be withered by being pressed at the time of wiping away sweat, move on.
- (27.) Though the path of thee lined out towards the north be a circuitous one, do not do away with thy love for the terraces of the mansions of Ujjayini. There if thou art not diverted by eyes with tremulous outer-corners of the town ladies frightened by the flash of lightning thou must be considered as deceived.
- (28.) On thy way, coming in contact with the river Nirvindya, having for her girdle a row of birds noisy by the agitation of waves, moving elegantly by its fluctuating course, displaying her naval in the form of whirlpool, taste her water. For the first words of solicitation (request) of women to their lovers are their amorous play.
- (29.) Thou shouldst find out a remedy, by which the river Nirvindya, with her scanty water appearing like a braid of hair, (looking) pale white by the dry leaves dropping down (in her) from trees on her banks, (and consequently) oh thou fortunate one, displaying the good luck of thee gone to her after a long time, by

her emaciated condition, sets aside her thinness.

- (30.) Having reached (the country of) Avanti, where there are learned men conversant with the history of Udayana king, take thy course to the aforesaid town of Ujigayini abounding in prosperity, which is as it were a matchless bright piece of heaven brought down by the remnant of meritorious deeds of heavenly people come down to the earth when the reward of their good course of life remained but little.
- (31.) Where the breeze coming from the river Kshipra, prolonging at dawn the clear and indistinct but sweet notes of sarasa birds, perfumed by its contact with the fragrance of full blown lotuses, and agreeable to the senses dispels the languor produced by sexual enjoyment as does a lover who uses fond words at the time of his request (for its renewal.)
- (b.) Where on seeing brilliant pearl necklaces with costly round jewels in the middle, shells and pearl-oysters, emeralds dark green as the young grass ejecting shoots of brilliant specks so also pieces of corals, exposed in stalls in crores the oceans (stores of water) might appear as containing water only.
- (c.) Here the king of the Vatsa country carried away the dear daughter of Pradyota; here was the palm tree grove of the same king as bright as gold; here, as is reported, the ele-

phant Nalagiri being in rut, having uprooted the post ran away. Where the people conversant with the (past) history (of the town), divert their friends come from foreign countries, by the like stories.

- (d). Where there are steeds having leaf-like green colour, rivalling the steeds of the sun ; elephants lofty as mountains and showerers like thee on account of the flow of their rut ; and warrior chiefs opposing Râvana in battle and repudiating the beauty of ornaments by the wounds from the sword Chandrahâs.
- (32). With thy body fattened by the incense, (issuing from the aromatic drugs) applied at the time of dressing the hair (of women) issuing from the windows, thou shouldst remove the fatigue of the journey by being honoured in the shape of dancing given by domestic peacocks through their love for a relative, and looking at its splendour in the mansions fragrant by flowers, and marked by the red-dye applied to the foot of beautiful women.
- (33). Being attentively looked at by Ganas as having the colour of their master's throat thou shouldst go to the holy abode of the lord of three worlds, the husband of Chandi (Goddess), the garden around which is shaken by the breezes coming from the river Gandhavati bearing with them the fragrance of lotus pollen and having the

smell of the perfumed powders used at the time of bathing by women engaged in water sports.

- (34). Oh thou water-holder (cloud), shouldst thou reach Mahakala at any other time (than evening), thou shouldst remain there till the sun has gone beyond the range of sight. For serving there the praiseworthy purpose of a drum at the time of the evening worship of Shiva, thou wilt obtain the complete fruit of thy slightly deep thundering.
- (35). There the harlots, with their girdles jingling by the stepping of feet and with their hands weary by the playfully moved chawries with handles set in by the lustre of jewels, having obtained from thee the first drops of rain agreeable to the nail marks will cast at thee the side glances, long as the rows of bees.
- (36). Afterwards at the commencement of Shiva's dance, possessing the evening lustre, ruddy as the fresh Japa flowers, entering into (occupying) the lofty groves of trees in the shape of encircling arms, with thy devotion looked at by Shiva's wife with her eyes steady on account of the subsiding of her fear, take away (remove) Shiva's longing for the wet hide of the elephant.
- (37). There at night show the way to women going to their lovers' abodes, on the high

road, where the range of sight shall be obstructed by the pitchy darkness, by the lightning resembling in lustre the line of gold (drawn) on the testatone. But do not be noisy by thy shower and thundering. For they are (naturally) timid.

- (38). Thou, whose wife shall have been fatigued by the long sporting (flashing), having passed that night on the roof of some house where the pigeons shall be resting, shouldst again traverse the remaining part of thy way on the appearance of the sun. For those that have undertaken the execution of business for their friends do not loiter.
- (39). At that time the tears from the eyes of women crossed in love shall have to be dried up by lovers. Clear, therefore, quickly the path of the sun. He too having returned to dry up the tears in the form of dew from the lotus-face of day-lotuses, may not be a little jealous of thee when obstructing his rays (hands).
- (40). Thy reflected form, naturally attractive shall get admittance into the clear water, as if into a pure heart, of the River Gambhira. Thou, therefore, mayst not, out of forwardness, render her lotus-like white looks in the shape of sudden poppings of fishes fruitless.
- (41). Having pulled off her blue garment in the shape of water, as if slightly held by the hand

by her having reached the branches of reeds and that shall have quitted the hip in the shape of her bank, resting as thou wilt be there, thou wilt with great difficulty take the onward march. What person who has experienced the relish, can leave a woman with her bare hips?

(42). The cool breeze perfumed by its contact with the fragrance of the earth heaved up by thy shower, which will be inhaled by elephants in an elegant manner (accompanied) by hum in the nostrils, and the ripener of the Udumbare fruit, will blow gently at thee desirous of going to Giri having for its first syllable Deva (i. e. to Devagiry).

(43). Thou, transforming thyself into a flowery cloud, shouldst wet Skanda, who has fixed his abode there with clusters of flowers moistened with the waters of the celestial Ganges. Because he is none else than the semen virile, surpassing the sun in lustre deposited by the god, bearing the crescent moon in the god, fire for the protection of Indra's forces.

(44). Afterwards thou shouldst cause that peacock of the son of fire, having the outer corner of its eyes whiter in consequence of the moonlight of the moon on the head of Hara, to dance on account of the thundering swelling by its echo through the mountain—the peacock, whose feather dropped down and

having the circles of series of lustre, Bhowani wears on her ear in union with the lotus leap through her parental love.

- (45.) Having waited upon that god (Skanda), born in the thicket of reeds, with thy way cleared by the lute—playing couples of sidhas lest drops of rain would over-take them thou shouldst go down (descend) having gone a little further on with the object of respecting the fame of Rantideva, which was got by the killing of cows and transformed on the, earth into a stream.
- (46.) When thou stealer of Vishnu's complexion wilt have bent down to take in her water, the aerial spirits will, with their eyes bending down, look at the stream of that river, though broad yet appearing slender through distance, as if it were the unbroken string of pearls of the earth with a huge sapphire in the middle.
- (47.) Having crossed her, proceed onwards, making thy form an object of curiosity to the eyes of the women of Dashapura.—the eyes in which the amorous gestures (plays) of the creeper—like eye-brows are developed, where the lustre of the variegated antilopes is glittering by the tossing up of the eyelashes, and which, as it were, steal the beauty of the bees following the movements of the Kunda flowers.

- (48.) Entering the Brahmawarta country by thy shadowy circle, thou shouldst go to the battlefield of Kaurawas, indicative of the destruction of heroes ; where Arjuna, the bearer of Gandiva bow, showered down hundreds of sharp arrows upon the faces of princes as thou dost showers of rain upon lotuses.
- (49.) Oh thou gentle one, having enjoyed the water of that Saraswati river which, Balarama, the plough-bearer, while returning from the battle through his love for his relatives, enjoyed having abandoned wine of agreeable taste and resembling Rewati's eyes, thou wilt be pure at heart remaining black only in colour.
- (50.) From there thou shouldst go to the daughter of Janhu (the Ganges) got down from the lord of mountain near Kanakhala, and (who was) the flight of stairs for heaven to the suns of Sagar, who as if having laughed at the frowns on the face of Gauri by her lofty foam, seized the hair of Shambhu with her hands in the shape of waves touching the moon.
- (51.) Having come down with thy hinder part in the sky like an elephant of the quarters, thou shouldst think of taking in obliquely (awrily) her crystal like white water. Instantly this river may appear charming as if united with Jamuna not in its proper place, by the shadow moving in its stream,

(52.) Having reached the mountain, the source of that very river, having the slabs scented by the musk of musk-deer sitting (thereon) and white through snow, and while sitting on its summit, for destroying (removing) the fatigue of the journey, thou wilt possess (bear) the beauty comparable with that of the mud torn up (dug up) by the white bull of the three-eyed-god (Shiva).

(53.) The wind blowing, thou shouldst extinguish the forest conflagration produced by the friction of the trunks of pine trees, that shall have destroyed (burnt) the bunches of hair of wild cows if it were to affect mountain. For the fortunes of the good have for their end the removal of the affliction of the distressed.

(54.) Make completely covered with the pouring of shower of many hails the Sharabhas, who being zealous in flying up through fury, might jump at thee that shall have left the path to the mutilation of their own limbs. What persons uselessly undertaking a business do not become an object of contempt.

(55.) There, thou, being humble through devotion, shouldst go round the foot-mark of the god having the crescent moon on his head, distinctly visible on a (certain) stone and constantly heaped up with offerings by sages; On visiting which, credulous persons, being free from their sins are able to get the ever-

lasting position of Ganas after the abandoning of their bodies.

(56.) There the Bamboos filled with wind make agreeable sound. The victory over Tripura is sung by Kinara women in unison (harmony) with it; if thy roar in caves would resemble the sound of a drum then the materials for the musical concert of Shiva (bull-god) will certainly be complete.

(57.) Near the slope of that snow-mountain, having passed the various particular objects, thou, appearing to advantage by the horizontal elongation like the black foot of Vishnu engaged in subduing Bali, thou shouldst take up the northern direction through an entrance, which is there, which goes by the name Krauncha, and which is the gate for geese and the path of fame of Jamadagnya.

(58.) Having gone higher up, be thou the guest of the Kailas mountain whose joints are split by the arms of (Ravana) ten-mouthed demon, who is the mirror to the celestial damsels, and who pervading the sky, by the elevation of his lotus-like white peaks, stands like the coelinnation (horse-laugh) of three-eyed-god collected into a heap day by day.

(59.) When thou, possessing the lustre of oily collyrium made of many pounded ingredients, shalt have got to its summit, I expect kailas, white as the piece of the tusk of an elephant

freshly cut, to possess the splendour fit to be seen with steady eyes like that of (the plough bearer) Balarama putting two blue garments on his shoulders.

- (60.) If Gouri, supported by Shiva after having kept aside the serpent bracelet, might be strolling (on foot) on that pleasure-mountain thou, going before with thy flow of water checked inside, and forming thyself into wave-like steps, shouldst serve the purpose of a staircase.
- (61.) There the celestial damsels will necessarily make thee, pouring down water produced by the gentle striking of the points of bracelets, serve the purpose of shower-bath room. Oh friend, if there be no escape to thee got in hot season, thou shouldst frighten them deeply engaged in sports by thy thundering harsh to the ear.
- (62.) Taking the water producing gold lotuses of the Manasa lake, giving pleasure to Indra's elephant obtainable by the veil on the face for the time, shaking by the breezes the sprouts of kalpa (Desire yielding) trees (as if they were) like thin garments, thou shouldst enjoy that lord of mountain by sports consisting of various acts.
- (63.) Oh thou whose movement is unrestrained, it is not that thou, having seen Alaka on its summit with her garment, in the shape of the Ganges, dropped down, like a woman

on the lap of her lover with her white garment dropped down, wilt not recognize her ; who with her seven storied palaces, will have at thy time a collection of clouds pouring down water, as a woman has collection of hair tied by pearl strings.

PART II.

- (1.) Where, palaces having beautiful women and pictures, with drums beaten for musical purposes, having crystal floors, with its ends licking the sky are sufficient to match thee, possessing lightning, rainbow, agreeable and deep thundering, with water within and lofty in those various particulars.
- (2.) Where women have in their hands lotuses held in sport, in the lock (braid) of hair fresh jasmine flowers strung together, on the face beauty reduced to paleness by the pollens of Lodhra flowers, on the mass of hair fresh Kurabaka flowers, on the ear, handsome shirish flowers in and on the parting line of the hair on the head Kadambu flowers produced on thy arrival.
- (a.) Where trees ever bear flowers and are alive with intoxicated bees ; the lotus plants ever bear lotuses and have a bell formed (around them) of geese ; the domestic peacocks with their ever shining tails have their throats

upraised for singing; and (where) the evenings (night) ever possessing moonlight dispel the pervasion of darkness and consequently appear charming.

(b.) Where lords of wealth have tears in their eyes produced through joy and not through any other cause, no other pain than the one caused by the arrows of cupid remediable by the union with the desired object, no occurrence of separation from any other cause than the lover's quarrel (mock quarrel); and no other age than youth.

(3.) Where Yakshas, in the company of most charming women, resorting to corridors consisting of white crystals and (consequently) decorated by flowers in the shape of reflected stars, enjoy (drink) wine, produced from the Desire-yielding tree and having for its end the (pleasure of) sexual enjoyment, when the drums with as deep a sound as thine are slowly beaten.

(4.) Where virgins, solicited by immortals, being waited upon by breezes cool by the water of the river Mandakini and having the heat on them warded off by the shade of Mandara trees growing along-side, sport with jewels hidden by putting handfuls (of them) in gold sands and hence to be found out.

(5.) Where while lovers, with their tremulous hands, are pulling aside the silken garment

loosened by the knot broken on the wearing garment, the handfuls of powders thrown by women with Bimba-like-lower lips and (being) at a loss to know what to do through shame, having reached the lamps (light) consisting of jewels of high lustre prove (their attempt of throwing) futile.

(6.) Oh cloud (where) water-showerers (clouds) like thee, taken by the urger, the wind, to the top-most story of the seven-storied mansions of it spoiling there the pictures with their water drops, instantly as if touched by fear, skilful in assuming the form of a stream of smoke, split up into thin particles issue forth through the interstices of windows :

(7.) Where at mid-night, moon-stones, oozing distinct particles of water by the moon rays clear on account of the removal of thy obstruction hanging by the net work, take away the lassitude of limbs caused by sexual enjoyment of women relaxed (disjoined) in the embraces by the arms of their lovers.

(8.) Where lustful persons with inexhaustible stores in their mansions, in company of celestial damsels as courtezans, engaged in conversation daily enjoy themselves in the outside garden with Kinuaras with sweet voice and singing the fame of the Lord of Wealth.

(9.) Where the nauctornal path of women going to their lovers is indicated at the rise of the

sun by Mandara flowers dropped down from the collection of hair, by pieces of sprouts and by gold lotuses fallen from ears, by strings of pearls, and by neck-laces with the thread cut (broken) on the expanse of breast in the (flurry) of walking.

- (10.) Where cupid knowing the god, the friend of the Lord of wealth, to be personally residing, does not probably bear through fear his bow having the string of bees. His work is accomplished there by the amorous gestures of skilful women alone, with glances thrown accompanied by the knitting of the eyebrows, and most effective towards their aims, the lovers.
- (11.) Where the desire-yielding-tree alone produces all the articles of women's decoration, viz ;—slightly coloured (variegated) clothes, wine fit to teach the amorous plays to the eyes, blooming flowers with sprouts particular ornaments and red dye fit for being applied to the lotus-like-feet.
- (12.) There is my house to the north of that of the Lord of Wealth, visible from afar by the gateway beautiful as the rainbow, by the side of which is a young Mandara tree, considered as a son and brought up by my wife, and bent down by clusters that could be reached by the hand.
- (13.) There (in my house) is a well, with a staircase constructed of emerald slabs and covered

with fullgrown" (blown) gold lotuses with-glossy Vaidurya stems, on the water of which the geese having fixed their residence, freed from regret, will not anxiously think of Manasa lake (that is very near) even on seeing (at the sight of) thee.

- (14.) There on its bank is a pleasure mountain, with its top formed of beautiful sapphires, and worth seeing on account of the enclosure of golden plantain trees ; Oh friend ; seeing thee with flash of lightning by thy side I am reminded of that very one with a frightened heart, as being the pet of my beloved.
- (15.) Here near the bower of Madhavi creeper fenced by Kurabaka shrubs is the red Ashoka with its waving sprouts and the charming Kesara tree ; the one (of them) is desirous of (the kick of) the right foot of thy friend (my wife) and the other longs for the wine from her mouth with me under pretext of the fulfilment of their longings.
- (16.) Between these trees there is a perching rod of gold with a base of crystal stone fixed at the root by emerald stones resembling in lustre the young bamboos, which, thy friend, the peacock, made to dance by my love by the clappings of her hands, agreeable on account of the jingles of bracelets, occupied at the close of the day.
- (17.) Oh thou clever one, by these marks (well) fixed in thy mind and having seen the conch

and lotus drawn in form (near) by the side of the door thou shouldst recognize my house now certainly faded in its splendour by my absenec. (For) verily the day lotus does not keep up its beauty at the disappearance of the sun.

(18.) Having attained the shape of the cub (of an elephant) for the purpose of quick descent, and (then) sitting on the aforesaid pleasure mountain having a charming top, thou mayest throw thy look in the shape of the flash of lightning of very dim gleam resembling a row of glow worms in the interior of the house.

(19.) There will be a lady, answering the following description ; namely, thin, young, having pointed teeth and lips resembling ripe Bimba, slender in the waist, with looks resembling those of a frightened deer, with deep navel, of slow gait in consequence of the heaviness of the hip, slightly bent by the breast, and who is, as it were, the first creation of the creator.

(20.) Know her, whose talk is measured and who is lonely, I her companion being far away, like a female Chakrawaka bird when her mate is separated from her, to be my second life. I think that child (woman) suffering greatly from separation to be quite changed like the frost beaten lotus, while these heavy days are passing.

- (21.) In all probability her face, with its eyes swollen by excessive weeping, with its lower lip pale by want of coolness in breathings (hot breathings), placed on the (palm of the) hand and not distinctly visible by the hair hanging (on it), possesses the lamentable condition of the moon with her lustre faded by thy obstruction.
- (22.) Oh cloud), She will presently fall within the range of thy sight (will be presently seen by thee) either engaged in adoration, or drawing my likeness emaciated on account of separation and conceived by the mind, or asking the sweet voiced Sarika in the cage; "Oh thou possessed of taste, dost thou remember the lord? because thou art also his favourite."
- (23.) Or, oh good one, having placed the lute on her lap having dirty cloth thereon, desirous of singing loudly a song after composing its lines marked with the signs of my name and having with great difficulty put the wire wet with tears into tune forgetting the tune though uttered by herself again again.
- (24.) Or throwing down flowers placed (collected) on the threshold on the ground in order to count the remaining months of the period determined from the day of separation, or enjoying my company with its plan of commencement conceived in my mind. Mostly
- 3

these are the interesting occupations of women in the separation from their lovers.

- (25.) My separation might not distress her so much during the day she being engaged in her (usual) occupation. But I fear your friend (must be) suffering from heavier pain at night as having nothing to engage herself in. (Therefore) thou, standing at the window of the top-most story, shouldst see that chaste one, sleepless and lying down on the ground at midnight in order to cheer her up completely by my intelligence.
- (a.) Her affectionate companions will not any how leave her, that slender bodied one during the day. Because the tendency of women in this world is singularly alike. But, oh giver of water (coud), being at the window near her bed thou shouldst approach my sleepless beloved when her attendant shall have gone to sleep.
- (b.) To be found out, lying on one side on the ground, and pushing aside again and again from her temple the single braid of hair, stiff and irregular by tears, the drops of which had fallen on the bed, and which resembled the broken neeklace (of pearls), and loosened by the hand having untrimmed nails.
- (26.) Emaciated by anxiety, lying on one side on the bed (used) in separation, (consequently) looking like the form of the coolrayed one (moon) with her one digit only remaining in

the corner of the rising mountain and passing the similar night, to one that she had passed with me in (sexual) enjoyment as suggested by the will like a moment, now long on account of separation by (shedding) hot tears;

- (27.) Covering over with disgust the sight thrown toward the cool rays of the moon come in through the window cocks through old love (for them) and returned as gone (without enjoying them) with eyelashes heavy on account of tears and (consequently) looking like a land-growing lotus on a cloudy day neither opened nor closed.
- (28.) Blowing aside the hair stiff on account of simple bathing and (hence) undoubtedly hanging down as far as (upto) the cheek, by breaths distressing the sprout-like lower lip and longing for sleep obstructed (with its course obstructed) by the gush of tears, expecting how my union at least in dream could be got.
- (29.) Pushing aside very frequently from (the expanse of) her broad cheek with her hands having untrimmed nails, the lock of hair, that was tied on the first day of separation without a chaplet, to be loosened by me freed from sorrow, at the end of the curse, causing pain (to the root) at the touch, stiff and irregular, formed into one single braid.
- (30.) That reduced one, having delicate body, the ornaments from which must have been put

aside, and which she will have placed in the middle of the bed in a quite uneasy manner, will necessarily cause even thee to shed tears consisting of fresh water. Generally every one of pitiful heart (having his interior wet) becomes of compassionate feelings.

(31). I know thy friend's heart full of love for me; hence I conclude her to be in this condition in the first separation. The thought (inclination) of considering myself fortunate does not make me swaggering. All that is said by me will ere long be before thy eye.

(32). I guess that at thy approach that deer eyed one's eyes, with its free motion of its outer corner obstructed by the hair, void of gloss, with the play of its eye brows forgotten by rejection of wine and throbbing in the upper part will attain the resemblance of the beauty of the lotus moving in consequence of the tossing of fish.

(33.) Her left thigh, freed from the nail marks of my hand, obliged to do away with the long accustomed pearl waist band by the decree of fate fit for the shampooing with my hands when the sexual enjoyment was over, and yellowish like the juicy trunk of the plantain tree, will begin to throb.

(34.) Oh giver of water (cloud), if at that time she be enjoying the pleasure of sleep, seating thyself near her without thundering (bepleased

to) wait a while, that she having by chance met me, her dear one, in sleep, the close embrace might not be one in which the firm grasp of her creeperlike arms round (my) neck will get loose abruptly.

(35). Having roused her by the breeze cool on account of thy drops of water, keeping the lightning inside and looking grave, thou shouldst begin to speak by means of words consisting of thy thundering to that proud lady refreshed along with the fresh Jasmine buds and with her eyes fixed on the window occupied by thee (thus).

(36). "Oh thou that art not a widow (whose husband is living), know me to be the bearer of water (cloud), the dear friend of thy husband, come to thee with his messages (well) preserved at heart, who by his deep and agreeable thundering urges on the host of travellers tired in the journey (on the way) and eager to loosen the braid of hair of their wives (of the weak sexed ones).

(37). Thus being said, she with her up-lifted face and heart heaving with anxiety, like Maithili at the son of the wind, having looked at and honoured thee, will necessarily hear the remaining (more) attentively. Oh thou good one, to women the news from their husbands, brought by a friend is little less than (actual) union.

(38). Oh thou the long-lived one, at my request and to make thyself blessed thou shouldst say to her thus :—‘ Oh thou weak-sexed-one, thy companion, residing, in the hermitages of Ramagiri, separated from thee and hence not (yet) dead, asks thee of thy well-being. This is the introductory speech in the case of persons that are an easy prey to calamities.

(39). He, being placed far off, and having his course obstructed by the adverse fate, enters into thy form, emaciated, afflicted (by separation) troubled with tears, undergoing constant agony, and breathing heavily by his form, emaciated, afflicted, with tears, uneasy and breathing heavily by means of those desires experienced by him in thought.

(40). Oh weak-sexed-one, he, who certainly through the longing after the touch of thy face, was eagerly desirous of communicating that in thy ear which could be expressed even in words in the presence of thy friends, now passed beyond the range of thy ear as also become invisible to thy eyes through me this, the lines of which are composed in anxiety.

(41). I look for thy stature (figure) in Shyama creepers, for thy glance in the look of frightened deer, for the beauty of thy face in the moon, or thy hair in the collection of the tail of peacocks, and for the plays of thy eye brows in the waves of rivers. But, alas ! in

none, oh thou hot-tempered one, there is thy resemblance.

- (42). Having drawn thee angry through love (feigning anger) on the slate of a stone with minerals (such as red chalk and others) while I wish to throw myself (in picture) at thy feet, my sight is blinded by the constantly collecting tears. Cruel fate cannot bear our union even in that.

Oh child, distanced from thy face having the fragrance of the earth sprinkled by the shower and emaciated as I am, the god cupid strikes me. Think how at this close of hot season could the days with the rays of the sun scattered by the clouds clung to and expanded in all quarters pass away.

- (43). Surely it will never be the case that the drops of tears, big as pearls of silvan deities looking at me with my arms spread in the vacuity for the purpose of very close (firm) embrace of thee obtained by me with great difficulty in my (knowledge of) dream, will not fall in plenty (torrents).

- (44). The breezes from the Snow (Himalaya) Mountain, that after having broken open the folds of the sprouts of pine trees, and fragrant by the exudation of their sap, have taken their course (proceeded) to the south, are, oh excellent one, embraced by me, (thinking) that they must have touched thy body previously.

- (45). How could the night with its long watches be shortened (into) a moment ? (so as to make it feel like a moment) ? How could the days also be very little tedious in all conditions ? Thus, Oh thou tremulous eyed one, my heart, with its desired-object unobtained, is made helpless by the severe pangs caused by thy separation.
- (46). Verily (my love), calculating much I cheer up myself by myself. Therefore, Oh thou fortunate one, thou shouldst not be greatly terrified. Who has got uninterrupted happiness or misery in perpetuity ? The condition (of men) goes up and down like the felly of a wheel.
- (47). My curse is to end when Vishnu (the god having Sharnga in his hand) will rise from his serpent-bed. Pass the remaining four months without grudging (having shut thy eyes.) Afterwards we shall enjoy our various desires multiplied in separation in the nights having full-grown autumnal moon-light.
- (48). Moreover he said:—"Formerly (once) having gone to sleep in the bed throwing the arms round my neck, on account of some indescribable reason thou wokest up (started up) crying loudly, and thou smilingly toldst me when I asked thee repeatedly, Oh thou cheat, I saw thee in my dream pleasing (propitiating) some (other) woman."

(49.) On receiving this token of recognition, knowing me to be faring well, Oh thou with tremulous eyes, do not entertain any doubt in respect of me through (public) scandal. They say that affections die away in separation, which is something (that is not to be minded.) But in the absence of enjoyment, they with their taste for the longed—for object accumulated turn out into a heap of affection.

(50.) Having thus cheered up thy friend engrossed, in deep sorrow by this first separation and quickly returned from the mountain with its summits torn up by the bull of the three eyed god, thou shouldst cheer up also my life loose like the morning Kunda flower by her words, consisting of her well-fare sent along withsome token of recognition.

(51.) Oh thou good one, did you undertake this business of me, thy friend? I do not think that thy gravity is the result of (results from) thy refusal. Being solicited (requested) thou, though silent, givest water to chatakas. For the reply of the good is the very execution of the desired object of the supplicant.

(52.) Having done this favour to me who am making a just request either through friendship, or because I am lovelorn (helpless) or through the desire of being compassionate to me, Oh thou water giver (cloud), being possessed of beauty on account of rainy season, thou

mayest roam over whatever countries thou liket. May not thus there be separation to thee from the lightning even for a moment.

- (a.) Having quickly come from that mountain to Alaka to tell the news, and having recognised the abode of Yaksha void of splendour from the signs learnt, that cloud having his form at his will, told all that, sweet on account of (its being full of) love which was told by Yaksha with great effort, to his wife.
- (b.) That best of clouds ever ready to do good to others, gave that tidings, in divine (charming) words in order to support the life of the wife of Yaksha. She too having received that tidings of her husband became delighted at heart. Whose request to the best does not yield its desired fruit ?
- (c.) The Lord of Wealth also having heard that tidings given by the cloud with his heart melted with pity and his anger subsided, bringing the curse to a close, and uniting this couple free from sorrow and delighted at heart made it ever enjoy its desired enjoyment in constant happiness.

NOTES

Verse 1. जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामपादानत्वम् t—Words indicative of abhorrence, cessation and carelessness govern the ablative hence स्वाधिकारान्प्रमत्तः u यक्ष, a species of demigods. There are ten species of demigods e.g. विद्याधर, अप्सरस्, यक्ष, रक्षस्, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, भूत. छायातरवः—छायाप्रधानाः तरवः i. e. नम्रे trees. रामगिरि is identical with चित्रकूट. The residence of यक्ष in various hermitages shows the mad state of his mind. It is supposed that the poet at the time of composing this had in his mind the message sent by Rama with Maruti to Sita. Compare उत्तरमेघ 37 इत्याख्यातेपवनतनयं दैथिल्यं &c, The metre throughout the poem is मन्दाक्रान्ता Def. मन्दाक्रान्तांशुधिरसनगैर्मेभिर्नैतौ गृह्यम्. Sch. G. म, म, न, त, त, ग, ग. (4-6-7). The जंगार here is विप्रलम्भ as opposed to संभोग. विप्रलम्भ—sentiment of love in separation ; संभोग—that in union. विप्रलम्भ sentiment is of five sorts, viz. अभिलाषविरहेऽप्यप्रवासंशाषहेतुकाः.

Verse 2. कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ—कनकवलयं तस्य भ्रंशेन रिक्तः प्रकोष्ठः यस्य सः, comp. Sankuntal III. 10. मणिवन्धाः कनकवलयं त्वस्तं त्वस्तं मया प्रतिसार्यते also VI. 6. कतिचिन्मासान् i. e. eight months. He had passed eight months of the curse and the remaining four were to be passed. comp. उत्तरमेघ 52 क्षेपान्मासांश्चतुरांगमय &c. आश्रितसानुः—आश्रितः सानुः येन. वप्रक्रीडा—वप्र—bank or mound of any kind and क्रीडा—playful butting. The playful butting against the bank ; comp.

Rugh. 44. वप्रक्रियामृदवतस्तटेपुङ्गवन् &c. परिणत- (elephants) engaged in (obliquely striking); comp. Sisupal 4-22 परिणतदिक्रिणस्तटीविभक्ति. Some commentators propose प्रथम-last for प्रथम on the ground that there is in the beginning of the following verse ग्रन्थासन्ने नभसि-श्रावण being very close; but it is better to take ग्रन्थासन्ने to connect the two months आषाढ and श्रावण which are in close connection with one another rather than connect the last day of आषाढ with the first day of the month श्रावण. For the rainy season generally sets in in the beginning of आषाढ, and यक्ष would be naturally longing to sustain the life of his wife by the happy news of his well doing before the actual calamity has befallen. For in rainy season the separation from their beloved is quite unbearable to lovers and it is for this reason that persons take to travelling after the close of rainy season and generally return to their happy homes before the beginning of the monsoon, unless detained by unavoidable circumstances. The commentators also assume the absence of the appearance of the cloud till that later period which also seems improbable. They moreover think that यक्ष who was in a mad condition of mind would not be in such a position as to think of the remedy before hand. On that supposition it would even be folly to suppose that he would think of sending the message at all, and consequently there will be no occasion for the poem. So this argument which strikes at the very root is not acceptable, They also argue, how is it then that

the curse would end on the 10th of कार्तिक, because यक्ष in the concluding part says :—शापान्तो मेभुजगशवानादुत्थिते शार्ङ्गपाणानिन्यादि, 'that the curse would end on the 10th of कार्तिक,' for, that is the time of Vishnu's getting up from his serpent bed ; that is there would be an excess of 10 days from the beginning of आषाढ to the 10th of कार्तिक. But taking प्रथम—last days of आषाढ also we have a deficit of 20 days, so that an excess of 10 days is better than a deficit of 20 days. Thus the second argument also falls to the ground. Therefore we think the reading प्रथम is better on the whole.

Verse 3. राजराज-कुबेर. अन्तर्वास्य-धीरोदात्तत्वात्, on account of his being the hero of the poem who should according to the rules of Indian dramaturgy possess brave and noble qualities. सुखिनः persons in union with their beloved. अन्यथा वृत्तिमवति—gets troubled. कम्प्रास्त्रेषप्रणयिनि—one longing for the embrace. दूरसंस्थे-दूरे संस्थापयस्य—remaining afar off. The second part is अर्थान्तरन्यासात्-कार which is thus defined ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासोवस्तु प्रस्तुत्य किंचन तत् साधनसमर्थस्यन्यासोऽर्थोऽन्यस्य वस्तुनः i. e. that अलंकार is called अर्थान्तरन्यास in which a general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular statement to support a general proposition. This poem is rich in this figure. For the effect of rain cloud, the peacock, Kadamba, thunder and plantain flowers on lovers separated from their beloved cf. Rughu 13-26-27-29 with this and Verse 4.

Verse 4. दयिताजीवितालम्बनार्थी—desirous to support the life of his beloved before the calamity resulting from
4

the sorrow of separation has befallen. It is supposed that rainy season is quite unbearable to lovers that are separated from each other. Hence to avoid that sorrow at least by the happy news of his well doing that the यक्ष is here so anxious to send the message जीमूतः-जीवनस्योदकस्य मूतः पटबंधः-a texture of water. स्वकुशलमयी-स्वकुशलप्रधाना-consisting chiefly of his well doing. कुटजकुसुमगिरिमल्लिका प्रीतिप्रमुखानि-प्रीतिपूर्वकणि-full of love. स्वागतं-सुष्ठु or शोभनमागतं स्वागतं-welcome. There is another reading प्रत्यासन्ने मनसि-when the mind was at rest i. e. after having composed the mind.

Verse 5. The formation of clouds is touched here with a little twist of poetical exaggeration. For the causes of their formation and rain fall, vide Appendix I. The poet here satisfies the doubt how यक्ष could entrust the business to an inanimate object that is fit to be entrusted to an animate object by giving the general truth; कामार्त्त/ etc-love-stricken men cannot naturally discriminate between animate and inanimate objects. कृ-कृ shows the difference between the importance of the message and the object selected to carry it, cf. Sakuntal, 2-15 क्वयंकुपरोक्षमन्मथो. सन्निपात-Miscellaneous collection. c.f. Kumar 1-3, एकोहिदोषोगुणसन्निपाते निमज्जति. Kirat 5. 36. नानारत्नव्योतिषांसन्निपातेः ओत्सुक्यात्-इष्टार्थोद्युक्त्वात्-on account of his being engrossed in accomplishing the desired object. गुह्यक-यक्ष. कामार्त्तचित्तनाभेतनेषु प्रकृतिरूपणा-युक्तायुक्तविवेकशून्या-do not know what is proper and what is improper. Here sending the message by a cloud is विषमालंकार which is thus defined विरुद्धकार्यद्वयोन्पात्तिर्यथाभर्थस्यैवार्थवत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकारतिस्त्रिधा ; it is

a figure of speech in which some unusual and incompatible relation between cause and effects, is described, last line is अर्थान्तरन्यास, vide note verse 3.

Verse 6. The last line is very instructive. कुक्काः and आनर्काः are the well known families of clouds. कामरूप shows his fitness to get admittance wherever he liked- दूरबधुः-दूरेषु यस्य सः The fourth line is अर्थान्तरन्यास Vide note verse 3. शीघ्रा-Unsuccessful cf. Raghu. 11-3, शीघ्रचित्तकलभस्य येष्टितं. The verse, from 6th to 11th both inclusive are meant a compliment to the cloud. Therefore they are called प्रियोलंकार, which is thus defined प्रेयः प्रियतराख्यम्.

Verse 7. संतप्तानां has double meaning:—of those who may be heated by the sun and of those who may be afflicted by separation.—आतपसिजानां प्रीषितानां वा,—you pacify those who are heated by the sun by pouring down rain, and those who are afflicted by separation by driving them to their homes. When the rainy season sets in, travellers think of returning to their homes प्रियायाः genitive for accusative,, संबन्धसामान्ये षष्ठी-genitive is used in the sense of general relationship. In the last two lines he tells him the place where he was to go. ते गन्तव्या-त्वया गन्तव्या, कन्यानां कर्तारि षष्ठी-genitive is used in the sense of an agent.

Verse 8. पवनपदवीम् आकाशं-sky. Cheering up the wives of travellers will be the concomitant result when you shall have set out to do business for me, पंथानं गच्छन्तीति पथिकाः. उद्गृहीतालकान्ता that they might see you properly. This shows their excessive yearning. It was the general custom among the high caste Hindoos that wives of

persons taken to travel did not tie their hair into braids, consequently they must be disorderly and when on account of the confidence that their husbands would return at the approach of rainy season, they thought of having a look at their benefactor (the cloud), they must do so by holding their hair up which were disorderly. सन्नद्ध—well-armed. For this idea cf. Vikram. 4-1 नवजलधरसन्नद्धोयम् &c. अन्योपि &c. means no one who is independent will neglect. अर्थान्तरन्यासः Vide note V. 3.

Verse 9. The poet here enumerates the prognostications that the cloud will meet with on his way while taking message to his wife. मंदमंदं also conveys the meaning of 'befitting the future result.' Some take संगंध to mean 'attached to.' We have two other readings for गर्भाधानक्षणापरिचयं viz. गर्भाधानसमपरिचय and गर्भाधानस्थिरपरिचयं meaning, whose contact is capable of producing conception and whose contact is sure to produce conception respectively. क्षण—happy time (of conception being produced). गर्भबलाकादधतः भ्रूयो-गान्नाकं निबद्धावलयः समन्तात्. It was a common belief that cranes formed themselves into lines at the appearance of clouds for they knew that their contact with them would produce conception. The favourableness of wind, the sound of Chataka, the sight of cranes are considered as happy omens.

Verse 10. अय्यापन्नो not dead on account of the hope of my return after the end of the curse. एकपत्नी-एकपतिर्यस्याः सा तां पतिव्रताम् chaste. भ्रातृजायां, By means of this word the Yaksha implies that the

cloud should see his wife without entertaining any doubt. बध्यते-अनेनेतिबंधनम्-tie. प्रणयि-
full of love. cf Sakuntal, 4. 15. गुर्वपिबिरहदुः-
खमाज्ञान-पःसाहयति.

Verse 11. उच्छर्लभ्रामवंध्यां-fertile on account of the appearance of mushrooms (उद्भूत-—produced), mushrooms sprung up by the timely appearance of the cloud foretell the richness of the future crops मानसोन्का-मानसे उन्का, longing for Manasa lake. It is a well-known belief that flamingoes leave Manasa lake in other seasons as the snow is injurious to them and return to it again when the rainy season sets in, when the waters of other places are turbid vide II. 13. पथि साधु पथियं-that which is wholesome in a journey. Viaticum cf. Vikram. 4. 15. पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यासि मानसंतत् । पथेयमुज्ज्वलिसं गृह्णायभूयः.

Verse 12. By using the adjectives प्रियसखं, तुंगं, रघुपतिव-
देरंकिं यक्ष wants to impress upon the mind of the cloud, the affection, greatness and purity of the mountain. Persons loving each other if met after a long time shed tears (of course, of joy) काले-here समागमकाले-at the time of meeting. The repetition कालिकाले implies the continuous action. मुष्णतो बाष्पमुष्णम्-The poet gives here practical twist to the causes of more rain on mountains. cf. Rngnu. 13. 29. आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्.

Verse 13. श्रोत्रपेयं-fit to be eagerly listened to ; by putting the word पेयं the poet implies the nectar-like excellence of the message. यत्र-On thy way. For खिन्नः खिन्नः and क्षीणः क्षीणः vide note verse 12 showing frequent exhaustion and

emaciation. Here the poet touches the theory of the formation of clouds and falling of rain. The waters of large reservoirs go into the sky in the form of vapour and form themselves into clouds and these clouds when they become sufficiently cold and heavy fall down again in the form of rain which operation takes place quickly when the clouds come in contact with mountains; which the poet represents as taking rest on account of exhaustion and of course by the fall of rain in consequence of the contact, the clouds become empty and the formation of new clouds by the process of evaporation the poet represents as taking in the water of clouds when emaciated (thus emptied) परिलघु very light for digestion, free from the injurious quality of being very hard for digestion. Waters agitated by the friction of stones become light and wholesome for drinking. उपभुज्य-Having taken in (for the purpose of keeping up thy strength.)

Verse 14. किंस्वित्-Expresses doubt. मुग्ध-conveys the idea of silliness accompanied with charm, silly because of the idea of wind's taking away the mountain entering into their mind. चकितचकितं in a startling manner also cf. मन्दमन्दं. सिद्धाङ्गनाभिः-सिद्धाः are a species of demigods. सरस-juicy, full of sentiment. निचुल a kind of reed and also the name of a poet and friend of Kalidasa. दिङ्मनाग, One of the eight elephants said to guard and preside over the eight cardinal points, and also the name of a poet said to be a contemporary of Kalidasa. अवलम्बान्

Violence or outrageous conduct towards a woman. cf. Vikram. V. अमुरावलेपात् also Rughu. 8. 35. पवनावलेपजंवाभम्. also Kumar. 15. 32, 42 Rughu. 5, 53. स्थूल-powerful and silly, Mallinatha suggests that another meaning also is here hinted at which gives historical information for fixing our poet's date. रसिको निचुलं नाम महाकविः कालिदासस्य सहाभ्यायः परागादितानां कालदासप्रबंधदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थानं तस्मात् स्थानान्निदोषत्वादुज्जतमुखः सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्नद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य प्राधान्यं हरति किञ्चिदिति हेतुना सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिर्गणनामिश्रदृष्टोन्साहः सन्खमुत्तंक्षेभवेति । स्वप्रबंधमात्मानं वाप्राति कर्त्तुं क्षमिरिति । संसर्गतिदोषगुणामवेतीति चेन्मृगयेन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुक्कलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिधुर्वेगादन्यतच्छूलैकानि मार्णान्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेन्याहुः ॥ Making thy face stainless here where there is the great pathetic poet Nichula, the friend and companion of Kalidasa, ready to refute the censures given by others to Kalidasa's compositions; refuting the faults found by Dingnagacharya of the Sarsvata sect accompanied by the motions of the hand, thy power (ability) being looked at by the great poets, male and female of the Sarasvata sect being afraid whether it would take away the superiority of Dingnagacharya, get pre-dominance. दिङ्नागानां in this sense may be supposed to have been put in the plural out of respect.

Verse 15. छाया-प्रभा, splendour. एतत्-He points out with his hand आखंडलस्य धनुः-The bow of Indra. The rain bow is supposed to be the bow of

Indra. गोविन्दस्य विष्णोः—The eighth incarnation of Vishnu is supposed to be that of a cow-herd. गोपालकृष्ण.

Verse 16. कृषिकर्म—The result of agriculture i. e. production of corn. भूविकारात्मिनोः Being simple women, they did not know the amorous plays of eyebrows which are common in town women. प्रीतिस्त्रियैः—They will cast loving looks, at their being fully aware that thou art the cause of giving them the means of subsistence. पीयमान—Being eagerly looked at. Those that have passed some days in villages must have good experience, how anxiously the arrival of rain is expected by the villagers. It is not the women but the whole village community that is so very expectant वधूजनैः—must be simply a poetical idiom. सीतांक्षुण्णसुरभिः—When the ploughs have been drawn through the field it gives out a beautiful smell which agriculturists must be well aware of. आह्वय—Having reached i.e. having showered down rain there. After the fields are ploughed rain is badly wanted; hence this request. लघुगति— with quickened pace on account of thy being light by the emptying of rain. एवं—due, direct.

Verse 17. आम्रकूटः—आम्राःकूटेषु यस्यसः On whose summits there are mango trees. आसार—Shower of rain. आसार.....प्रवृत्तं—to show the obliging nature of the clouds. क्षुदेऽपि &c.—अर्थान्तरायास Vide note verse 3. Even the mean fellows feel ashamed to turn ungrateful towards their benefactors, how much more will it be so in the case of noble persons? question of appeal. i.e. Noble

persons will never turn out ungrateful. The obligation conferred on the Amrakuta mountain is the quenching of the forest conflagration on the mountain by the shower of rain and he on his part will carry thee on his head to repay the obligation.

Verse 18. परिणत etc. About the month of अषाढ mango trees bear ripen fruit cf. II. 47. उपान्त-Skirts. स्निग्ध-etc.-women at the time of braiding the hair apply oil to it, and the braid consequently appears glossy by the oil. The comparison of the summit of the mountain to woman's breast is very appropriate here especially in the month of यक्ष, cf. Rughu. 4.51, स्तनाविवदिस्तस्याः शैलमलयदट्टिणे.

Verse 19. वनचराः-वनेचरन्तीति वनचराः, वनचर etc. indicates that thy eyes shall have some satisfaction when you are in the bowers enjoyed by-सुर्त- shows the anxiety of यक्ष's mind to communicate the message to his wife as soon as possible, therefore he is afraid of any longer delay, though he could not prevent him from taking rest after his long journey out of politeness. पाषाणविषमै- the regions through which a river flows are naturally very rugged by the wearing away of earth. विशीर्णा-shattered, from कृ; shattered into different streams on account of the roughness of the ground. For this reason water will not flow smoothly but would flow in various streams and consequently shall have the appearance of the decoration on the body of an elephant. रवा is another name for नर्मदा. विन्ध्य mountain in central India. cf. Vikram, 3,8 नद्याङ्गप्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः

Verse 20. वान्तवृष्टि-When thou shalt have ejected rain.
 प्रतिहतयं-shows that thou canst drink i
 without any difficulty as its course, being
 obstructed by the avenues of rose apple trees
 will be slow. अन्तसार-passessing inward
 strength, here possessing water in thee ; as a
 person possessing inward essence i. e. vigour
 cannot be easily overpowered so, thou who
 shalt have water in thee, canst not be blown
 over by the wind i. e. the wind cannot scatter
 thee away when thou shalt be heavy
 with water, otherwise he can very easily do
 so, vide App. I Fourth line is अथन्तरन्यास. रिक्त-
 empty, possessing no essence.

Verse 21. हरित कपिशं-हरितं च कपिशं Original colour of
 Kadamb, is green and that of the fibres gray
 so that it was a mixture of these two colours
 to the sight. अनुकन्दम्-कन्दं अन्तर्भवत्कन्दम्,
 अन्तर्भाव compound. For जम्बा, there is also
 another reading दम्बा, then it goes with अरण्ये.
 In that case कन्दर्प would also be an object of
 दृष्टि. कन्दर्पश्च दृष्टुं and दम्बारण्यंश्च विकसुरभिं &c. If we
 take दम्बा with अरण्ये then it gives the reason
 why the smell of the earth is more fragrant,
 when the ground is burnt which in Marathi
 is called तखाळवणे it gives a sort of pleasant
 smell. If we take the reading जम्बा, then in
 that case the reason for the smell being more
 agreeable would be the falling of rain. When
 the ground is wet with the fresh fall of rain,
 then also it gives out a pleasant smell. शरंग
 also means an elephant or a deer but it seems
 more suitable here to take it to mean a deer

तेमार्गं सूचयिष्यन्ति-Will indicate the path to be traversed by thee. Wherever these effects such as appearance of Kadamba and plantain buds, the issuing out of the smell from the earth will be seen, they will be signs for thee to traverse that country.

Verse a. अम्: here means rain water, अमोर्विद् etc.-Chatakas are a species of birds that are commonly believed to drink rain-water. They will never touch the water fallen on the ground, consequently they are always expectant of rain and when the rain falls, they take in the drops before they touch the ground; therefore they are very skilful in taking in water by their usual practice. श्रेणीभूताः-cranes generally move together in a line. परिगणनया निर्दिशन्तः-pointing to as one, two and three. सौक्यं दानि मियसह &c. The embraces will be eager and given in a frightened condition because when the wives would hear thy thunder, they would be frightened and would be eager to cling close to their husbands for support सिद्धः-a semi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural faculties called Siddhis. त्वं मानयिष्यन्ति-will respect thee, because they will consider their spontaneous embraces due to thee. For but for your thundering they would not have got these spontaneous embraces.

Verse 22, मत् प्रियार्थं-may either mean for my good or for the sake of my wife according to the dissolution the compound, पर्वते पर्वते on every mountain for repetition vide note Verse B,

कालः प्रसुप्तदयानि—The cloud has great affinity for mountains, consequently यत् naturally expects delay on every mountain from him. Still he requests him to proceed rather quickly being very anxious for his wife प्रसुप्ततः—Lit. To rise from the seat as a mark of respect to greet or welcome a guest. Rughu. 2. 20 where प्रसुप्ततः is similarly used प्रसुप्तता पाथिवधर्मपत्न्या. केकास्वागतीकृत्यः—Having received the making of their notes as the welcome speech. कथमपि—Though thou wilt not be willing to proceed still thou shouldst anyhow try to do so.

Verse 23. This verse is descriptive. It gives the description of a particular country named Dashran at the approach of rainy season. आकृतप्रामैव्या—The trees in the vicinity of a town are always alive with such birds as crows, sparrows and others, who are accustomed to eat domestic oblations, generally throughout the year but especially they appear so in rainy season when these birds also require some sheltered place to live in. चित्याया इमानि चैत्यानि—belonging to the grove. परिणत etc—The rose-apple-fruit generally ripens at the commencement of rainy season, In rendering अन्त by beautiful I have followed mallinath, but we might also take the ordinary meaning of अन्त—border or skirt then the meaning would be, the skirts of rose apple forests will be dark-blue on account of the ripening of the fruit. The rose-apple-forest must of course form part of Dasharna country. कतिपय etc. The geese must be making their sojourn there during the rainy season.

Verse 24. लङ्घन-Name. राजधानी-धीयन्तेऽस्यामिति धानी, राक्षं धानी राजधानी-capital. सभ्रूमंगम्-having a frown on it. The face of a woman when she frowns is more lovely than it is ordinarily. तिरोपान्त-स्तनितमुभगं-Thy drinking water on the margin of the bank accompanied by thundering will be a pleasing sight. The act of drinking and thundering will go on simultaneously. The poet also implies a gentle love talk between the couple while the lover is kissing the lower lip of his beloved.

Verse 25. पुलकितमिव-पुलकाभस्यजाताः पुलकितमिव सऽज्ञातपुलकं-with the hair on his body standing erect through joy, cf. Gitagovind 1 चारु चुचुर्च नितंबवती दयितं पुलकैरनुकूलैः. अधिवर्ते-वत् with उप, अनु, अधि and आ governs accusative, cf. uttaram. 3, 8 यानिप्रितासहचरश्चिरमभ्युवासम् also Rughu. 5.63 बाल्यान्पराविन दशामदनीभ्युवास. पण्यस्त्री-पण्याःकियाःस्त्रियोवेद्याः women that could be bought, harlots, cf. Bhartra. 1.90 पण्यस्त्रीषुविवेककल्पलतिका शस्त्रीषु रङ्ग्येतकः Young men in the prime of youth used to resort to these mountain caves in the vicinity of that town for the purpose of free enjoyment with harlots for fear of their elders. The perfumes used by them remained adhered to the stones in the caves and indicated to passers by their enjoyment by the scent.

Verse 26. जातानि-स्वयंरुढानि; अहन्निमाप्स्यति-grown wantonly; सिञ्चन्-wetting. The object that is wetted is put in the accusative as अवाकिरन्वयोबुद्धास्तंलज्जैः पौरयेषित इत्यादि. पुष्पलावी मुखानि-पुष्पागिलुनन्तीति पुष्पलाव्यस्तासां मुखानि. छाया &c. here means either shade or splendour. This implies that at the sight of a lubi-

dinous man, the faces of lustful women acquire loveliness. क्षणपरिचितः—means being commingled with them only for a short time (not long) on account of the important business thou hast to execute.

Verse 27. विदिशा is the present Beitsa which is the eastern part of Malva, and Ujjaini to the west of विदिशा consequently to one going northwards to Vidisa the way from Ujjaini would be rather a circuitous one. Ujjaini which is near Indore was the ancient seat of learning, civilisation, prosperity and grandeur of India. सौधोत्सगमनयविमुखः—Do not go without showing thy usual regard for the terrace of mansions i.e. without visiting &c. वंचितोऽसि—Then thy existence would be useless i. e. by seeing those eyes thou must as a matter of necessity, be diverted ; our poet appears very fond of Ujjayini, Shipra, Mahakala and its surroundings. He describes these very vividly in verses, 31, 32, 38 ; 39, 35, 36 and in Rughu, 6. 32. 34.

Verse 28. The river is here compared to a young woman ; now as a woman has a girdle jingling at every moment, with golden beads hanging from it so here the very line of birds moving along the banks serves the purpose of a girdle and their noise corresponds to the jingling sound of the girdle. A woman's gait is slow, and graceful so also is here described the flow of the river ; and whirlpool serves the purpose of a naval. स्तनित—noisy. निर्विन्ध्यायाः—निष्क्रान्ताविध्यानिर्विन्ध्याः—The name of a river having its source from Vindhya mountain सनिवय-

Having come in contact with. रसाम्यन्तर-रसो जलं
मभ्यन्तरस्य अन्यत्र रसनं गुणरेणाम्यन्तरो व्याप्तः Be one
having water within thee i. e. take in its
water; secondly as a lover, experience amo-
rous sports with her. The fourth line removes
the cloud's doubt, how he should enjoy her
without a request from her. स्त्रीणां etc. the
first expression of request in the case of wo-
men to begin enjoyment is by amorous move-
ments of the limbs and not by actual words.
i. e. they give their consent by signs rather
than by words. so that thou wilt have her
permission not by words but by signs. This
line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. In this
case the amorous plays consist in displaying of
the naval etc.

Verse 29. वेणीभूतप्रतनुसालि-अवेणीवेणीभूतं प्रतनुसालिं यस्याः सा,
The braid of a woman is also hinted at here.
वेणी also means small continuous flow-with its
waters flowing in a small and continuous
current cf. Rughu 6.43. जलवेणिर्ममार्तिं यदि प्रक्षितु
मस्तिसमः. अतीतस्य-gone there after a long time,
as thy visit shall be once every year in rainy
season. There is also a hidden meaning of
a person away from home for a long time.
सिन्धु fem a river generally सिन्धु mas-नद i. e. a
large river पाण्डु-छाया-on account of the falling
of the dry leaves it shall have acquired pale
white colour. In the case of a woman, pale
ness caused from the separation from the lover
शुभ-Fortunate in having a woman who would
pine away by the separation from her lover
but would not stain his and her name by

taking to a wrong path. सौभाग्यं तस्य प्रयति—displaying good luck by her emaciated condition. Her emaciated state would clearly show thee that she was true to thee consequently thou must consider thyself lucky. काश्यप etc. Thy cheering her up and encouraging her will be the means for her recovering her former sound state as by giving love to her. In the case of the river by giving (pouring down) water (रसमावर्ष्य). The facts mentioned here are equally applicable to a love-stricken woman as well as to the river. यक्ष first asked to drink in its रस water, (love in the case of a woman) and now tells it to feed it by giving water. Lovers also after long separation first enjoy the love of their beloved being thirsty as it were and then by cheering words try to remove the uneasiness caused by separation. Leanness is one of the several signs of love-stricken conditions. They are नयनप्रीतिप्रथमा चित्तासंगस्ततोऽथसंकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादोमूर्च्छाप्रतिरिच्येताः स्मरदशाः ॥ Some take तामतीतस्य for सायतीतस्य—which means having crossed it (Nirwindya) thou wilt come across.

Verse 30. कोविदाः—विदन्तीतिविदाः इगुपदलक्षण क ओकसंविद्यस्यानस्य, ओकरो लुप्तः । उदयन was another name of वत्सराज, a famous prince of the lunar race king of Kausambi, who is reported to have carried off वासवदत्ता daughter of Pradyota, king of Ujjayini. He is the hero of the play called Ratnawali and his life is the subject of several other compositions. पूर्वोद्दिष्टां mentioned before; see verse 28 सौघीसंगप्रणय

etc. श्रीविशालां-श्रियांविशालां-rich in prosperity. सु-
 रितफलैस्वर्लीभूते-Reward of good course of life being
 too little to enjoy the heaven. i. e. persons who
 have passed virtuous life are supposed to be
 entitled to enjoy heaven for a period varying
 with their virtuous deeds and when this whole
 stock is exhausted, they are again supposed to
 be thrown down on the earth. शेषैःसुहृतेः-By the
 remnant of their virtuous deeds. For the
 description of a city as a colony of heaven cf. R.
 15. 29 स्वर्गाभिष्यन्दनमनं रुन्निवोपनिवेशिता. Also Kumar
 6,37 in the same words as स्वर्गाभि &c. applied to
 भलका there यक्ष supposes these men to be thrown
 down on the earth again before the whole stock
 of their merit was exhausted and consequently
 having a right to enjoy heaven for some
 period more, they as it were, brought down a
 piece of heaven on the earth for their sake, and
 that was this town Ujjayini consequently it
 must be surpassing all the towns on the earth.
 For Ujjayini vide note verse 28. कान्तिमत्-कान्तिरस्या
 असतीति possessing splendour. विशाल is another
 name of Ujjayini. For the similar description
 of Ujjayini, Shipra, and Mahakala. cf. Rugu.
 6.32,34. एक-Matchless.

Verse 31. In this and the following four verses the poet
 gives the description of Ujjayini. दीर्घाकुर्वन् etc.
 All these adjectives are applicable to the breeze
 as well as to a lover. दीर्घाकुर्वन् etc. in the case of
 a lover means causing the domestic birds by
 his fondling words to continue their sweet, in-
 distinct and lusty warbling for a long time.
 स्फुटित etc.-His person perfumed by the full blown

lotuses crushed under their body. अंगानुकूल- agreeable to the limbs. In the case of a lover shampooing the body after close embrace. भवभूति has also said the same. अशिथिलयरिरं भैरवसंवाहनानि This poet has also elsewhere said, cf. 11.33 संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम् cf. also sakuntal 3.18. अङ्गैः निधायकरभोरुथासुखंतेसंवाहयामि चरणानुत पद्यताम्रौ. सिप्रा-Name of a river which issues from the Sipra lake and on the bank of which stands Ujjayini. There is some propriety in using this word as it conveys an idea of coolness. प्रार्थनाचाटुकार-प्रार्थनासुचाटुकारोतीतिचाटुकारः The object of using fond words is to make women forget of the previous languor and consent to the request of their lovers, cf. Rughu 6.14 प्रियः प्रियाया : प्रकरोति चाटुस्.

Verse b. प्रसारितान् is applicable to all the nouns हारान् शंखशुक्तीः, मरकतमणीन् and गङ्गान् with a change in the form according to the requirements. तरलगुटिकान्-तरल the central gem of a necklace, and गुटिका-a round ball, i. e. a round jewel in the middle. इयाम् means both dark and green. It is better to take it here to mean green. उन्मयस्वप्ररोहान्-shooting forth its rays. तौयमान्नावशेषाः etc-one might imagine that the oceans have only water remaining in them as all jewels in them have been taken out of them and brought in the city of Ujjayini.

Verse c. For the first line vide note verse 31. किञ्च It is reported. अभिज्ञ-vide note verse 32. कौविदज्ञानवृद्धान् -This is भाविकालंकार-which is thus defined, अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते ॥ अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविक्

तदुदाहृतम् ॥ प्रत्यक्षाश्च यद्वाचाः कियन्ते भाविनः । तद्भाषिकं ॥
i. e. it is a figure of speech which consists in describing the past or future so vividly that it appears to be actually present.

Verse d. वाहाः-वहन्तीतिवाहाः-horses. The poet means that the horses here were equal to those of the sun both in colour and speed. The horses of the sun's chariot are supposed to be grey. प्रवेदाद्दृष्टि-
मन्तः-There is a constant flow of rut from the temples of elephants in a mad state अग्रंनयन्तीत्यग्रण्यः.
-Those that lead the van. प्रतिदशमुखं standing face to face of Dashamukha. प्रति, अभि govern the accusative. दशमुखः-Ten-faced-one, another name of Ravana king of Lanka, killed by Rama the eighth incarnation of Vishnu. चन्द्रहासवर्णाङ्गैः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः-Chandruhasa was the name of Ravana's sword. Those warriors despised putting ornaments considering wounds received in a battle-field to be best ornaments of warriors and as they had received wounds from the weapon of so famous a warrior as Ravana, they were justly proud of them. This is also भाविकालंकारं vide note verse c.

Verso 32. केशसंस्कारभूषाः-संस्काराणां भूषाः संस्कारभूषाः संस्कार is equal to संस्कारद्रव्यं-dressing articles such as ointment and others applied at the time of decoration. cf. Sakuntala 7. 3. यनेष्टुष्टमसंस्कारपाटलेष्टुष्टमुष्टम् also. स्वभावमुदरंस्तु संस्कारनापिबले. बंधुप्रीति-बंधौ प्रीतिः-Love for thee whom they regard as relative cf. verso 49. बन्धुप्रीत्यासमरविमुखौ.&c. पादरागः-लज्जारसः-reddye applied to the foot. In India women generally apply red-dye to the palm of their foot and

while they walk before it is dried, foot-prints are impressed on the floor, लक्ष्मी: is equal to general prosperity as well as splendour.

Verse 33. भर्तुःकण्डच्छविरिति-This alludes to the drinking of poison by S'iva and when the ocean was churned by the gods and demons, fourteen articles are said to have been churned from it, out of which poison was one. Its horrible effects were seen just after its appearance on the earth and every one became afraid of it. This God was requested by other gods and he is said to have drunk it. Since that time his throat acquired dark-blue colour and he is called Nilakantha. It is said that to cool down the effect of this poison he has ever since placed the moon and the Ganges over his head. गणैः-There were several species of demi-gods in attendance of S'iva. They were under special superintendence of Ganes'a who is in consequence called गणपति compare गणनांवा गणपतिं हवामहे कवि कवीनाम् &c. सादरवीक्ष्यमाणः. They would naturally have curiosity to look at thee who shalt have the colour of their master's throat, आदर may mean the mingled feelings of curiosity and respect. त्रिभुवनगुरुः-त्रयाणांभुवनानांसमाहारःत्रिभुवनं तस्य गुरुःस्वामी-master of heaven, earth and hell. चण्डी is another name of पार्वती the wife of शंकरः, This name she must probably have got when she assumed the fierce form to kill the demon महिषासुर for चणु means fierce. धाम-महाकाल. This was regarded as the most sacred place on earth as giving not only salvation but also any worldly desire by visiting it as आकाशे तारके लिंगे पातालं हाटकेश्वरं

मर्यलेके महाकालं दृष्ट्वा कामतिमाप्नुयात् The poet's attachment for महाकाल appears very strong as the description given in 34, 35, 36 is a very striking one गन्धन-याः—The poet has mentioned क्षिप्रा in verse 32 and here he makes mention of गंधवती, but there are not two rivers in the vicinity of Ujjayini. So these two must be the same. तीयक्रीडा or जलक्रीडा was it appears prevalent in ancient times among royal and other wealthy families as this and other poets make frequent mention of it every now and then. It must have consisted of going into waters of rivers, lakes etc. with lovers and throwing waters on each other; at this time they must be applying perfumes to the body. तिक्त—bitter as well as fragrant ; here it must be taken in the latter sense.

Verse 34. अन्यस्मिन् काले—At any other time than evening. ते स्थातव्यं for ते instead of त्वया vide note verse 4. नयनविषयमन्येति—अस्तंगच्छति sets. पटहतांशु—serving the purpose of a drum. शूलिन्—possessor of शूल—a sharp-pointed weapon, the insignia of Siva. आमंद्स्—आ prefixed to adjectives and sometimes to nouns has a diminutive sense, as आपांडुर, आकर. गर्जितानामविकलं फलं लभ्यसे—Thou wilt have occasion to turn thy thundering to a good use, as being useful at Siva's worship. Verse 35. पादन्यास etc.—stepping of the foot at the time of dancing at evening-worship. There is yet in vogue the custom of concubine's dancing at the evening worship of Siva in some famous temples of Shiva. All festival occasions are accompanied by this sort of dancing रत्नछाया etc.—The luster of the jewels worn on these women's

hands, will enter the cavities of the handle which in consequence will appear as if set with the lustre. चामरैः श्रान्तहस्ता-one of these women's duties is to fan the God by chauries, consequently their hands will be tired by fanning. Mallinatha takes it to mean, tired on account of holding chauries in hand at the time of dancing; this being one of the varieties of dancing. देशिक dance, which is thus defined खड्गकन्दुकवस्त्रादि-
 देशिकाचारमस्त्रजः । वीणां च धृत्वा यन्मूर्त्युन्त्यंतदेशिकं भवेदिति ॥
 When concubines hold any of these things in hands at the time of dancing, it is called देशिक dance. नखपदमुखात्-Nail marks received from their paramours. The rain-drops shall produce cooling effect on these marks and consequently will be agreeable. कटाक्षानामोक्ष्यन्ते-will cast side-long glances to return the obligation they receive from thee. The glance from women is a sort of blessing that shall be the return for thy favour of pouring water-drops on their wounds. Here यस्तु also implies that the cloud might immediately obtain the fruit of visiting that holy place in the shape of women's glances and that he shall not have to wait for it till next life or any future period.

Verses 36. पश्चात्-After the evening worship. नृत्यारम्भे-नृत्य-
 ताण्डवनृत्य-a kind of dance which S'iva himself is supposed to make in the evening after the evening worship. सान्ध्यम्-सान्ध्यायां भव्यं सान्ध्यम्-pertain-
 ing to the evening. उच्चैर्भुजतत्त्वनमं उल्लेनाभिलीनः-
 fitting the circle of his arm which resembled the forest lofty trees. For this comp. गजसुरमर्द-
 नान्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमाद्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत्ताण्डवम्

चकारेति प्रसिद्धिः । i. e. after killing गजासुर S'iva taking his hide wet with blood in the circle of his arms made the ताम्रव dance. आर्द्रनागाजिनेच्छाम्- The hide of the नागासुर wet, of course with blood हर पशुपतेः &c.-Remove his longing &c. by being a substitute in its place. शान्तीदेग- Her fears subsided on account of thy taking the place of the hide of the elephant. This shows that Parvati must have been looking with terror upon the hide of the elephant and consequently when that fear of hers would be removed she would look at the devotion with a steady-eye. भक्ति-Devotion, love for the respected. भवानी wife of भव (S'iva) इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमुडहिमारण्ययवयवन्मातुल्यार्याणामानुगागमःस्यात्डीक्ष. These words take आनी to form their fem.

Verse 37. योषित्-अभिसारिका-a woman who either goes to meet her lover or keeps an appointment made by him. सूचिभेद्य- To be pierced by a needle, hence thick, pitchy. आलेक-sight, cf. Verse 3. also. Sakuntal. 1. 9. यदालेकेतुक्ष्मं &c. निकष- line on the test stone, स्निग्ध-lustre. तौयसगस्ति- निमुखर-तौय-सर्गस्तनित-may be dissolved in either way, either as दृढ or सप्तमीतन्पुरुष as तौयो-सर्गश्चस्तनितं च, तौयो-सर्गस्तनिते or तौयो-सर्गस्तनितं-but the former way of dissolving it is better as each separately is undesirable. The only objection to dissolve it as दृढ is that the members of दृढ must be so arranged as to have the words having few vowels first. But that rule not being very strictly observed, as we have लक्षणहेतू as दृढ with less vowels in the second member. It is better

to take in the first way. विह्वलः may be taken as स्वभावभीताः—Naturally timid.

Verse 38. सुप्रपारावतायास्—shows freedom from disturbance. यक्ष means to say that the cloud shall have undisturbed rest there on account of the calm and quiet state of the place. cf. Vikram. 3. 2. धूमैः संदिग्धपारावतावडभयः also Malavi. 2. 13. वल्गुभिरिचयद्दे-विपारावतानिसौधानि. विलसन has double meaning, 'Flashing or sporting,' as applied to विद्युत् it means flashing and as applied to बह्वय it means sporting. "On account of the long sporting (in the shape of flashing) with thee her husband" दृष्टे सूर्ये Loc. absolute. मन्दायन्ते &c. अर्थान्तन्यास Vide note Verse 3. मंदायन्ते—Denominative from मंद. अयुपेतार्थकम्—कर्म here means execution and अर्थ—business.

Verse 39. खंडिता—A woman crossed in love. One of the 8 principal heroines of Hindu dramas cf. note on योषित Verse 37. She is thus defined, पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभीगचिन्हितः । सा खंडितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥ That woman disturbed by jealousy who is followed by husband with marks of having enjoyed another women is called खंडिता शांतिनेतस्य—is to be dried. These women on account of their husband's disregard for them shall have passed the night in shedding tears and those tears shall have to be dried by their husbands in the morning. प्रालिप्योर्लं etc.—नलिनी is considered the wife of the sun, she too on account of her husband's absence at night shall be crossed in love and shall be shedding tears in the form of dew which shall have to be dried by her hus-

band, the sun with his hand (rays). कर has a double meaning 'hand and rays'. त्वयि, कररुधि Loc. abs. When thou wilt obstruct (come in the way of his hands (rays) अनल्पाम्यसूयः स्यात्-Will not be a little angry i.e. on account of thy coming in the way of his love c.f. Rughu. 6.74 शुक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः also. Rughu 7.2 रूषुवेक्षेसुचसाभ्यसूया and 9, 64, Kumar 3.

Verse 40. गंभीरा by this the noble heroine is indirectly alluded to. प्रसन्ने qualifies both चेतसि and पयासि in the case of former it means pure on account of being free from sinful thoughts and in the case of the latter clear, i. e. free from turbid matter. c. f. M. 3.9, गंगां शरन्नयति सिधुपति प्रसन्ना. also Kumar 7.74 प्रसन्नचेतः सलिलः सिधोऽभून्. and sakuntala 5-21. कूलं कवेवसिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटं च. जायान्मावि etc. Though thou wilt not personally enter still thy reflected body will necessarily do as both being transparent. मोधीकर्तुं -And as entering its water is to be a matter of necessity to thee, thou wilt not disappoint her by thy indifference.

Verse 41. The river here being compared to a woman, on the point of having sexual intercourse with her husband, every epithet is applicable to both the river and the woman. लम्बमानस्य in the case of the cloud, 'hanging down' for taking in water ; in the case of a lover, (sleeping) resting on the hip of his beloved. The fourth line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. कोविजहासुसमर्थः-Question of appeal. The answer being 'no one etc'.

Verse 42, It is a well-known fact that the earth smells as well as exhales a sort of good smell just after the first fall of rain when it is quite dry by the sun. स्नोतस् is used in a peculiar sense of 'nose' here स्नोतोरध्र-*Nostrils*. देवपुष्पगिरि-a mode of expression peculiar to the author. To गिरि having for its first syllable देव i. e. to देवगिरि mountain उदुंबर-A kind of fig tree whose leaves and sticks are mostly used for religious purposes. नीचैर्वा-*स्यति*-will gently fan thee.

Verse 43. रक्तन्द, he was also called Kartikeya by his being reared by six Krittikas. He is the Mars, or the god of war of the Indian mythology. He is the son of Siva, (but born without the direct intervention of a woman). Most of his epithets have reference to the circumstance of his birth. Siva cast his seed into Agni who had gone to the god in the form of a dove while he was enjoying Parvati's company. He being unable to bear it cast it into the Ganges. It was then transferred to six Krittikas, when they went to bathe in the Ganges. Each of whom therefore conceived and brought forth a son. But these six sons were then mysteriously combined into one of extraordinary form with six heads, twelve hands and eyes. According to some the seed was thrown into the thicket of reeds hence his names Sharavanabhava, Sharajanman." He is said to have pierced the Krauncha mountain, hence his name Kraunchadarana. He was the commander of the army of gods in their war with Taraka, a powerful demon whom he vanquished and slew, hence his name Senani, Tarakajit, He

is represented as riding a peacock. After killing the demon he is supposed to have fixed his abode on Devagiri at the request of gods for his birth compare *Rughu* 2.75, *सुरसरिदिवतेजो-बन्धिनिष्ठगूढमिशम्* also *Kumar* 9. 13, 14 प्रसधचेता मदनान्तकारः सतारकारंजयिनोभवाय ॥ शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय, व्यचिन्तयचेतसि भागि किञ्चित् ॥ युगान्तकालाग्निमिवाविषसं, परिच्युतं मन्मथरङ्गमङ्गात् ॥ रतान्तरेतःसहिरण्यंरतस्यथोर्ध्वरेता-स्तदमोषमधात् ॥ नियतवसति-नियता वसतिर्यस्य ॥ पुष्पमेयी-कृतात्मा-changing thy watery form to that of flowery one in consequence of thy power to assume any form at will, vide verse C. वासवीनां वासवस्येयम् वासवी pertaining to वासव (another name of Indra) because Indra is the lord of the army of gods, he being the ruler of heavens. अग्रादिय-अतिक्रान्तमादित्यं-surpassing the sun. रत्नाहेतोः etc, these two lines will be clearly understood from the note above on *Skanda* c.f. *Rughu*. 7.1, स्कन्देनयुक्तांसाक्षाद्वैवसेनाभिय. The army of Inddra was to be protected from the violence of the demon Taraka, and with this object Siva put this semen virile into the mouth of the fire-god.

Verse 41. इयानिलैर्खावलि-having various colours in circular forms. cf. *vikram* 4.4 विद्युल्लेखाकनकचिरं etc. कुवलयदलप्रापि may be an adverb, or an adjective qualifying कर्णे. In the former case it would mean कुवलयदलंतप्रापियथातथा-wears on the ear so as to make it in union with lotus-leaf; i. e. wears it with lotus-leaf. In the latter case it would mean कुवलयदलहे wears on the ear fit for (or accustomed to) a lotus leaf. i. e. wears feathers on the ear instead of a lotus leaf. There is another reading कुवलयदलक्षेपि which means १

the ear disregarding the lotus leaf which would be better taking her parental fondness into consideration. हरशिरश्चंद्रिका-Siva always bears the crescent moon on his head to allay the afflicting pain caused by his taking into his stomach the deadly poison (कालकूट) when it came along with wonderful things from the sea when it was churned by the gods and demons. पावकः vide note on रक्तं verse 43. अद्रिग्रहण-by its echo from the mountain. (ग्रहण-echo).

Verse 45. शरवणभव-born in the thicket of reeds. For Skanda's birth vide note verse 43. वन when compounded with the words प्र, निः, अन्तः, शर, इक्षु, ब्रह्म, आम्र, कार्पूर्य, खदिर, पीयूषा becomes वण-विण् लute-player. विणिभिः etc.-The Shidhas will be away from thy path for fear of their lutes being spoiled by the drops of rain. उल्लंघिताभ्या- Having gone a little further. सुरभितनया-(सुरभि is the name of a fabulous celestial cow supposed to yield desired object,) its daughter-cow in general. आलम्-Killing especially at the time of sacrifice. स्त्रोतामूर्त्या परिणता-Transformed into a stream, assuming the shape of a stream. cf. vikram. 4.28, नदीभविनेयं ध्रुवमसहनासापरिणता. रन्तिदेव- The name of the king of Dashapura. He belonged to the lunar race and was sixth in descent from Bharata. He possessed enormous riches, but he spent them in performing grand sacrifices. So great was the number of animals slaughtered during his reign both in sacrifices as well as for use in his kitchen that a river of blood is supposed to have issued from their hides, which was afterwards, appropriately called

चर्मन्वती. कीर्ति भुवि स्त्रोतोमूर्त्यापरिणतां—which is none else but the fame of Rantideva that has assumed the form of a stream on the earth. The name of this river is चर्मन्वती. See note on रन्तिदेव.

Verse 46. The view as seen by the celestial beings at the time of clouds bending down on the river is described here. It would appear to them like a continuous string of pearls having a supphire in the middle on the neck of the earth. गगनगतयः—Those that could move in the aerial space. एक—continuous, unbroken.

Verse 47. परिचित—Developed. cf. Rughu. 3.24. तन्मेपरस्पर-स्यापरिपर्यचीयत. But the ordinary meaning 'Familiar' would also suit here though this gives a better sense. कृष्णशाराः—कृष्णाक्षशाराक्ष—Black-antilopes. कुन्दक्षपानुगमधुकरश्रीमुक्षाम्—The comparison here is very exact, and beautiful, eye balls are compared to bees and the eye to कुन्द flowers. As the bee following the Kunda flowers tossed by the wind to and fro appears charming as sitting in the middle part of the flower so by the tossing up of the eye-lash the eyeballs in the middle of the eye appear beautiful. कुन्द flower appears to be a very favourite one with our poet he makes mention of it in this poem in several places. cf. II. 2, 50, also Sakuntal. 5.19, for similar idea. भ्रमरद्वय विभाते न च खलुपरि-भोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्. आम्बिबिबम्—Thy form, पात्री-कुर्वन्—Making an object. दक्षपूर—North of Avanti on the river चर्मन्वती perhaps the modern Dholapur—वधू—woman in general, it also means a young woman, a daughter-in-law and a wife.

Verse 48. ब्रह्मावर्त-The region between the two celestial rivers सरस्वती and दृषद्वती north-west of Hastinapura. छाया-Shadowy form. क्षत्रप्रधनपिशुनं-Indicative of the battle of heroes. प्रधन-means either battle or destruction in the battle, we might either take it to mean 'the destruction of heroes or the battle of heroes. cf. Sisupal. 1. 75. शत्रूणामनिर्वाणपिशुनः, also, Rughu 1. 53 अयुधानापिशुनैः, Vikram 2 14. तुल्यानुरागपिशुनं. कुरुणाभिदं कौरवं-Belonging to Kurus, here Kurus means both the Kauravas, and the Pandavas. गांडीव was the particular bow of Arjuna. कुरुक्षेत्र-An extensive plain near Delhi, the scene of the great war between the Kauravas and the Pandavas (कुरु-is the name of a country situated in the north of India about the modern sight of Delhi).

Verse 49. रिवतीलोचनं-Revati was his wife and अंक-
marked with the sign ; hence resembling. cf. II. 23. मद्गन्त्रांकेयं. Wine is always compared to the eyes of women by Sanskrit poets by their having common quality of fascinating the hearts of men, and the mention of Revati is for the purpose of making it more fascinating as the eyes of one's own beloved are more attractive than those of other women. बन्धुप्रीत्यासमराविमुखः-Returning from the battle through his love for both parties. Balarama did not take part in the war between the Kauravas and the Pandavas, and the poet attributes this circumstance to his love for either parties and not to his cowardice. cf. 32. बन्धुप्रीत्याभवन्निखिलः etc. अगिगम-Lit; approach, hence enjoying. लङ्काली-Aploughbearer

another name of Balarama, the elder brother of Krishna. He was the seventh son of Vasudeva & Devaki but was transferred to the womb of Rohini to save him from the cruelty of Kamsa. He and his brother Krishna were brought up by Nanda in Gokula. He was very powerful and he was attached to the Kauravas, as Krishna to the Pandavas, but in the great Bharatiya war, he sided with neither party. He is represented as dressed in blue clothes (Vide Supra, Verse 64.)

Verse 54. कनखलं—Name of a sacred place and the hills adjoining it near Gangadwara cf. तीर्थ कनखलं नाम गंगाद्वारेऽस्ति ॥ शैलराज—Lord of mountains (is the Himalayas). जन्हु—Name of an ancient king, son of Suhotra, who adopted the river Ganges as his daughter. The river Ganges when brought down from heaven by the austerities of Bhagiratha, was forced to flow over earth, to follow him to lower regions. In its course it inundated the sacrificial ground of king Jahnu who being angry drank up its waters. But the gods and sages and particularly Bhagiratha appeased his anger and he consented to discharge those waters from his ears. Hence the the river is regarded as his daughter and is styled जान्हवी, जन्हुकन्या-तनया-सुता, नन्दिनी &c. cf. Raghuvams'a Sarga 8, S'loka 95. सगरतनयस्सर्गसी-पानपक्ति-सगर was the name of a king of solar race. He was a son of Bahu and was called Sagara, because he was born together with gara (poison) given to his mother by the other wife of his father. By his wife Sumati, he had 60000 sons. He successfully performed 99 sacrifices, but when

he commenced the hundredth, his sacrificial horse was stolen away by Indra, because success therein would have given the king the seat of Indra and Indra would have been displaced and carried down to Patala. Sagara thereupon commanded his 60,000 sons to search it out. Finding no trace of the animal on earth, they began to dig down towards Patala and in doing this they naturally increased the boundaries of the Ocean which was therefore called Sagara, cf. Raghu-vams'a 13 सर्ग, 3 अं. गुराण्ययक्षोः कपिलिनमंथे रसज्ञं संक्रमितुं रंगे । तदर्थमुर्वीषवदरयादुः पूर्वैः किल यं पतिर्विधत्तः ॥ meeting with the sage Kapila, they rashly accused him of having stolen their horse, as a punishment for which they were instantly reduced to ashes by that sage. It was after several thousands of years that Bhagiratha succeeded in bringing down to the Patala, the celestial Ganges to water and purify their ashes and thus to convey their souls to heaven, hence the Ganges was as it were the flight of stairs for their souls to ascend Heaven. गौरीवक्रभ्रुकुटिरचना (भ्रुकुटिरचना—wrinkles over the eye-brows) frowns on the face of Gauri, out of jealousy towards her cowife. केशग्रहणमकरोत् &c. who as it were cowed down her husband by her pulling him by the hair with her hand in the shape of waves, cf. Venisamhar 3. 11. 29. केशग्रहः खलुनदादुपदान्म जातः also Kadambari 8. यत्र रतेषु केशग्रहाः. It is said that the Ganges would not come down on the earth, on the ground that no one could bear her force while falling down. Then Ś'iva consenting to bear it, she fell on his head from heaven; thence issued fourth through the mountain

Himalayas on the earth and then went to the Patula, cf. Bhartrahari. 3 44. शिरः शर्वं स्वर्गात्.

Verse 51. अग्निं पूर्वार्द्धं नी- hanging down in the sky by the hinder half and the fore half touching the river to take in the water. अस्थानीपगत etc.-The water of the Yamuna is black while that of the Ganges is white, consequently the Ganges when it unites with the Yamuna at Allahbad, acquires a sort of beauty by the admixture of these colours. The poet means to say that the Ganges will acquire the same beauty by the dark shadow in it, only difference being that of place which shall not be Allahbad in this case. This appears to be the poet's very favourite idea, cf. Rughu 6.18 कलिकन्यामथुरां गतापि गङ्गां मिसं सक्तजलैव भाति.

Verse 52. From 52-56 the poet gives the beautiful description of the Himalayas, which appears to be his special province. cf. Kumar 1.1-17; आसीन is irregular Pr. P. from आस to sit, by दृग् is meant कर्तृकादृग्-musk-deer, otherwise the production of musk being impossible. नाभि-musk, प्रभव-प्रभयन्यस्मादिति प्रभव-any object from which a thing springs up hence source. विनयन-विनीयतेऽनेनेति विनयन-The remover cf. Rughu. 6.51 अभ्यास्य चाग्मः पृषतोक्षितानि शैल्यगन्धीनि शिलतलानि.

Verse 53. सरल-A kind of pine-tree, चमरी-a wild cow whose tail is used as a fan cf. Kumarasambhava 13, cf. Kumar 1.9. विघटितानां सरलद्रमाणां. बालव्यजनैश्चमर्यागिराजशब्दमर्थयुक्तकुर्वन्ति also Sisupala-vadha 4-60. बालभार-Tail collected in a bunch. आपन्नार्तिप्रशमनफलः-आपन्नानामार्तिप्रशमनमेव फलं यासां ताः -Having for the fruit the allaying of the

affliction of the distressed. The fourth line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3.

Verse 54. शरभ-Λ fabulous animal said to have 8 legs and to be stronger than a lion. स्वर्गभंगाय लंबयेयुः-might jump and the result of which shall be only the mutilation of their limbs. तुमुल-abundant. The word करक is used both in mas. and neu. and करका in fem. in the same senso, केवा etc is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. केवा is also a question of appeal, the answer being 'all' such are the objects of contempt'.

Verse 55. सिद्धः-Asemi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural qualities called Siddhis, it also means inspired sages, the latter meaning is preferable here. करण-means 'limbs as well as 'body,' here the latter meaning is to be taken. Ganas-vide note on verse 37. प्राप्तये कल्पयन्ते-will be fit or adequate to; words having the sense of पर्याप्ति (fitness, sufficiency &c.) govern the dative. cf. Sakuntala 5-8 कल्पसे रक्षणाय. also Vikram 3.1 पश्चात्पुत्रैरपदभरः कल्पतेविश्रमाय. and Kumar. 5.44. विभावरीयदरुणाय कल्पते.

Verse 56. कीचक-Λ species of bamboo. मधुर-agreeably to the ear; संसक्त-In harmony with (the sound produced from the bamboo). There is also another reading संरक्तभिः-which would mean 'having sweet voice.' त्रिपुर-त्रयाणां समाहारः त्रिपुर-Three cities of gold, silver and iron in the sky air and earth built for demons by Maya, (These cities were burnt down along with the demons

inhabiting them by Siva at the request of gods) when masculine it also means the demon presiding over these cities cf. Kumarasambhava, 7.48. प्रवीणिः संगीयमानत्रिपुरावदानोऽश्वानं ततार. संगीत-सम्यक्क्रीतम् संगीतं-consert, music. अर्थ-materials, apparatus. i. e. thy sound will complete the apparatus of concert.

Verso 57. उपतटम्-तटस्यसमीपे उपतटम्-adverbial compound. **हंसद्वार**-Entrance or gate for geese going to the lake Manasa, vide note on verse 11. for it is supposed that the geese on their way pass on through this entrance. **भृगुपति**-भृगु is the name of a sage or it is another name of Jamadagni, and **पुरुपति** is the name of Paras'urama, a celebrated Brahmana warrior son of Jamadagni and the sixth incarnation of Vishnu, while young, he cut off the head of his mother Renuka at the command of his father when none of his other brothers were willing to do so. Some time after this, the king Kartavirya went to the hermitage of his father in his absence and carried off his cow, on returning home Paras'urama fought with the king and killed him. His sons on hearing this became very angry and repaired to the hermitage and finding Jamadagni alone they shot him dead; when Paras'urama, who was not then also at home, returned, he became very much exasperated and made the dreadful vow of exterminating the whole Khatritya race. He succeeded in fulfilling this vow and is said to have 'rid the earth thrice-seven times of the royal race,' He was afterwards, defeated by

Rama, son of Das'aratha, though quite a boy of sixteen. (See Raghuvansa's 11. 68—91). He is said to have at one time pierced through the Kraunch mountain being jealous of the might of Kartikeya. cf. Gitagovinda, I. कृत्रियहृ-
 शिरमये जगदपगतपापं स्त्रपयति पयसि शमितभ्रतापम् । कै-
 शवधृतभृगुनतिरूप जय जगदीशहरे ॥ He is one of the
 seven Chiranjivins practising penance on the Mahendra mountain. कौञ्च-The name of a
 mountain supposed to be the grandson of Himalaya and said to have been pierced by
 Kartikeya and Paras'urama. भृगुपतियज्ञोवर्म-As
 Paras'urama is supposed to have pierced it and made a hole, it is naturally the preser-
 vation of his fame. तिर्यगायामज्ञोभी-As thou wilt
 bend lengthwise to enter that hole. बलि-
 The name of a celebrated demon. He was Virechana, the son of Prarhada, he was very
 powerful and oppressed the world very much. They therefore prayed Vishnu, who descended
 on earth as a son of Kas'yapa and Aditi in the form of a dwarf; he assumed the dress of a
 mendicant and having gone to Bali prayed him to give him as much earth as he could
 cover three steps. Bali who was noted for his liberality unhesitatingly acceded to this,
 apparently simple request. But the Dwarf soon assumed a mighty form and began to
 measure the three steps. The first step covered the earth, the second, the heaven and not
 knowing where to place the third, he placed it on Bali's head and sent him and all his
 legions to Patala and allowed him to be its ruler. Vishnu is said to still guard the door

in Patala. He is one of the seven Chiranjivins. cf. Raghuvams'a 7. 35. बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादनिर्वेदसन्तुः नियमन-subduing, punishment. cf. Raghu. 9. 6. असतां नियमनाज्जराधिपौऽनुययौ

Verse 58. दशमुख is another name of Ravana, a celebrated demon, king of Lanka and the chief of the Rakshasas. He was the son of Vis'ra-vas by Kesini and so half-brother of Kubera. He was called Paulastya as being the grandson of Pulastya. Lanka was originally occupied by Kubera but Ravana ousted him from it and made it his own capital. He had ten mouths, twenty arms and according to some four legs. (see R. 12. 85 and multi.) He is represented to have practised the most austere penance of the god Brahman for 10000 years in order to propitiate him and to have offered one head at the end of each thousand years. Thus he offered him nine of his heads and was going to offer the tenth when the god was pleased and granted him immunity from death by either god or man. On the strength of this boon, he grew very tyrannical and oppressed all beings, his power became so great that even the gods are said to have acted as his domestic servants. He conquered almost all the gods of the day, but is said to have been imprisoned by Kartavirya for some time when he went to attack his territory. On one occasion, he tried to uplift the Kailasa mountain when S'iva pressed it down so as to crush his fingers under it. He, therefore hymned S'iva for 2000 years so loudly that the God

gave him the name Ravana and freed him from his painful position. Vishnu descended on earth as Rama, the destroyer of this demon, Ravana carried off Rama's wife while he was in a forest passing the years of his exile, and pressed her to become his wife. She remained loyal to her husband and after a hard fight Ravana with his troops of Rakshasas was killed by Rama. त्रिदशानितादर्णस्य - on account of his possessing crystal form being made up of snow. cf. Kumar 9. 40.

विलोक्य यत्रस्पटिकस्यभिन्नो सिद्धाङ्गनाःस्वप्रतिबिम्बमारात् &c. (gods were called Tridashas on account of their being 33 in number.) राशीभूत-Laugh is always considered as being white and consequently the poets imagine that this Kailasa mountain is nothing else but the laugh of S'iva collected into a heap.

Verse 59. उत्पद्यामि-look up to, expect; see post 23. स्निग्ध-oily, greasy. cf. post 18; Malatimadhava 10. 4. भिन्नाञ्जन-collyrium made of many pounded ingredients. cf. Sishupala 12. 68. धनाः क्षणेन भिन्नाञ्जन वर्णतां प्रयान्ति. also Ratnasanhara 3. 5. छेद-pierce, section, cut. (cf. Kumar. 1. 49. बलहृक् छेदविभक्तरागात् also Raghu. 12. 100) हलभूत-vide note on लंगली verse 52. स्थिमित-steady (cf. Kumar. J. 87, 2. 59, उमारूपेणतेयूयं संयमरितमितं मनः ॥ Baghd. 2, 22., 3. 17;) This is श्रौतौपूर्णोपमालंकार.

Verse 60. भुजगवलयं हिन्वा-Having kept the serpent-bracelet aside (to calm the fears of his wife). S'iva is represented as wearing serpent ornaments. (Gitagovinda 6. Bhattikavya 3. 22.) क्रीडाशैल-Name of Kailasa, being supposed that it was

created by gods for the diversion of S'iva, along with golden mountain, Mandara and Gandhamadan. cf. कैलासः कनकादिश्च मन्दरो गंधमादनः क्रीडार्थं निर्मिताः शंभो देवैः क्रीडाद्वयोऽभवत् (शंभोरहरय) दत्तहस्ता- B. C, दत्तः हस्ताः यस्ये-to whom support was given. पादचार-goinq on foot. पादचारंगविहरेत्-Might be strolling. मंगी-wave, भक्ति-arrangement, Therefore मंगाभक्ति-is the arrangements like wavy steps for भक्ति in this sense see post 19. Raghu. 13. 55. अन्यत्रकालाग्रहदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेन.

Verse 61. बलयकुलिकोद्धृनोद्गीर्णतोयं-बलयानां कुलिकाणि तेऽद्धृनानि ते रद्गीर्ण तोयं येन B. C, (कुलिक-*point*. उद्धृन-*Striking*) that shall have ejected water by being struck by the points of bracelets (on account of friction). यंत्रधारा गृहत्वंनेत्यन्ति-यन्त्रेधारा तासां गृहत्वं (कृत्रि मधारगृहत्वं)-state of being shower-bath-room i. e, will make thee serve the purpose of shower-bath-rooms. मोक्ष-Release. धर्मलब्धस्य-धर्मैरलब्धस्य-obtained (by them) in hot season. क्रीडालीलाः -Being engaged heart and soul in sports so as not to mind anything else. भीषयेः-भी substitutes आ for इ optionally and takes Atmanepada terminations in the causative if the effect is produced by the agent, here in the absence of effect it takes Parasmaipada and also augment आ.

Verse 62. कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्राप्तिमेरावणस्य-क्षणेमुखे पटैनयाप्रीतिस्तां कुर्वन्-Verily giving delight to the Indra's elephant at the time of taking water of having a screen over the face (ऐरावण is another name of ऐरावत्, Indra's elephant), निर्विश्-*To enjoy*, governs accusative. The mountain Kailasa being your natural friend, you would be quite at home there, Natural friendship (attraction) exists between

the following objects:—The cloud and the mountain, the lotus and the sun, the ocean and the moon, the peacock and the cloud, and the wind and the fire. The poet here gives the result that the clouds are 'attracted by mountains without giving the cause for which vide appendix A. from 58—62. The poet gives the fine description of Kailas for which cf. Kumar. 9. 39. 45.

Verse 63. उन्नतं—which means summit here has also an implied meaning as lap, because the यक्ष is comparing Alaka to a woman sitting on her lover's lap. स्रस्तगंगादुक्लं—has also double meaning 1st with her garment in the shape of the Ganges dropped down. 2nd with her white garment dropped down. गंगा—The river Ganges most sacred in India (cf. Bhartrihari 2. 10., Raghu. 2. 26, 13. 57.) vide note on verse 54. गङ्गा is to be taken in the second case to mean 'white' from the waters of the Ganges being white. वःकाले—At the approach, i. e., at thy approach or rainy season. विमान—has double meaning, 'as applied to Alaka having seven-storied-house' as applied to कामिनी 'free from pride.' The comparison is very exact and striking here, collection of clouds is compared to the hair of a woman and the shower of rain to pearl strings with which they are tied अलका—Name of the capital of Kubera, the lord of Yakshas on a peak of the Himalayas above the peak of Meru. cf. Infra 7.

॥ इति महाकवि श्री कालिदासविरचिते मेघदूते
काव्ये पूर्वमेवः समाप्तः ॥

उत्तरमेघः

Verse 1. In this verse the lofty places of Alaka are compared with the cloud. So that each attribute that the cloud possesses is shown to have possessed by them, as, lightning is compared with women, rain-bow with pictures, the sound of the drum with the thunder, inward water with crystal floors and the loftiness of the cloud with the height of palaces. अञ्जलिहापाः-अञ्जलिहन्तीयञ्जलिहानिस्त्रिखटाणीयेषां-whose tops reach the sky. Houses of gods and kings are called palaces. द्विभ-agreeable, charming cf. Raghu. 1.36 द्विभगंभीतिनेषाम्. Uttaram 2.14, 3.22. तैस्तैर्विशेषैः In these particulars cf. Infra 61. तुल्येतु-to match. In the first eleven verses of this part the poet gives a lively description of Alaka. For a similar description. see Kumar 6.37-46.

Verse 2. लीलकमलं-लीलार्थं कमलं, lotus taken out of sport. c. Kumar 684. लीलकमलयत्राणि गणयामास पार्वती and Rugb. 6.13. अनुविद्धम्-strung or put together cf. Mrachakatika, सौरभ्यानुविद्ध, Madrarakhās 3. कौपानुविद्धां चितां नाटयन्, Kumar 3.35, काष्ठागतज्वरेस्सा-नुविद्धम् for आननेश्रीः-There is another reading आननेश्रीः The beauty of the face (has become pale etc) but to keep harmony with हस्ते, अलके etc. it is better to take आननेश्रीः बाल-young, fresh lotuses are produced in autumn, jasmine flowers in winter, lodhra flowers in spring, and Kadamba flowers in rainy seasons consequently the presence of all these flowers at all times shows the ever-presence of all seasons in Alaka on account of its being the land of celestial beings, cf. Kumar 6.37-46,

Verse (e). This and the following verse seem to be interpolated. वट्टीवाः-वन्नता यीवा येषां तै. प्रतिहतमो-
वृत्त्यक्षरम्याश्च appos. com. वृत्ति-pervasion, spreading.
cf. Vikram. 2.6 आलोकं न्तात्प्रतिहत तमीवृत्तिरासां प्रजानाम्.

Verse (f). वित्तेष-*the name of Kubera, as well as of rich yakshas यौवनादन्य द्वयी नास्ति*-cf. Kumar 6. 44. यौवनान्तं वयोयस्मिन् ॥

Verse 3. सितमणि-may either mean crystal or moon-stone either meaning being applicable here. द्यौतिष-*star. छाया-reflection. द्यौतिषां छाया एव कुसुमानि.* This indicates the never fading beauty of the drinking saloons cf. Kumar 6. 42. पुष्कर-The skin of the drum i. e. the place where it is beaten. रतिफलं-*रतिः-फलं यस्य*-having for its end sexual pleasure i. e. giving additional pleasures to sexual enjoyment, in consequence of its being taken. Mallinath takes रतिफलं the name of the wine. त्वद्गुग्भीरध्वनिषु-*तत्र ध्वनिरिवगुग्भीरी-ध्वनिर्यस्य*-Resembling thy thunder in sound cf. Kumar 6.42 यत्रस्कटिक हर्षेषु नक्तमापानभूमिषु । द्यौतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥

Verse 4. अमरप्रार्थिता:-shows how beautiful they were as being even solicited by immortals. अनुतटरुहां-*तटस्य समीपे अनुतटं Adv. com. अनुतटं रोहन्तीत्यनुतटरुहः* तेषां cf. Kumar. 6. 5. कनकसिकतामुष्टिर्निक्षिपगृहे:-*कनकस्य सिकतासु मुष्टिर्भिर्निक्षिपगृहे*-concealed by putting handfuls over them in the golden sand. This play probably consisted of making heaps of sand by handfuls and concealing under one of these heaps a jewel which was discovered by another person who does not know where it is concealed; कनकसिकता-may

either mean gold like yellow sand or sand mixed with golden particles. This and the following were the country sports played by young girls. रासक्रीडा-गूढमणि, तुलायनम्, पिच्छ-न्द्रकादम्बः, and some others. cf. Kumar. 1.29 मंदाकिनी तिकतवेदिकाभिः साकन्दुकैः कविमपुत्रकैश्च etc.

Verse 5. अनिभृत-Tremulous, नीवीबन्ध-Knot of the garment: that is worn: Malati. 2. 5. आशिप्-To pull aside, cf. Kumar. 7.58 आपपादमाक्षिप्य चूर्ण-powder of some perfume. विफलप्रेरणाभवति-Do not produce their desired object; ordinary lamps would be put out by throwing powders at them but as these lamps consisted of light of jewels, cannot be put out by this means, hence their effort was useless. शीमूढा-Being at a loss what to do through shame.

Verse 6. नेतृ-Guide i. e. one who impels, urger. आपभूमिः-highest story. आलेख्यानां दोषमुत्पाद्य-Defiling the pictures. संकास्पृष्टाः-Touched by fear. उद्गार-Mass, stream, (Here is also an implied idea of a paramour having illegal admittance to his beloved who returns from private (secret) exits after defiling her chastity and whose limbs at the time of returning are contracted through fear); धूमोद्गार etc.-cf. माघः 3. 61. वाटुशाः-त्वमिव दृश्यन्त इति ॥

Verse 7. तन्तुजालबलंवाः-(तन्तुजाल is the net work), hanging by the net work, त्वसंरोधोपगमविशदिः-तत्त्वसंरोधस्यापगमन-विशदिः-clear by the obstruction from clouds like thee being removed. तत् may be taken in the sense of त्वादश व्यालुगन्ति-Take away, remove. रकुटजललवस्यन्दिदक्षन्द्रकान्ताः-moonstones oozing away visible particles of water (चन्द्रकान्त is supposed

to ooze away under the moon) cf. Uttaram 6.
12 इवतिष्ठहिमरुमासुद्गतिचंद्रकान्तः also Bhatrahari 1.21.
Malati. 1.24.

Verse 8. सेतुनसावया-अक्षय्याः so also जय-अक्षय्याभन्ते-भरने निधयं
येषांति रक्तकंठैः-having sweet or agreeable voice
(from रञ्ज-to please). वैभ्राजाख्यम्, विभ्राजस्यंदं वैभ्राजं
तदाख्या यस्य वैभ्राजाख्यम्. वैभ्राज-The name of the
celestial grove, another name for चैत्ररथ, the
pleasure garden situated outside the town of
Alaka, cf. Rughu. 5-60 एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सी-
राव्यरम्यानपराविदर्भान् उद्गीयमानं-being panegerised.
cf. Rughu. 2.12.शुश्रावकुञ्जेषुयशः स्वमुखे रद्गीयमानं
वनदिवताभिः बद्धालपाः-Engaged in conversation.
निर्विशन्ति-Enjoy. cf. Rughu. 6.34 ज्योत्स्नावतोनिर्विशन्ति
प्रदीपान्-also Rughu 12.1, 4.51 ; 6.50 ; 9.36 ; 13.
60 ; 14.80 ; 18, 3, also Kumar. 1.29. सार्कसारसं-
निर्विशन्तीव बाल्ये ॥

Verse 9. गत्योत्कप-Flurry in walking गत्यात्कपःकनककमल
may mean gold lotuses, or gold-like yellow
lotuses, as कनकसिक्ता in Verse II. 6 पत्रछेद-piece
of tender leaf. पत्रछेद & कमल were the ear orna-
ments of woman in old times-मुक्ता जाल-perhaps
means collection of pearls strung together that
is worn by women in their baid of hair a
chaplet. नैश-निशिभवे नैश-Nocturnal. कामिनी-
lustful woman that goes to meet her lover of
her own accord or being requested by her lover
to the rendezvous generally called अभिसारिका.

Verse 10. देव means the god Siva who is a friend of
Kubera and who is supposed to have fixed
his abode there out of affection for Kubera.
साक्षात्-in person and not as an incarnation.

वट्पदंश्यम्—having for its string the rows of bees.
 वट्पदा एव व्यायस्यतं. cf. Kumar. 4.15. अलिपन्त्रिनैक
 शस्त्रया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता. प्रायश्चारं नवहति भयात्—
 When Cupid had gone to interrupt the con-
 centration of Siva, while practising penance
 on the mountain Himalaya he was burnt
 by the god Siva by the fire of his third
 eye; then he was propitiated by gods; ever
 since Cupied has remained without body;
 cf. Kumar. 3.71, 72. तपःपरामर्शविवृद्धमन्यो र्ध्वमङ्गदुग्ध-
 क्षयमुखस्य तस्य । स्फुरन्नुदधिः सहस्रानुतीयादक्षगः कृशानुः किल
 निष्पपात ॥ क्रोधमभी संहर संहरति यावद्गिरः खेमरुतां चरन्ति ।
 तावत्सवन्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशीर्षमदनं चकार ॥ and con-
 sequently he is said to be afraid of him.
 संभ्रमंगप्रहितनयने—By the casting glance accom-
 panied by the knitting of the eye-brow. cf.
 Dasakumar. page 2, कमिलक्ष्येष्मयोधैः—कामिन एव
 लक्ष्याणि तेषु अयोधैः—fruitful affections towards their
 mark consisting of lustful persons. तस्यांरमः—
 His work (the work of cupid). चतुरवनिता etc.—
 Amorous plays of a skilful woman serve the
 purpose (do the business) of the bow.

Verse 11. The reason why wine is given here in the
 list of decorations, appears to be that it pro-
 duces a sort of charm as decorations do by
 teaching to the eyes amorous plays. पुष्पद्विद-
 Lit. means opening of flowers, i.e. when the
 flowers are opened, they become fit for use
 रत्न comes from रञ्ज—to dye. रत्नयतेऽनेनेतिरागः There
 are four sorts of decorations. 1st That to
 be put on in the hair such as flowers, &c.
 2nd. on the body such as ornaments, gar-
 lands etc. 3rd. to be worn such as dress.

and 4th. ointment, such as of sandlo powder etc. All these here in Alaka could be procured from the desire-yielding tree alone. कल्पवृक्षः—One of the trees of Indra's paradise supposed to yield all desires. This was one of the fourteen valuable things churned out from the ocean. It is also otherwise called मन्दर.

Verse 12, गृहानुत्तरेण—The word गृह is used in Masculine in the plural only. cf. इमेनोगृहाः Mudraraksbasa I. स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशाङ्गद्विज निरंकभिन्त्यः ; Naisadha-charita 2.74. The termination एन applied towards showing direction in the sense of nearness governs the accusative and the ending अ of the noun is dropped before it as ग्रामदक्षिणपूर्वैर्गवा—To the south or east of the village (in the vicinity). There is another reading ग्रामानुत्तरेण—to justify which, we must take उत्तरेण as an adjective qualifying तीरर्णेन meaning 'gate way which is situated to the north'—अस्मदीय—अस्माकमिदमस्मदीयम् सुत्पति वनुश्चरणा— which was as beautiful as the rain-bow on account of its being made of coloured crystals add being very high so as to touch as it were the cloud. कृतकतनयः—adopted or considered as a son, कृतक is also put at the end, sometimes in this sense. cf. सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीमुग्रस्ते (जहाति) S'akuntala. 4. 13. हस्तप्राप्यस्तवकनामितः—Bent down by the clusters which could be reached by the hand, i e., its branches were so bent down as could be reached by the hand. स्तवक—Bunches or clusters. cf. Bhartrihari 2. 108. कुसुमस्तवकस्थैव, Raghv. 13. 32. इमां तटाशोकलतांचतन्वीं स्तनाभिरामस्तनकाभिनम्राम् ॥

Verse 13. मरुतशिलावद्वसोपानमार्गः—Having a stair path constructed of emerald stone. मरुतशिला may be an appositional or Genitive Tatpur. compound: मरुत एवशिला or मरुतस्य शिला वैदूर्य-विदूरे भवाः—वैदूर्याः—a kind of gem produced on Vidura mountain. cf. Kumar 7, 10. विन्यस्तविदूर्यशिलातलेऽस्मिन् &c. S'ishupal. B. 3. 65. त्रिभ-
glossy. cf. पूर्वमेव 18, 39. सन्निरुद्धं—There is another reading विप्ररुद्धं (far) but as मानस is situated on the Kailasa mountain, it is better to take सन्निरुद्धं. त्वामपिप्रेक्ष्य—Even on seeing thee. It was the general supposition that the geese having passed 8 months elsewhere repaired to Manasa lake when the rainy season set in on account of the waters of other places being turbid in that season, while that of the Manasa lake ever remaining clear. Therefore by putting अपि the poet seems to mean that even when they see thee they will not think of going to Manasa as the water of the lake remained equally clear in all seasons व्यपगतशुचः—व्यपगताशुक्लं येभ्यस्ते B. C. आभ्या—To think anxiously.

Verse 14. वेष्टन—fence. मद्गोहिन्याः प्रियः इति, i. e., प्रिय आसीति—as he is the pet of my beloved. क्लृप्तचित्तसा—Frightened heart, frightened because the recollection (though it is of happy circumstance) would bring along with it sorrow (at being separated from such an object as the pet of his beloved). स्फुरित तडितं—स्फुरिता तडित् यस्य B. c. One possessing flashing lightning. Here the cloud is compared with pleasure mountain his natural colour resembling that of the sapphire on the top lightening with plantain trees

तमेवस्मरामि—I am reminded of no other than love, i. e. thou appearest so very like him that I take thee to be another pleasure-mountain. This is स्मरणाख्य अलंकार which is thus defined. सट्ज्ञानुभवदन्यस्मृतिसारणमुच्यते—remembering some familiar object by the sight of a similar object.

Verse 15. रक्तशोक-Read As'oka. There are two species of As'oka, the red and the white one, as the reason of putting रक्त appears to be the exciting of passion. cf. प्रसूनकेरशोकस्तु श्वेतोरक्तशक्तिं दिधा । बहुसिद्धिकरः श्वेतोरक्तोऽत्र स्मरवर्धनः । This is said, according to the convention of poets, to put forth flowers when struck by a lady with her foot decked with jingling anklets. cf. असूतसद्यः कुसुमान्यशोक.....पादेन नापिक्त सुदरीणां संपर्कमाश्रितनूपुरेण Kumar. 3. 26, Raghu. 8. 62. Malavikagnimitra 3. 12. 16. अकुसुमितमशोकं दोहदपेक्षया &c. चलकिसलय &c. केसर-A kind of tree, said accordingly to the convention of poets to put forth blossoms when sprinkled by young women with mouthfuls of wine. cf. बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् (विकसति). For, the conventions of poets for different trees to blossom by different operation. cf. पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शाभियं गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमुदुहसनाम्बुकी वक्रवाताच्छूलो गीतान्नमैरुर्विकसति च पुरोनर्तनात्कणिकारः ॥ वृत्ति-hedge. माधवी-a spring creeper with white fragrant flowers. cf. S'akuntala. 3. 7. शोच्याचप्रियदर्शनाच्च मदमस्त्रिष्टयमालक्ष्यते, पत्राणामिव शीघणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी. एकः and अन्यः-The one and the other. दोहादपेक्षया and मया सह goes with both अशोक and बकुल. I am desirous of both and each of them

for either of the two with me. दोहद-*The desire of plants at the time of budding. It was supposed by poets that when any particular tree did not bear blossom at its proper time, it would do so by having fulfilled its longing for which see above note on अशोक and केसर.*

Verse 16- स्फटिक फलका-स्फटिकमया फलकायस्याः सा B. comp. Having a crystal base. वासयष्टि-वासार्थयष्टिः-perching rod. सुवर्णस्य विकार-सौवर्णी-of gold. मूलेमणिभिर्बद्धा-constructed with emeralds at the base अनति-मौढ-not grown very old i.e. young. शिजावलय-bracpelets (boughs) producing jingling sound नीलकाण्ठः-peacock-याभ्यास्ते-occuies wich. शी, रथा and आस् with आधि govern the accusative of place. cf. पर्णशालामभ्यास्य, Ragh. 1.95 द्वितीयमाश्रममभ्यासितुसंभयः-Vikramorv. 5. अयेसिंहासनमभ्यास्तेवृषह Mudra 3. भगवन्प्रापथिकउदमभ्यासितव्य. Nalavikayan 1. From तन्नागारं (12) upto the end of this verse the (अलंकार) figure of speech is (उदात्तालंकार) which is as follows. लोकातिशयसंज्ञति वर्णनोदात्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्यांगं महता चरितं भवेत् ॥ or another definition उदात्तं वस्तुनः संनमहतांबोधोपलक्षणं (a figure of speech which describes supermundane prosperity or an action of one that is great collaterally with the subject in hand, and this should not be mistaken for भाविक (or स्वाभाविक) अलंकार which consits in describing the past or future so vividly that it appears to be actually present. (प्रत्यक्ष इव यद्वावाः क्रियन्ते भूतभाविनः)

Verse 17. सायु is used here in the sense of 'clever one.' हृदय निहितैः-Well kept in mind, not forgotten. लिखितवपुषो-लिखिते वपुषी ययोः-Drawn in form. शंस

and पद्म were two of the treasures of Kubera. The nine treasures were. महापद्मक्षपद्मक्षखो मकर कच्छपौ । मुकुन्द कुन्दनीलाश्व खर्वक्षनिधयो नव ॥ १ ॥ क्षामछाया-क्षामा छायायस्य-with faded lustre. (splendour on account of his absence, सूर्यापायं etc. अर्थान्तरन्यास-He compares himself with the sun, कमल is equal to daylotus पद्म. अभिरूपा-splendour, beauty.

Verse 18. शीघ्रसंपातहेतोः-शीघ्रसंपातएवहेतुस्तस्य-having the object of quick descent in view. कलमतनुतांगत्वा-(कलमस्यतनुवितनुर्यस्य तस्यभावः ताम् (अल्पशरीरतां)-having attained small form. अल्पाल्पभास-अन्यल्पाभाः यस्याः of very dim lustre. उन्मेष-gleam, glimmer विशुद्धोन्मेषदृष्टिः-विशुद्धोन्मेषपट्टाष्टिताम् अतर्भवनपातिता-भवनस्यान्तोऽन्तर्भवनं तत्र पतितां, खद्योतालीविलसितनिभां-खद्योतानामास्तिःतस्य विलसितेन समानां. निभ (at the end of compound only)-Resembling.

Verse 19. द्यौमि-*A kind of woman (according to Mallinath.)* द्यौमि-*a woman in the prime of Youth. Vide. Naishadha. 3.8. 8's'upal. 8.36. according to one commentator on Bhattikavya 5.18. and 8.100. of the following description. शीति सुखोष्णसर्वांगीष्णमिया सुखशीतला । तप्तकांचनवर्णभा सारूची द्यौमितिकथ्यते । It may be taken also in the sense of dark woman as darkness is also a sort of agreeable colour शिखरिदशना-having pointed teeth. In the science of palmistry it is regarded as an indication of her good luck and the long life of her husband. The verse runs thus. शिखाःसमानरूपाःसुपंकयःशिखरिणःशिष्टाः । दन्ताः भवंतियासांतासांयादेजगत्सर्वम् । तांबूलसरक्तानां स्फुटभासः समोदयः । यस्याः शिखरिणो दन्ता-क्षिरं जीवतितत्पतिः ॥ क्षाम is irregular P. P. from*

क्षे. emaciated cf. post. 17. क्षाम च्छायमभवनमधुना
 etc. चकितहरिणीप्रिक्षणा This is the sign of her be-
 longing to the first of four classes (viz. पद्मिनी,
 शशिणी, हस्तिनी, चित्रिणी in which writers on eroti-
 cal science divide a woman. The रतिमंजरी thus
 defines her:—भवतिकमलनेत्रा नासिकाशुद्धरन्ध्रा अविरल
 कुक्षयुग्मा चारुकेशारुहांगी मृदुवचनमुशीला गीतवाद्यामुरक्ता सकल
 तनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगंधा ॥ also चकितंमृगदृशामे प्रान्तरक्ते
 चनेत्रे । निम्ननाभिः This is the intimation of exu-
 berance of passion (lust) in erotic science
 श्रोणीभारादलसगमना of slow gait in consequence of
 the unwildiness of the bullocks and not
 through any defect therein.] स्तभाभ्यांस्तोक्नमना
 lightly bent on account of breast and not
 through any defect in stature. आद्यासृष्टिः First
 creation, (generally persons show their utmost
 skill in their first attempt that its success
 might pave the way in the world for them,
 consequently here आद्यासृष्टिः means creation
 on which the Creator has expended all his skill
 and not to be taken bad for want of practice.
 In expressions like युवति विषय, धनविषय, विषय—In re-
 ference to, 'with respect to' For our poet's idea
 of a woman's beauty, we might well compare
 the following verse. Malavikagnimitra, 2. 3.
 दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहूनतावंसयोः संक्षिप्तं विविदीक्ष-
 तमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ॥ मध्यपाणिमितां नितांबिजधनं पादावरालंगुली
 छन्दोनेर्तयितुं यथेवमनसः शिष्टं तथास्यावपुः ॥ For a similar
 idea cf. Sakutata 2. 9. चित्रे निवेद्यपरिकल्पितसत्वयोगा,
 रूपीस्त्रयेन मनसा विधिना कृतान् ॥ स्त्रारत्नसृष्टिरपराप्राप्ति-
 भातिसामे, धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्यवपुश्चतस्याः ॥

Verse 20. परिमितकथां-परिमिता कथायस्याः सा—One whose talk
 is measured. चक्रवार्क्य—Ruddy goose. The couple

of ruddy goose is proverbially known to be so very fond of each other as not to bear the slightest separation consequently separation to them would be most painful cf. Sakuntala, act. 4. नलिनी पत्रान्तरिमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरया चक्रवाक्यरीति also Raghu. 3. 24. रथांगनोऽग्नौरिव भावबंधनं बभूवयत् प्रेमपरस्परश्रयम् गाढीकांठाम् (उक्तांठाम्-regret caused by missing anything or person. cf. रागेऽवलम्ब्य विषये वैदना महीति या । संशोषणीतु मात्राणां तामुकंठां विदुर्बुधाः । गाढ from गाह-Unfathomable, deep. गाढा उक्ता यस्यासा cf. Mal. 1. 15. शिशिरमथिताम् पद्मार्नीवा-Like the frost beaten (troubled by frost) lotus. वा is used in the sense of इव here. cf. पद्मनांशिशिरोभयम्.

Verse 21. प्रबलरुदितोच्छ्वनेन-प्रबलरुदिते नीचङ्गुणे नैव यस्यतत्-B. O. having the eyes swollen by excessive weeping. (शून P. P. from श्वि-Swollen) भिन्नवर्णधरोष्ठम् (or रोष्ठम्)-भिन्नवर्णोऽधरो (रौ) ओ यस्यतत्-having the lower lip with its colour changed. ओष्ठ in a compound optionally substitutes औ for both the vowels when the preceeding word ends in a vowel; as विम्ब ओष्ठ-विंबो (or वौ) उः, हस्तन्यस्तम् placed on the (palm of the) hand. This shows the uneasy state of mind, persons (generally women) when wholly engrossed in care and anxiety place their face on the palm of their hand and think. लंबालकत्वादसकलव्यक्ति-Not wholly visible by the hair falling on it cf. Vikram. 3. 6., अलंकसंयमनादिवलेचने ect. The hair not being tied into braid, would fall on her face and thus cover it partially. It seems to be the custom in ancient time not to tie the hair into braid when the husband was away from home. It would be tied again on the return of the hus-

ad. त्वदनुसरणक्षिप्तकान्तो-तवानुसरणेन क्षिप्त कान्तिर्यस्य-
B.C. whose lustre shall have faded away by thy
following him. i.e. by thy obstruction. दैन्यम्-सो
अनीयां दशां, Lamentable state. नूनम्-In all proba-
bility.

Verse 22. आलोक-Range of sight. आलोक्यतेति नियतति-Will fall
within the range of thy sight, i. e., will be seen
by you. पुन-Presently, soon पुन is used to show
the past as well as future time. सदृश्यम्-Like-
ness. भावगम्यम्-conceiving in mind, Because she
not having seen his thin form which had become
so in separation must conceive it in her thought
and cannot portray as seen before when he was
in her company. भर्तुःस्मरसि-Dost thou remember
the lord with regret, because स्मृ in the sense of
remembering with regret takes the genitive of the
object, in ordinary sense accusative. भर्तारस्मरामि-
I remember the lord. भर्तुःस्मरामि-I remember him
with regret. The motive for regret is implied
in the words रसिक and प्रिया i. e. You were loved
by him and you could appreciate the favour,
consequently his memory must cause sorrow in
your mind. कश्चित् is interrogative in form and
expresses some hope on the part of the speaker.

Verse 23. मलिनवस्त्रे-The wearing garment would be dirty
inconsequence of my absence. In the absence
of their lovers women were indiffrent to these
things, मद्गोत्रांकम्-मम गोत्रमंकयस्मिन् bearing the
trases of my name. (गोत्र in the sense of name
cf. Naishadha 1. 30). विरचितपद-विरचितानि पदानि-
यस्य तत्-पद-a line of a stanza. cf. Supra. 40.
त्रायुःकठाविरचित पदं मन्मुखिनेदमाह also Malavika. 5. 2
विरचितपदं वीरपीत्यासुतेपमसुतिभिः उद्गाताकुमा-उच्चैर्गातुकामो

यस्याः, The infinitives with म dropped are used with काम and मनः in the sense of 'wishing.' नयनसलिलैः—tears used by the sorrow on account of my separation. सारयित्वाः—Having put into tune. स्वयमपिठ्ठां—Though uttered by her (often) consequently not liable to be forgotten. मूर्च्छनास्—Tune, intonation, the rise and fall of sounds conducting the air and harmony through the keys in a pleasing mann^r. cf. Sis'upal 1. 10. स्फुटीभवद् ग्रामविशेष मूर्च्छना. It is thus defined. क्रमा-त्स्वराणां सप्तानामारीहश्चापरीहणम् । सामूर्च्छन्युच्यते ग्रामस्था एता-सप्तसप्तच (मुच्छा and मूर्च्छना are used synonymously.

Verse 24. विरहदिवस्यस्थापितस्यावधेः—विरहस्यादिवसात् निश्चितस्यकालस्य —of the period determined from the day of separation i. e. she must have calculated on the first day of the separation the total number of days and then as the days rolled on, she must be deducting those days that had passed from the total number of days. देहलीदत्तपुष्पैः—Supports this interpretation. She must have heaped flowers on threshold representing the total number of days and throwing down one by one as days passed on. The flowers on the threshold representing the days to be passed and these below the days passed. (दत्त—Heaped or collected परिगणनयाविन्यस्यंती—counting. Lit. putting down by way of calculation such as one, two &c. मत्संभोगम् —The carnal enjoyment with me (not actual but as conceived in the mind); हृदयनिहितारंभम्—May be interpreted in two ways. हृदये निहित आरंभो यस्य i. e. the plan of commencement of which she had thought in mind, or हृदयनिहिता आरंभः (चुंबनादयो व्यापाराः) यस्य—The preliminary stages of

which she had already begun to enjoy in the mind. विन्यस्यन्ती and आस्वादयन्ती are adjectives qualifying सा in the preceding stanza. विनोदाः-कालयायनीपायाः-Interesting occupations to while away time, cf. Sakuntala, 2. 5. त्रिभुवीक्षितमन्यतोऽपि &c, सर्वे तत्किल मन्यरायणमहो कामी स्वतां पश्यति.

Verse 25. सस्यापाराम् &c. There appears a break here the sentence यथा रात्रौ पीडयेत् being suppressed. But the suppression is most touching as showing the feelings of Yaksha by the very remembrance of रात्रौ. The word रात्रौ to be expressed along with the sentence यथा पीडयेत् pictures to his mind the lamentable condition of his wife which he at once begins to express without finishing the first sentence, such a break we have also in Uttarama, when वासन्ती after repeating the lines beginning with त्वह्जीवितं त्वमसि भद्रदयं द्वितीयं &c. at once stops and opens quite a new subject. cf. Uttara. 3. 26. सस्यापाराम-engaged in occupations like those mentioned in 2 verses 22, 23 and 24. गुरुतर- heavier than that at day time. निर्विनीतं- having no occupation to divert her mind to. cf. प्रायेण-विनोदा- last verse. अलम्-पर्याप्तम् completely, साध्वीम्-The use of साध्वीम् is to do away with any doubt as to how to reach another's wife at night time. उन्निद्राम्-उन्मुष्टा निद्रायया. B. Sleepless. सुखायितुं cf. सखा धानी च पितरो मित्रदूत शुकादयः । सुखयति षकथनमुखोपायो विद्योगिनमिति (रत्नाकरे) For the idea of this verse c. f. Vikram. 3. 4. कार्यान्तरितोक्तं दिनं मयानतिमनति रुच्छेण । अविनाददीर्घायामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या -

Verse G. This and the following verse appear to be interpolations. The style and the repetition of the same ideas as occurring in verses 25 and 26.

clearly show this एक प्रख्या-एक प्रख्या यातां-having the same resemblance, differing little. प्रवृत्ति-Tendency, application.

Verse H. अन्विष्टव्याम्-To be found out, as there would be no lamp there and the light of the moon would be covered by thee. पर्यङ्क-generally means couch or sofa; but as we have अवनिशयनां in verse 25 we must take it in the more general sense of 'bed.' अयमित नखेन करेणामोक्तव्यम्-which is to be loosened by the hand having untrimmed nails. It seems to be the custom that the braid once tied before departure of the husband was not to be loosened till his arrival which then was to be loosened by his hand, the nails of which are untrimmed while away from home. एकवेणी-Single braid of hair (worn by a woman as a mark of separation from her husband). Vide verse 29. which has the same idea as this.

Verse 26. विरहशयन-Bed used in separation which is generally not a splendid one but one very wretched such as straw-bed &c. संज्ञिषण्णा-lit. planted lying. प्राचीमूल-corner of the rising mountain. इच्छारति-इच्छया कृतानि रतानि (मध्यमपदलोपी). तामेव-This night cannot be the same as that enjoyed in his company; but it simply means one of the like sort. विरहमहर्त्तिविरहैणमहर्त्तेन प्रतीयमानास् appearing long in consequence of separation. In sorrow or when one has nothing to do, time appears long and very tedious; while on the contrary when one is happy or busily engaged the same appears very short.

Verse 27. पूर्वप्रीत्या Thinking that they would be delighting as before तथैवं as before, as gone, without

enjoying खेदात् Through disgust पक्ष्मन् Eyelash, cf. Raghu 19th, 11, 36. प्रबुद्धां opened (in the case of the lotus) and (awake in the case of yaksha's wife). So also, सप्ताम्—closed (lotus) in sleep (yaksha's wife). सान्नेऽन्वीय etc, as she will simply shut her eye being disgusted to look at the rays but as excessive anxiety will not allow her sleep, she will appear like a land-growing lotus on a cloudy day which opens in the sun, and closes at night when it will be half opened in consequence of the disappearance of the sun and the absence of night.

Verse 28. अथरकिसलयकेशिना—distressing the tender sprout in the shape of lower lip (i. e. sprout like lower lip; For अथरकिसलय cf. Sakuntala 1'21 अथरकिसलयरागः) i. e. hot in consequence of sorrow. विक्षिपन्तीम्—Blowing aside by the hot wind from the month शुद्धस्नानात्—Simple (without first applying fragrant oil, ointment etc.) bathing. and शुद्धस्नान is the sign of purity. and women in those times must have observing abstinence from things of enjoyment and leading a pure life in the absence of their husband, such as not to apply oil and form into braid the hair, put aside ornaments and costly dresses propitiating the deities for the sake of the safe returning of their husbands etc, cf. बलिभ्याकुल in verse 22. मलिनवस्त्रे वस्त्रे in 23. अवनिशयनी in 25. आद्ये बद्धा विरहदिवसेया-शिरसा—etc—29. and संन्यसाभरणा in 30, पृष्ठम् आग-ङ्गलम्बमलम्—The hair were stiff and hanging upto the cheeks in consequence of simple bathings. गङ्ग—cheek, cf. Kumar. 787. Sakuntala 6.17, and Śaṅkhal. 12'54. उपनी used intransitively in the

sense of approach, come near." नयनसलिलो पीडिरुद्धा-
वकाशाम् - नयनसलिलस्योत्पीडेन रुद्धोऽवकाशो यस्य तां - whose
entrance (scope) is obstructed by the gush of
tears. अवकाश-scope, entrance cf. (छाया) शुद्धेतुर्द-
णतलेमुलभावकाशा. Sakuntala 7. 52. लब्धभावकशी मेममने-
रयः-5. 1. रुन्निडि-gush, gushing flow cf. प्रीतीपीडे-
तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया. Uttarrama 3. 20 also, cf.
Malati: 6 7.

Verse 29. बद्धा: Simply tied up without forming into
braid दामहिन्वा-without the chaplet; sign of absti-
nence of things of enjoyment. cf. शुद्धस्नान last
verse. विगलितशुचा - विगलताशुक् यस्य-Freed from
sorrow as being again able to enjoy the com-
pany of my beloved. मयोद्वेष्टनीयाम्-The simple
braid tied by me on the first day of separation
is to be loosened by me at the end of the curse.
स्पर्शं ह्रिष्टम्-giving pain at the root when touched
(on account of being without oil). अयमितनखैः
having untrimmed nails. This is also a mark
of purity. Many sages and persons devoted to
the service of Gods do not trim their nails till the
period of devotion is over. गंडाभीभात्-From the
expanse of the cheek (from the broad cheek)
cf. Malati. 3. 8., 4. 10; 5. 11; Bh. 3. 42, 86
भवाभोगौर्दिग्माः एकवैणीम्-a single braid of hair (worn
by a woman as a mark of separation from her
husband.

Verse 30. संन्यस्ताभरणम्-संन्यस्तान्याभरणानि यस्मात्-cf. Sakuntala
6. 6. प्रन्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः Vide note on शुद्धस्नान
Verse 28. शय्योऽसंगे-In the middle of the bed cf.
Kumar 1. 10. दरीगृहोऽसंगनिषक्तभासः कर्णोऽसंग. Kadam-
bari. 15. दुःखदुःखेन-In a quite uneasy manner.
Repetition shows intensity; प्रायः सर्वो etc. अर्थान्तरन्यास

vide note, Verse 1.5 कृणावृत्ति—state of being compassionate i.e. moved or sympathetic. आर्द्र-
न्तरात्मा—Lit. one having the interior portion wet.
(applicable to cloud), hence one whose heart is
compassionate.

Verse 31. संभृतस्नेहम्-संभृतस्नेहं यस्मिन्—Full of love or loving.
प्रथमविरहे—In the first separation. First separation
would be more unbearable than the subsequent ones as persons accustom themselves
to it by practice and hence feel less and less, the more they are accustomed to it. वाचाल-
talkative, boastful. सुभगमन्यभाव-सुभगमन्यः (सुभग-
मात्मानं मन्यतइति)—One who considers himself
fortunate—तस्यभावः—The state of considering myself
fortunate (मन्य at the end of a compound means 'considering himself to be') cf. पंडितमन्य-
One who considers himself wise. वाचाल etc.—Do
not think that I swagger so through pride (on
account of having a very high opinion of myself.
प्रत्यक्षे—after this, substitute भाविष्यति—will be before
your eye; will be clear.

Verse 32. अपांगप्रसर—The free motion of the outer corner;
प्रसर—free motion cf. रघुवंश. 8.23. प्रतिविद्धप्रसरेशुशानु-
बुधोन्दिरीयुष and 16.20. विच्छिन्नधूमप्रसर(गवाक्षा)—also
Mudra. 3.5 and Hitopadesha, 1.186. (अपांग—outer
corner of the eye) cf. S'akuntala, 1.24. विनये-
नवारितप्रसरः मधुनः प्रत्यदिशाद्विस्मृत भ्रूलिलसम्—with the
play of its eye-brows forgotten on account of
the rejection of wine, cf. Infra 3.11. मधुनयनयो-
विभ्रमदिशदक्षम्. Wine is supposed to teach the
amorous plays to the eye-brows of women, i.e.
Under the influence of wine they are more
amorous. अंजनस्नेहगून्यम्—अंजनेनस्नेहस्तेन शून्यम्—Void

of the gloss of collyrium. प्रत्यादेशात् etc.—I have followed Malinatha in translating this line, taking अपिच in the sense of 'moreover,' but another meaning also appears possible and more elegant, namely, by taking च as connecting the first with second line and constructing the remaining portion thus: मधुनः प्रत्यादेशादपि अपिस्मृतञ्च विलसं—and with the play of its eye-brows not forgotten though wine was rejected; i.e. though she did not use wine as a sign of keeping up sorrow caused by separation, her eyes were as amorous as before. Wine being supposed the necessary complement which gives amorous play to the eye-brows, she was so, even without it. This adds more grace to her beauty than the meaning taken by Mallinatha for प्रत्यादेश used in this sense. cf. supra. 51. also Sakuntala, 6.9, इतःप्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता. उपरि स्पदि-उपरि (उर्ध्वभागे) स्पन्दते (स्फुरति) इत्युपरिस्पदि—Throbbing in the above region. The following are given the foretokens of the throbbings of several parts of the body:—स्यन्दान्मूर्ध्निच्छत्रलम् भाले पदे शुभं भ्रूवि । इष्टप्राप्तिं दृशोरुर्ध्वमापके हानिरानुयात् । नयनं of women and the right of men is considered best and any prognostication is to be observed on this principle. cf. वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः ।

Verse 33. ममेमानि मदीयारतिः—Belonging to me. मुक्ताजालै-
waist-band knit together by pearls. देवगत्या—By
decree of fate and हस्तं सं वाहनानां—हस्तेन संवाहनानि-
हस्तसंवाहनानि तेषां—Shampoo with the hand. cf.
Sakuntala. 3.18, अङ्गे निषायकरभोरुथासुखंते, संवाह्यापि

चरणावृतपद्मताम्रैः ॥ सरसकदलीस्तंभजैः—Yellowish like the trunk of the juicy planlain tree or the dried up one has not got gracefully yellowish colour cf. गौराचेनाक्षिप. नितान्तगौरैः. Kumar. 7.17. also Raghu. 6.65. शिरांगे गर्व कदापि न कुर्याः ॥ The throbbing of the thigh is an indication of getting the union of the husband ere long.

Verse 34. लब्धनिद्रासुखा-लब्धं निद्रा सुखं यथा B. c. By whom the pleasure of sleep is got, i.e. enjoying the pleasure of sleep. अन्वास्य—Seating thyself near her (Governs acc.) cf. Raghu. 2.24. तामंति कन्यस्तबलि प्रदीमभन्वास्य etc. याममात्रं—मात्रं—a measure whether of length, breadth, height, size, space distance or number. cf. also क्षणमात्रं विमिषमात्रं—the space of an instant. So याममात्रं—means the space of याम (throd hovrs) but here याम appears to have been used in the indefinite sense of 'time.' It is Bah. Com. यामःमात्रं यस्य (a time) whose measure is याम i.e. for a time-सहस्व—Wait upon (her). Though there seems no connection between the first two and the second two lines from the construction as it is, yet it appears better to take the last two lines as the reason for 'waiting,' taking इति 'understood.' That there might not be, etc. गार्दोपगूढम्गार्दचतदुप-गूढं च. apps. comp. close embrace; Raghu. 18.28. पूर्वानुभूतं कस्योत्तरं तवोपगूढम्स्मरता. सद्यः काण्डच्युत भुजल-ताप्रान्थिः—सद्यः कण्डाच्युतो भुजलतयो ग्रन्थि रस्यतम्—one in which the firm grasp of her arms round my neck will be abruptly loosened.

Verse 35. तामनिलेनोत्थाप्य—Rousing her by the wind i.e. by fanning; this shows her superiority. cf. Sakuntala. 3.18, किंशीलैः ह्रस्विनोदिभिरादं वाताः सञ्चारयामि-

नोलिनीदल्लालवृत्तैः Because persons in deep sleep are generally roused from their sleep not by calling them out but by resorting to any of the following means, viz: By generally rubbing the feet or by fanning on the breast or by sweet song in the ear. cf. मृदुभिर्मदनेः पादे शतिले च्यजेनेस्तनौ । श्रुतोच मधुरैर्गातेर्निद्रालोबोधयेन्ममम् । जालक-bud. cf. post 26. यूथिकानि जालकानि. प्रत्यथरतां-Revived, refreshed. विद्युद्गर्भः-विद्युद्गर्भेयस्यसः-B. C.-Keeping it inside, i.e. not exposing it so that she may not be frightened. स्तिमित नयनां-स्तिमिति नयने यस्याः-With her eyes steady or fixed. cf. Infra. 1.55. Kumar. 2.59. संयमस्तिमितमनः, Raghu. 3. 17. निवात पद्मास्तिमिति न चक्षुषा. also U. 6,25. Steady eye on account of surprise who thou the stranger might be. धीरः-Looking grave in order to create confidence in her धीरस्तनितवचनै-taken together would mean by words consisting of thy deep thundering, धीराणिस्तनितानि तान्येववचनानि for धीर in the sense of 'deep' cf. Raghu. 3.43,59. and Uttarram. 6.17. त्वन्सनाथ-सनाथ here simply means 'occupied, मानिनीम्-Proud woman, a woman possessed of self-respect cf. Kumar. 5.53. इयमानिनीं पिनाकपार्श्वं पतिमाप्तुमिच्छति. Raghu. 13.38. एतन्मुनेर्मानिनि माण्डवकर्णेः पञ्चाक्षरीनाम विहारवारि.

Verse. 36. अविधवा-विगतोद्योगस्याः सा विधवा अविधवा-one whose husband is yet living. Kalidasa is very happy and accurate in his choice of words. The very first word that he puts in the mouth of the cloud in addressing Yaksha's wife is such a one as would cheer up and support her life. When she hears herself addressed as अविधवे she would at once know that her husband is living

and that the message imports some happy news from him, हृदयनिहितैः-हृदये निहितैः-Kept at heart i. e. not forgotten, exact वृन्द-Multitude, host. cf. Raghu. 12. 102. अनुगतिमल्लिङ्गैः &c. न्वरयति hastens homewards to support the life of their wives which would be unbearable to them at the appearance of the clouds in the absence of their husbands. cf. post-4. part I प्रयासन्नेनभसिदयिता जीवितालंबनार्थं प्रीयितां-persons gone abroad, or being on a journey, from प्र-away and उयित-lived. मन्द्रस्त्रिभ्योऽनीनाभिः-cf. Kiratar-juniya, 16. ३.-पयोदनमन्द्रधनिना धरित्रीम् also Raghu मन्द्रधनिन्यजितयामतूर्यः अरलधनिर्गोक्षोऽसकानि-अवतनविणीनां मोक्ष उक्तानि. They are अरल (helpless) because they are to depend even for the liberation of their braid of hair on their husbands gone out vide note on No. 29. आद्येबद्धा etc. cf. Kumar. 2. 61. मोक्षयेत्सुरबन्दीना वेणीवर्षार्यविभूतिभिः ॥

Verse 37. पवनतनयं मैथिलीव-When Sita (Maithili) was taken away by Ravana to Lanka, Rama had sent Maruti (the son of the wind) with a token of recognition to her for cheering her up. This allusion leads us to think that the poet had, at the time of writing this poem, in his mind the message sent by Rama through Maruti to Sita. The poet also makes mention of this fact in Raghu. 12. 61, 62. दृष्टाविचिन्विता तेन लंकायां राक्षसवृता । जानकीं विषवल्लीभि परितेव महांसभिः ॥ ६१ ॥ तस्येमर्तुरभिज्ञान-ममुल्लिख्यदैवकोपः । प्रत्युद्गतमित्रानुष्णैस्तदानंशुभ्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥ उन्मुखी-उद्गतमुख्यस्याःसा-With her face turned upwards (through curiosity to hear her husband's intelligence) cf. part. I 14. अद्रेःसंगहरति पवनःकिंस्वि-दियन्मुखिभिः also Raghu 1. 39. रथनभिः स्वर्नान्मुखैःशिव-

डिनिः and 11. 26. उन्कटोच्छ्वसितहृदया-उन्कटयोच्छ्वसितं
हृदयं यस्याः साः-with her heart heaving (swelling)
through curiosity (to hear the news). This gives
the reason for her being उन्मुखी अस्मात्परम्-Further
than is said in verse 36. कान्तेदन्त-
The intelligence of the husband, cf. Raghu. 12. 66. शृङ्गारामः प्रिया-
दन्तम् सुदृढपनतः-The word सुदृढ is put to indicate
the absence of mistatement. संगमात्किञ्चिद्दून-Is little
less than actual union. i. e. gives nearly the same
sati-faction as the union of the husband. सौम्यसौ-
मन्तांवीनाम् etc. is अर्थान्तरन्यास, vide note on verse 3.
part I. In quoting the example of Maruti and
Sita Yaksha also shows the chastity of his wife
and the pure and necessary qualities in the cloud
for a fit messenger. They are mentioned in स-
कट as ब्रह्मचारी बलीधरिमायावर्मानवर्जितः । धीमानुदारो निशंको
वक्तादतः स्त्रियां भवेत् ॥

Verse 38. आत्मनक्षोपकर्तुं-To make thyself blessed (happy)
by obliging others. उपकर्तुं is generally used with
the genitive, cf. Kiratarjuniya 7. 28. साल्क्ष्मीरूपकुरुते
यया पदं also 8. 13. and Sisupal 20. 74. उपकृत्य
निसर्गतः पतिषामुपराधन्न हि कुर्वते महान्त-also अहिर्ष-साधूनामुपकर्तुं
लक्ष्मीं द्रष्टुं विहाय सा गतुं । न कुतूहलिकस्य मनश्चारितं च महान्तनां
श्रोतुम् ॥ पूर्वभाष्यम्-Introductory speech, सुलभविपदास्-
सुलभा विपदायेषां तेषां-For whom calamities are ever
ready i. e. who are a constant pray to calamities
पूर्वभाष्यम् etc. is अर्थान्तरन्यास.

Verse 39. अविरतोऽङ्कटम्-suffering incessant pang. तेऽसंकल्पे-
विशति-He unites himself with thee by the ideals
known to himself i. e. he brings in his mind thy
form emaciated and unites his one under the
same condition with thine i. e. he brings before
the eye of his mind, the ideal of thy form as

suggested by his own forms and enjoys the pleasure of the union with that form. Because there existed the same love of each for the other, he concludes that she must have undergone the same changes that he has undergone.

Verse 40. शब्दार्थयम्-शब्देनस्यतुं योग्यम्-could be expressed in words, i. e. which could be spoken loudly. लोल-लालस-cager. cf. part 61. part I Sisupal I 61 ; 8 46 ; 10 66 Raghu. 7 23 ; 9 37. श्रवणविषय-मतिक्रान्तः-gone beyond the range of hearing ; cf. वृत्तेन श्रवणविषयप्रतिष्ठा. उक्तविरचितपदम्-उक्तविरचिता निपदानियस्यतु-The lines of which are composed in the disturbed state of mind. यद् also may be taken to mean a sentence,' cf. part 23. P- Mala vikagnimitra. 5. 2. Sakuntala. 5. 15.

Verse 41. There are four remedies of amusing for persons separated from their beloveds. They are:—सदृश्यप्रतिरूपप्रदर्शनं तदंगस्पर्श. i. e. looking at similar object, at her picture drawn, seeing her in dream, or the touch of the object. It is thus described in गुणवताकाः-विद्योगावस्थासु प्रियजनसदृशं नुभवन् ततश्चित्रं कर्मस्वपनसमये दर्शनमपितदंगस्यृष्टानामुपगतवतां स्वशर्नमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यभितमनसां कोविदितः ॥ The poet gives them in order in verses 41, 42, and 44. इयाम्-Priyangu creeper. The stature of a woman is generally compared to the creeper. cf. Mala-vikagnimitra. 2. 7. कृवाइयामाविटपसदृशं स्वस्तमुक्तदीप्ति-यम्. Hence it must have come to apply to a beautiful woman. cf. part 21 P. चकितशङ्गी प्रेक्षणे दृष्टिगतम्-The glance in frightened deer. The glances of a woman are usually compared

to the look of a deer or a frightened deer. cf. *Mrachakatika* 1. 17. व्याधुसुसार्चकताहरीणीवयासि. also *Raghu*. 13. 18. मार्गे मृगक्षिणि दृष्टिपातं कुरुष्व Mallinath's taking पात to mean प्रण appears unnecessary, it simply means, throwing, दृष्टिपात-Throwing of the glance. वक्रच्छायां शशिनि-छाया is equal to beauty. The face of a woman is compared to the moon हन्त-is here used showing grief, in the sense of oh, alas ; besides it is used in the other senses, as joy compassion or pity, as an introductory particle. चण्डि-Oh. thou hot tempered one ! (used in good sense) Yaksha uses the word 'चण्डि' to show that she being hot tempered one, might get angry even for comparing these objects to her and by putting चण्डि, he requests her as it were not to do so. cf. *Raghu*, 8. 59. कलमन्दभूतासुभाषितं कलहंसीद्भुमदालसंगतम् पृथतीह विर्येल मीक्षितं पवनाघूतलतासुविभ्रमाः ॥ for the idea of this verse.

Verse 42. प्रणयकुपिता-प्रणयेनकुपिता-Feigning anger through excessive love. धातुराग-धातव एवरागाः (धातु red mineral राग colour)-colours consisting of red minerals आम्मानं याधातुं चरणवर्तितं कर्तुमिच्छामि while I try to draw myself also in the picture as fallen prostrate at thy feet रुतान्त-Generally god of death. It also means 'fate in which sense it is used here, i. e. who can bring out the end. For the idea of the verse compare Dushyanta's lamentation over the picture of Sakuuntala that was drawn by him. S'G. 42. प्रजागरन्निखिलीभूतस्तस्याः स्वप्नेसमागमः । बाष्पस्तुनददान्येतां द्रष्टुं चित्रगतानपि ॥ 2nd remedy of amusement of love-lorn person, see; note, II. 41.

Verse 43. आकाशप्रहितभुजं-आकाशप्रणिहितौ भुजौयन-B. C.-With arms stretched out in the vacuum (for embracing thee) स्वप्नसंदर्शन-सुप्तस्यविज्ञानं स्वप्नः तत्रसंदर्शनम्-consciousness in sleep. स्थलदेवता-Silvan deity. नखलुन-Favourite expression of Kalidasa. of putting two negatives to show dead certainty cf. *Malavika*. 1. 11. नचनपरिचितो &c. also *Sakuntala* 3. 8. नेयं नवक्ष्यति. मुक्तास्थूल तर्किसलयैश्चथुलेशाःपतन्ति-The drops of tears as big as pearls will fall on the tender leaves (sprouts) of trees. The natural reason why yaksha says that the drops will fall on the leaves of trees appears to be that the drops when they fall on tender leaves assume the form of pearls and their magnitude could be very easily calculated in order to justify his remark मुक्तास्थूल he seems to use the expression. But Mallinath also attaches some reason from palmistry that in order to avoid the prediction of Yaksha's death if they were to fall on the ground he uses the expression तर्किसलेषु by giving the following quotation महा-मगुरुदेवानांशुयातःक्षितौयदि । देशभ्रंशोमहादुःखं नरणं च भवेदुद्वम् । and saying क्षितौदेवताधुपात निषेधनाद्यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तर्किसलेषु पतन्तीत्युक्तम्. This is the 3rd remedy of amusement in separation. Vide note Verse 41. P. II. cf. with this, *Raghu*. 8.70 विलग्नजिति कांसलाधिपः, कर्णार्थयथितं प्रियां प्रति । अकरोमृथिवीरुहान् विस्तृतशाखारसवाप्य दुर्दिनान्.

Verse 44. किलयपुट-The fold of the sprouts i.e. the cup like sprouts cf. R. 9.68. तस्यकर्कशविहारसंभवं स्वेदमानन-विलग्नजालकं । आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटीवनानिलः ॥ also *Malavikagnimitra* 3. 9, मृति-Flow. cf. *Kumar*. 16. पदं तुषारं मृतिधौतरं-to. also. *Ragu*. 16. 44

बाणवृष्टिं हिमस्तुतिं हेमवर्ती ससर्ज. Kumar 1. 9. मृतक्षीरतयां प्रसूतागंधः सुरभीं करोति दक्षिणेन प्रवृत्ताः—which began to move (set out) in the southern direction. The direction or rout followed to go to a particular place also becomes an instrument. cf. Vikramorvashi. I. कृतमेनदिम्भोग्न गतसजालम् किल—perchance, probably (showing probability). 4th remedy. see note verse 41.

Verse 45. दीर्घयामा-दीर्घायामायस्याःसा—The watches of which are long, actually they were not longer or shorter than as they were previously, but in anxiety and sorrow, the man feels the days long and tedious which on the contrary in happiness appear shorter cf. post. Verse 26. P. II. नीतारात्रिःक्षण इव etc. सर्वस्वस्थासु—in all conditions. मन्दमन्दातप-मंदप्रकारेण (प्रकारं गुणवचनस्य) repetition shows 'very little.' आतप-सतप—giving trouble. चटुलनयने—Oh thou one having eyes tremulous (through fear on hearing this account.) दुर्लभप्रार्थनं भेचेतः—दुर्लभा प्रार्थना यस्य तथाभूतं—whose desired object is unobtainable. cf. Vikramorvashi. 2. मयाखलुदुर्लभं प्रार्थितयाकथमात्मा विनीदयितव्यः and 26. असुलभं प्रार्थनादु-निवारं मे मनः

Verse 46. बहुविगणयन्—calculating much (upon the future happiness at the end of the curse) आ-मानमान-नावलंबे—I cheer up myself by myself i.e. there being nobody to give me courage, I take heart myself. ननु (आमन्त्रेण)—May be an avocative particle कस्यान्यन्तं सुखमुपनतं etc. अर्थान्तरन्यास very common expression. cf. Raghu. 14. 65. किंवातवा-न्यतपियोगमधि हतजीविते. Munusmrite. अयंतं सुखमश्नुते H. 4. 73. नायमत्यंतवासौलभ्यते येन केनचित्—Vikramor-

vas'i. 42. साचान्यंतमदर्शनं नयनयोयाता. दशा-condition of men. नेमि-Ring or felly of a wheel. cf. Raghu. 1. 39, 17. रथनेमिखनोन्मुखैः, नेमिवृत्तयः ॥

Verso 47. शायान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ (भविष्यति)-my curse will end when Vishnu will rise from His serpent bed. Now Vishnu is supposed to go to bed consisting of the serpent (hence His epithet शेषशायि) on the 11th day of आषाढ and rise again on the 12th of कार्तिक. cf. मनुस्मृतिः-भुते त्रयिजगन्नाथे जगन्मुक्तं भवेदिदं । विबुद्धं त्वयि बुध्यतः सर्वचराचर with this prayer he is to be sent to bed on 11th day of आषाढ and is to be roused on 12th of कार्तिक by the following verses: ब्रह्मोद्भूद्राप्ति कुर्वेत्सूर्य सोमादिभिर्वन्दित वन्दनीयः । बुध्यस्व देवेश जगन्निवास मन्त्रप्रभावेन सुखेन देव ॥ इयं च द्वादशीदेव प्रबोधार्थं निर्मिता ॥ न्येव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ वनिष्ठोतिष्ठ गोविन्द न्यजनिद्रां जगन्ते । त्रयिमुते जगन्मुक्तमुत्थितं चोत्थितं जगत् ॥ and this seems to be the origin of what is observed as चातुर्मास in the Deccan. During these four months great religious ceremonies are observed by almost all classes of Hindus especially by Brahmanas. शार्ङ्ग is the general name for a 'bow' or 'the special bow of Vishnu.' लोचनं मीलयित्वा-Shutting they eyes i.e., silently, without complaining; taking courage. cf. Marathi, expression used in the same sense. डोळे झाकून' विरहगणितम्-accumulated in separation (on account of non-enjoyment), There is another reading विरहगणित which is equally good meaning 'calculated in separation as having no other occupation;' love-lorn persons will naturally be counting the enjoyment to be enjoyed in future. तंतमाभिलाषम्-Those various enjoyments thought of in mind

in separation. निर्वेक्ष्यावः—We shall enjoy. cf. Raghu 6.54. इयोन्सावतीनिर्विशति प्रदोषान्. also. 12.1; 4.51; 6.50. Kumar 1.29. परिणतशरच्चन्द्रिकासुखास्तु—In nights having full-grown moonlights. cf. Bhatrihari, 3, 40. ययं पुन्यारण्ये परिणतशरच्चंद्रं किं निस्त्रियामां नैक्ष्यामः ।

Verse 48. कण्ठलग्ना-कण्ठलग्ना—Throwing thy arms round the neck so as to have no possibility of my being away and propitiating any other body. किमपि—on some indescribable account. सस्वटं-स्वरिणसहितं यथा तथा—adv. loudly. सान्तरहासं—Laughing inwardly (in the sleeves), secret or suppressed laugh, hence with a gentle smile. कितव—cheat, rogue, (used fondly).

Verse 49. पतस्मादभिज्ञानदानात्— (दान—receiving). After receiving the token of recognition given in the preceding verse. कौर्त्सन—Public scandal, something heard from hearsay. मयविश्वासिनी मातुः—Do not be distrustful with respect to me i.e. (as to whether I am alive or dead) by hearing public report. For they will be saying any thing and everything they like. स्नेहान्निहं किमपि विरहं भवति—construe.—स्नेहान्विरहं भवति आहस्तकिमपि—They say that affections die away in separation that is something (not worth minding) Thou needst not mind that hackneyed maxim. कितुतेभ्यो गादिष्ट वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशी भवन्ति—But they with their taste for the desired object, accumulated turn out into a heap of affection i.e. grow more and more in separation. अर्थान्तरन्यास.

Verse 50. आश्वास्य—cheering up. cf. Vikram. 3. तदासंकीर्तनेनाश्वासयाम्यान्मानम्. Raghu. 14.58. आश्वासयामावरजासर्त्तताम् etc. त्रिनयनवृषोः स्वातकृतात्—cf. 52. P. I. शुभ्रत्रिनयनवृषोः स्वातपंको पद्मेयां शोभाम्. साभिज्ञानं प्रहितकुशलेः—साभिज्ञानं

ययत्तथा प्रेषितं कुशलं येष- In which the message of her doing well is sent along with some mark of recognition. प्रातः कुन्द प्रसवशायिलम्-(प्रसव-flowers) The flowers of Kunda are very loose and in a condition to drop down from the stems in the morning. Kunda flower appears to be one of the favourite flowers of the poet also S'akuntala. 519. भ्रमर इव विभति कुन्दमन्तस्तुषारं परिभोक्तुं नैव शक्नोति हातुम्.

Verse 51. कश्चिन् is used in asking questions. सौम्य is often used in the sense of "good sir, gentle sir," cf. Raghu. 14. 44, and 59 प्रीतोस्मि ते सौम्यचिराय जीव कुमार. 4. 35. Mal. 9. 25. Post. P. I. 49. P. II. 23. व्यवसितम्-Undertaken, consented to do. प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि-प्रत्यादेशा ते धीरता (जाता) इति न कल्पयामि (समर्थयं)-I do not think that thy gravity results from refusal i. e. I do not think that because thou art grave (silent) thou refusest to do my business. cf. Sakuntala. 6.9. प्रत्यादेशान् व्यवजनमनुगतुं व्यवसितो ॥ निःशब्दोऽपि-Though silent i. e. not giving a reply in the shape of thundering. याचित-When thou art asked (by the chataka bird which is said to drink no other than the rain-water, and which in consequence is eagerly longing for rain. cf. Bhartrihari. 2.121. सुक्ष्माण्य पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयो बिंदवः, also, Raghu. 5.17. शरद्वनं नार्दति चातकोऽपि ॥ प्रयुक्तं हि प्रणयिषु सतामीक्षितार्थक्रियैव-Because the reply of the good to the supplicant is the execution of the business, i. e. they never wait to give a reply but at once begin to fulfil the request of the mendicant. cf. Vikramorvashi. 4.15. स्वार्थात् सतां गुरुता प्रणयिक्रियैव (It is अर्थान्तरन्यास) also. गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निस्वनो मेघः नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः कृतार्थेन ॥

Verse 52. आत्मनोनुचित-*Fit, not lowering they dignity विश्व-*
love-lorn, helpless. cf. Virkamorvashi, 4.20. मयि च
विधुरे भावः कान्ता प्रवृत्तिः पराङ्मुखः Sis'upal. 6.29. विधुरं-
धुरबधुरैरेक्षतमप्यनुक्रांशं बुद्ध्या Through compassionate
feeling towards me (words implying pity or
compassion govern the Locative.) cf. 5.3.
भगवन्कामदेवनेमप्यनुक्रांशः सभृतश्रीः—full of (or posses-
sed of) beauty. विद्युत्ताविप्रयोग—words implying
'separation from' are usually construed with the
instrumental. cf. Vikram. 4. अयमेकपदेतया वियोग
उपगतः—The conclusion here appears so natural
on account of the devout prayer of Yaksha in
the concluding verse being quite compatible
with his wishes that it would be folly to suppose
that the three verses interpolated hereafter are
by the same author and besides it would spoil
the whole charm of the conclusion.

A P P E N D I X.

IMPORTANT NOTICEABLE POINTS IN THE POEM.

1. Theory of evaporation and rainfall poetically described in verses :—5, 12, 13, 17, 19, 20, 22, 26, and 61. (Part 1.)

For this the following short account might be of some use.

Clouds are masses of vapour, condensed into little drops or vesicles of extreme minuteness like fogs. There is no difference of kind between fogs and clouds. Fogs are clouds resting on ground. To a person enveloped in it a cloud on a mountain appears like a fog. They always result from the condensation of vapour which rises from the earth. The minute drops or vesicles which uniting together form a cloud are supposed to be formed of an infinitely minute hollow bubbles like soap bubbles filled with air which are hotter than the surrounding air. So these vesicles float in the air like so many small balloons. Others again suppose that clouds and fogs consist of extremely minute droplets of water which are retained in the atmosphere by the ascensional force of currents of hot air, just as light powders are raised by the wind ; ordinarily, clouds do not appear to descend but this absence of downward motion is

only apparent. In fact, clouds do usually fall slowly but then the lower part is continually dissipated on coming in contact with lower and more heated layers, at the same time the upper part is always increasing from the condensation of new vapours so that from these two actions, clouds appear to retain the same height.

As for the formation of clouds there are many causes which concur in their formation. The usual cause of the formation of clouds is the ascent, into higher regions of the atmosphere, of air laden with aqueous vapour, it thereby expands; being under diminished pressure and in consequence of this expansion it is cooled and this cooling produces a condensation of vapour. Hence it is that high mountains, stopping the currents of air and forcing them to rise, are an abundant source of rain. If the air is dry its temperature would be one degree lower for every 1000 feet. The case is different with moist air. For when the air has ascended so high that its temperature has fallen to dew-point, aqueous vapour is condensed and in consequence of this, heat is liberated. When the dew point is thus attained and the air is so laden with aqueous vapour that it cannot take up any more of it at that temperature, the cooling due to the ascent and expansion of air causes rain.

When the individual vapour vesicles become larger and heavier by the constant condensation of aqueous vapour and when finally individual vesicles unite, they form regular drops which fall as rain.

2: Figures of speech, verses :—

- (a) अर्थान्तरन्यास, (Part 1.) 3, 5, 6, 10, 17, 20, 28, 38, 41, 53. (Part 2) 17, 24, 30, 37, 38, 46, 49, and 51.
 - (b) विषमालंकार. verse 5.
 - (c) प्रेयालंकार.. verse 6—11.
 - (d) भाविकालंकार (c).
 - (e) श्रौतीपूर्णोपमालंकार 54.
 - (f) स्मरणाख्यालंकार. 14 (II)
 - (g) उदात्तालंकार 12—15.
- 3, Cloud compared to :—(a) The breast of the earth. (b) To a lover, 28, 29 and 40. (c) to Vishnu, 46. (d) to a gallant II. 6. (e) to a pleasure mountain II. 14.
 4. Clouds lineage. 6.
 5. Anxious look at the cloud of wives of persons away from home through confidence of their return. 8.
 6. Supposed good omens for a happy and unobstructed journey. 9-11.
 7. Historical reference to Kalidas's date according to Mallinath's explanation. 14.
 8. Land ejecting peculiar fragrance :—(a) After it is ploughed 16. (b) After it is burnt 21. (c) After the 1st. rain fall. 42.
 9. Reversed appearance falling at the foot of a mountain. 19.
 10. River compared to woman. 28, 29.

11. Discription of a counntry at the approach of rainy season. 23.
12. Discriptive and Imaginative verses. 18,23, 25,26,61.
13. Beantifnl discription of Ujjayini 30-32 and three interpolated verses.
14. Discription of Mahakala. 33-36..
15. Skanda's history. 43-44.
16. Historical reference of Rantideva. 45, ५६ 48.
17. Discription of Himalaya. 52-57.
18. „ „ Kailasa. 58-62.
19. „ „ Alaka. 1-11. & 2 interpolated verses.
20. „ „ Yakshas house. 12-17, P. I. 7.
21. Ideal of woman's beauty. 19.
22. Discription of the condition of his wife 19-21 (in general of a woman separated from a lover.)
23. How she will be found by the cloud, 22,24,30.

USEFUL BOOKS.

<i>Ch</i>	Exhaustive Notes on Shri Harshacharita	
<i>has</i>	Do Henry Esmond	
	Meghaduta—Text with the commentary	
	Mallinath	
	Dodd's Beauties of Shakespear. ...	
	Stormonth's Etymological Dictionary. ...	4
	Lives of Novelists and Dramatists. ...	1
	Dictionary of Phrase and Fables. ...	2
	Ganot's Physics. ...	9
	Do Natural Philosophy ...	4
	Crabb's English Synonyms ...	1
	Letters of Junia ...	2
	Carlyle's French Revolution ...	1
	One thousand and one Gems of Prose ...	2
	Smile's Invention and Industrial Biography... 3	1
	Do Thrift ...	3
	Haydn's Domestic Medicine ...	4
	Beeton's Dictionary of Literature, Fine Arts,	
	&c. ...	4
	Merivale's General History of Rome ...	4
	Hall and Knight's Higher Algebra ...	4
	Hall and Steven's Euclid ...	2
	Smith's Dictionary of Antiquities ...	4
	Do. Classical Dictionary ...	4
	Tales of Indian History ...	1

N. B.—A catalogue of books will be sent on receipt of half anna stamp.

D. V. SADHALE & Co.

Booksellers and Publishers
Kalbadevi Road, Bombay

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

**Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts**

1996

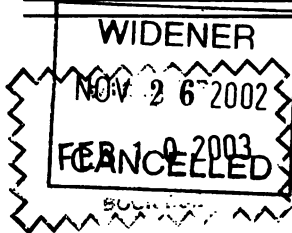

3 2044 036 442 572

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

*Non-receipt of overdue notices does **not** exempt the borrower from overdue fines.*

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 617-495-2413

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

